

MEĐUNARODNI PROBLEMI INTERNATIONAL PROBLEMS

Vol. LXXI

Beograd

No. 2/2019.

Ognjen PRIBIĆEVIĆ

Britanska diplomatija novca i trgovine

Žaklina NOVIČIĆ

*Evroskepticizam i Evropski parlament:
paradoks uzajamne legitimizacije*

Dragana DABIĆ

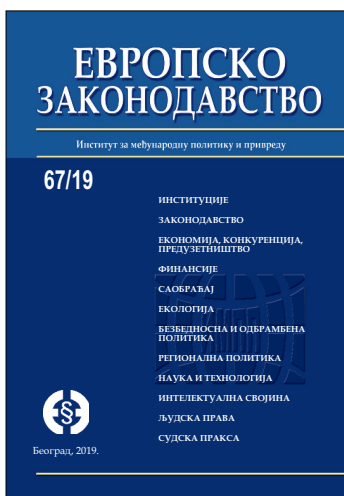
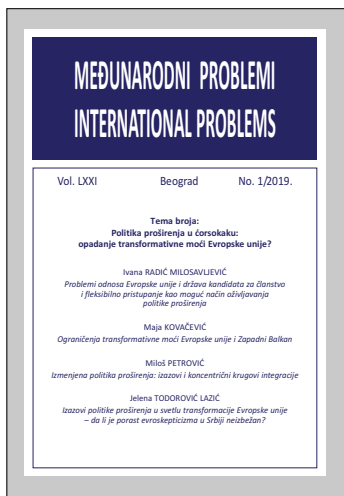
*Kriza demokratije u Istočnoj Evropi:
(ne)uspešna politička integracija novih članica?*

Vladimir TRAPARA, Nevena ŠEKARIĆ

*Saradnja kao (ne)očekivan efekat energetske bezbednosne dileme:
studija slučaja Bugarske, Grčke i Jugoslavije*

Marko NOVAKOVIĆ

*Koreni ideje humanitarne intervencije
u delu De iure Belli ac Pacis Huga Grocijusa*

Časopisi Instituta za međunarodnu politiku i privredu

Institut za međunarodnu politiku i privredu

Makedonska 25, P.O.B. 750, 11000 Beograd, tel. 3373 633, fax: 3373 835, E-mail: iipe@diplomacy.bg.ac.rs

MEĐUNARODNI PROBLEMI

ISSN 0025-8555

UDK 327

MP, 71, (2019), br. 2, str. 133–284

Izdavač

Institut za međunarodnu politiku i privredu
Beograd, Makedonska 25

Za izdavača

Prof. dr Branislav ĐORĐEVIĆ
direktor

Glavni i odgovorni urednik

Dr Srđan KORAC

Zamenik glavnog i odgovornog urednika

Dr Ivona LAĐEVAC

Sekretar

Mr Marina KOSTIĆ

IZDAVAČKI SAVET

Prof. dr Dragan SIMIĆ, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Dejan JOVIĆ, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Prof. dr Demetrius Andreas FLOUDAS, Hjuž Hol koledž, Univerzitet u Kembridžu

Dr Robert HEJDEN, Centar za ruske i istočnoevropske studije, Pitsburg

Prof. dr Irena KIKERKOVA, Ekonomski fakultet Univerziteta Sv. Ćirilo i Metodije, Skoplje

Dr Natalia VLADIMIROVNA KULIKOVA, Ekonomski institut Ruske akademije nauka, Moskva

Dr Aleksandar LUKIN, Moskovski državni institut za međunarodne odnose, Moskva

Dr Čaran VODVA, Centar za istraživanje politike, Nju Delhi

Prof. dr Dražen DERADO, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu

Dr Sandro KNEZOVIĆ, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb

Prof. dr Vladan JONČIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Vladimir CVETKOVIĆ, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Zoran JEFTIĆ, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Milenko DŽELETOVIĆ, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Jelena KOZOMARA, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Dr Vatroslav VEKARIĆ, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Dr Miroslav ANTEVSKI, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

INTERNATIONAL PROBLEMS

UREĐIVAČKI ODBOR

Prof. dr Slobodan MILAČIĆ, Univerzitet za pravo, političke studije i ekonomiju, Bordo
Prof. dr Dejan GUZINA, Univerzitet Vilfrid Lorier, Vaterlo
Prof. dr Biljana VANKOVSKA, Filozofski fakultet, Institut za odbranu, Skoplje
Prof. dr Radmila NAKARADA, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
Dr Miša ĐURKOVIĆ, Institut za evropske studije, Beograd
Dr Aleksandar FATIĆ, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
Prof. dr Branislav ĐORĐEVIĆ, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Prof. dr Dragan ĐUKANOVIĆ, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Vanja ROKVIĆ, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Dr Vladimir AJZENHAMER, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Dr Ivana POPOVIĆ-PETROVIĆ, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Dr Dejana VUKASOVIĆ, Institut za političke studije, Beograd
Dr Milan IGRUTINOVIĆ, Institut za evropske studije, Beograd
Dr Dušan PROROKOVIĆ, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Dr Stevan RAPAĆ, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Kompjuterska obrada

Sanja BALOVIĆ

Lektorka za engleski jezik

Maja NIKOLIĆ

Štampa

Planeta print, Vinogradski venac 9, Beograd

Internet prezentacija:

<https://www.diplomacy.bg.ac.rs/casopisi/medjunarodni-problemi/>

Pretplata

Zahteve za pretplatu za Srbiju slati na adresu:

Međunarodni problemi, Makedonska 25,
11000 Beograd, Poštanski fah 413, Uplata na račun 205-142866-36,
Komercijalna banka Beograd, Makedonska 32

Zahteve za pretplatu za inostranstvo slati na adresu:

BiFS doo, Books and periodicals, Supilova 10, 11000 Beograd, Srbija
Tel/fax +381 11 20 84 229, E-mail: bfsbooks@sezampro.rs

U izdavanju časopisa učestvuje:
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

MEĐUNARODNI PROBLEMI

ČASOPIS INSTITUTA ZA MEĐUNARODNU POLITIKU I PRIVREDU

GODINA LXXI

BEOGRAD

BROJ 2/2019.

SADRŽAJ

Ognjen PRIBIĆEVIĆ <i>Britanska diplomatija novca i trgovine</i>	137
Žaklina NOVIČIĆ <i>Evroskepticizam i Evropski parlament: paradoks uzajamne legitimizacije</i>	159
Dragana DABIĆ <i>Kriza demokratije u Istočnoj Evropi: (ne)uspešna politička integracija novih članica?</i>	188
Vladimir TRAPARA, Nevena ŠEKARIĆ <i>Saradnja kao (ne)očekivan efekat energetske bezbednosne dileme: studija slučaja Bugarske, Grčke i Jugoslavije</i>	215
Marko NOVAKOVIĆ <i>Koreni ideje humanitarne intervencije u delu De Iure Belli ac Pacis Huga Grocijusa</i>	244
PRIKAZI	259

UDK: 327(410)
Biblid: 0025-8555, 71(2019)
Vol. LXXI, br. 2, str. 137–158

Originalni naučni rad
Primljen 8. maja 2019.
Odobren 3. juna 2019.

DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP1902137P>

Britanska diplomatija novca i trgovine

Ognjen PRIBIĆEVIĆ¹

Apstrakt: Cilj rada je da ukaže na osnovne prioritete spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva i na njegovo mesto i ulogu u međunarodnim odnosima, a posebno u svetlu odluke o napuštanju Evropske unije. Opredeljujući se za izlazak iz Unije, Ujedinjeno Kraljevstvo je dalo prednost odnosima sa SAD, zemljama Komonvelta i Zaliva, Kinom u odnosu na veze sa EU koje su ekonomski i politički bile dominantne poslednjih nekoliko decenija. Autor polazi od pretpostavke da će ovakav izbor građana Ujedinjenog Kraljevstva imati velikog uticaja na njihov ukupni životni standard i na ulogu i mesto njihove zemlje u savremenim međunarodnim odnosima. Uprkos ukupnim vojnim, političkim, ekonomskim i kulturnim kapacitetima kojima raspolaže, nije realno očekivati da će Ujedinjeno Kraljevstvo uspeti da nadomesti izlazak iz jedinstvenog tržišta Evropske unije, koje godišnje stvara 18 triliona američkih dolara, kao i gubitak uloge privilegovanog partnera SAD u toj zajednici. Autor zaključuje da će u doglednoj budućnosti uloga Ujedinjenog Kraljevstva u međunarodnim političkim odnosima nastaviti da opada i da će se sve više svoditi na podršku njegovim ekonomskim i finansijskim interesima.

Ključne reči: Ujedinjeno Kraljevstvo, Evropska unija, međunarodni odnosi, spoljna politika, Bregzit.

Odluka građana Ujedinjenog Kraljevstva da na referendumu održanom 23. juna 2016. godine napuste Evropsku uniju jedna je od najvažnijih u poslednjih pedesetak godina. Odluka je označila početak nove, treće faze u razvoju političkih odnosa u Evropi nakon Drugog svetskog rata. Prva faza je započela nakon završetka Drugog

¹ Autor je naučni savetnik u Institutu društvenih nauka, Beograd.

E-pošta: opribicevic@idn.org.rs

Članak je nastao tokom rada na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“ (III 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

svetskog rata, a druga nakon kraja Hladnog rata i ujedinjenja Nemačke. Bregzit je doveo do pravog političkog zemljotresa ne samo u odnosima Ujedinjenog Kraljevstva i Evropske unije nego i kada je u pitanju budućnost mesta i uloge Londona u međunarodnim odnosima. Odmah nakon odluke građana Ujedinjenog Kraljevstva o izlasku iz Unije nametnula su se sledeća pitanja: 1) da li će Ujedinjeno Kraljevstvo izgubiti deo međunarodnog uticaja?; 2) da li će Škotska i Severna Irska ostati u Ujedinjenom Kraljevstvu?; 3) da li će Ujedinjeno Kraljevstvo zadržati privilegovane odnose i specijalni status u odnosima sa SAD?; i 4) kakvi će biti njegovi budući odnosi sa EU? Pojedini autori su još pre referenduma upozorili da bi odluka o izlasku iz Evropske unije značila zapravo odbacivanje spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva u prethodnih pedeset godina.²

Ma koliko izgledala kao istorijska, sadašnja debata o mestu i ulozi Ujedinjenog Kraljevstva u svetskoj politici nije nova. Još od vremena završetka Drugog svetskog rata vode se rasprave oko mesta i uloge Ujedinjenog Kraljevstva u međunarodnim odnosima. Nakon raspada imperije i gubitka statusa svetske super sile postavilo se pitanje njegove uloge u novom svetskom okruženju nastalom nakon pobede nad fašizmom. Dvadesetak godina nakon završetka Drugog svetskog rata (1962) tadašnji američki državni sekretar Din Ačison (Dean Acheson) rekao je da je „Velika Britanija izgubila imperiju, ali još uvek nije pronašla novu ulogu”.³

Pola veka kasnije Ujedinjeno Kraljevstvo i dalje traga za novom ulogom u svetskoj politici. Pre Bregzita većina autora koji se bavila ovom temom uglavnom je govorila o povlačenju Ujedinjenog Kraljevstva sa globalne scene.⁴ Ovakvom viđenju savremene britanske spoljne politike najviše su doprineli okretanje Londona samom sebi pre svega kroz referendume o Škotskoj i ostanku ili izlasku iz EU, glasanje britanskog parlamenta protiv intervencije u Siriji (2013), držanje po strani prilikom pregovora SAD i Evropske unije sa Rusijom oko njene intervencije u Ukrajini, predominantno ekonomsko-finansijski pristup odnosima sa Kinom.

U predstojećoj analizi prvo ćemo pokušati da definišemo status Ujedinjenog Kraljevstva u savremenim međunarodnim odnosima. Drugo, govorićemo o

² Richard Whitman, „Brexit or Bremain: What future for the UK’s European diplomatic strategy?”, *International Affairs*, Vol. 92, Issue 3, 2016, p. 529.

³ Dean Acheson, „Our Atlantic alliance: Political and economic strands”, speech delivered at United States Military Academy, West Point, 5 December 1962.

⁴ Jamie Gaskorth, *British Foreign Policy, Crises, Conflicts and Future Challenges*, Polity Press, Cambridge, 2013; David McCourt, *Britain and World power since 1945: Constructing a role in international politics*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2014; Anand Menon, „Little England: The United Kingdom’s retreat from global leadership”, *Foreign Affairs*, Vol. 94, No. 6, November–December 2015, pp. 93–100.

tradicionalnoj nedoumici spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva – čemu dati prioritet: odnosima sa SAD, Evropom ili zemljama Komonvelta. Nakon toga biće više reči o fazama kroz koje je prolazila britanska spoljna politika nakon završetka Hladnog rata. U trećem delu rada analiziraćemo osnovne pravce savremene britanske spoljne politike.⁵ U ovom delu analize govoriće se o britanskoj diplomatiji u službi trgovine i privlačenja stranih investicija, i to pre svega iz Kine i zemalja Zaliva. U četvrtom delu biće reči o odnosima sa SAD. Naravno, posebnu pažnju posvetili smo odluci o napuštanju Evropske unije i njenim posledicama, o čemu će biti reči u svim poglavljima, a najviše u četvrtom delu rada i zaključnim razmatranjima. Rad nema pretenzije da analizira sve aspekte britanske spoljne politike, što nije ni moguće s obzirom na ograničen prostor, pa će tako neki važni aspekti – poput, na primer, odnosa sa zemljama Komonvelta, Azijsko-Pacifičkog regiona ili Rusijom – ovaj put ostati van domena našeg interesovanja. Ograničili smo se na one aspekte koji su po našem mišljenju najznačajniji sa stanovišta definisanja uloge Ujedinjenog Kraljevstva u savremenim međunarodnim odnosima.

Status Ujedinjenog Kraljevstva u međunarodnim odnosima

Nakon Drugog svetskog rata Ujedinjeno Kraljevstvo je izgubilo svoju imperiju i status svetske super sile, ali je zadržalo neka obeležja i moći koje ga i dalje čine respektabilnom vojnom i spoljnopolitičkom silom.⁶ Ovde se pre svega misli na stalno mesto u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija i pravo veta, nuklearno oružje i tzv. meku moć koja proizlazi iz svetske dominacije engleskog jezika i privlačne moći britanskih institucija, pravnog sistema, obrazovanja, tolerancije i kulturnih različitosti. Pored SAD, verovatno da ne postoji država koja ima uticajniji svetski brend od Ujedinjenog Kraljevstva.

Kako danas definisati status Ujedinjenog Kraljevstva u međunarodnim odnosima? Prema savremenoj teoriji nekoliko faktora ima ključnu ulogu u definisanju statusa velikih sila u međunarodnim odnosima. Prvi se tiče balansa moći i sposobnosti jedne države da uspostavi ili sruši važeći svetski poredak, što je zapravo i definicija moći velikih sila. Nakon ratova velike sile obezbeđuju sebi

⁵ U radu će se termini Ujedinjeno Kraljevstvo, Velika Britanija i Britanija koristiti kao sinonimi.

⁶ Vidi više u: David Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy since 1945*, Macmillan, London, 1990.

posebno, privilegovano mesto u najvažnijim svetskim institucijama, kao što je nekada bilo Društvo naroda ili danas Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija.⁷

Ipak, iako je očigledno da Ujedinjeno Kraljevstvo nije više svetska super sila i da ne može da uspostavlja novi ili sruši postojeći svetski poredak, ono i dalje ima kapacitete da osmisli i izvede vojne akcije izvan svog regiona, što ga svakako smešta u rang sila koje su iznad tzv. regionalnih ili srednjih sila. Osim pet stalnih članica Saveta bezbednosti, ne postoji ni jedna država koja je u poslednjih pola veka bila toliko vojno i politički aktivna na tako širokom geografskom području kao što je to bilo Ujedinjeno Kraljevstvo. Prema teoriji upravo je to – veličina geografskog prostora u kojem jedna sila može da deluje sledeći važan faktor pri određivanju statusa sile u međunarodnim odnosima.⁸ Mada je odavno prestalo da igra bilo kakvu ozbiljniju ulogu na američkom kontinetu, a u Aziji nakon sredine pedesetih godina, i nije se ozbiljnije bavilo najnovijom krizom u Ukrajini i finansijskim krizama u Evropskoj uniji, Ujedinjeno Kraljevstvo je i dalje aktivno u mnogim delovima sveta. U poslednjim decenijama fokus britanske spoljne politike je bio na događanjima u Evropi, posebno u vreme rata u bivšoj Jugoslaviji, Africi, Bliskom Istoku, Zalivu i jugozapadnoj Aziji (u slučaju Avganistana).

I na kraju, treći važan faktor koji određuje status jedne zemlje u svetskoj politici tiče se percepcije te moći od strane drugih faktora svetske politike.⁹ Otuda je sasvim logično što se Ujedinjeno Kraljevstvo trudi da taj imidž velike sile zadrži posebno kod svojih bivših kolonija i u zemljama Evropske unije. Kada je reč o Uniji, Ujedinjeno Kraljevstvo poput Francuske, već pedeset i više godina igra složenu diplomatsku igru, gde je s jedne strane koristilo Evropsku uniju za promociju svoje spoljne politike, dok je s druge strane čuvalo poziciju stalne članice Saveta bezbednosti i nuklearne sile i zadržavalo pravo da nezavisno od Evropske unije vojno i politički interveniše u skladu sa svojim interesima.¹⁰

Imajući u vidu sve ovde rečeno, moglo bi se zaključiti da uprkos gubitku imperije i statusa svetske super sile Ujedinjeno Kraljevstvo i dalje nastavlja da deluje kao

⁷ Christopher Hill, "Power of a kind: The anomalous position of France and the United Kingdom in world politics", *International Affairs*, Vol. 92, Issue 2, March 2016, p. 394.

⁸ *Ibid.*, p. 397.

⁹ „Status u međunarodnoj politici predstavlja kombinaciju objektivnih i subjektivnih indikatora, ali uvek podrazumeva i kolektivno uverenje u vezi vrednovanja poželjnih karakteristika” (navedeno prema: T.V. Paul, Deborah Welch Larson and William Wohlforth (eds), *Status in World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, pp. 7–13).

¹⁰ O sličnostima britanske i francuske uloge u međunarodnim odnosima vidi više u već pomenutom radu Christophera Hilla: "Power of a kind: The anomalous position of France and the United Kingdom in world politics", *op. cit.*, pp. 393–415.

respektabilna sila u svetskoj politici u skladu sa svojim ekonomskim, finansijskim, političkim i vojnim resursima i interesima.¹¹

Posebno interesantno bi bilo uporediti mesto i ulogu Ujedinjenog Kraljevstva u međunarodnim odnosima sa ulogom Nemačke, Rusije i Francuske. U Ujedinjenom Kraljevstvu se, u prilog njegove snage, često ističe i ekonomski faktor, odnosno činjenica da je prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke ono peta ekonomija sveta, a Rusija, na primer, tek deseta ili jedanaesta. Pri tome je britanska ekonomija jača čak za celi trilion dolara u odnosu na Rusiju.¹² S druge strane, Nemačka privreda je, prema istim podacima, jača od britanske za otprilike isti iznos – trilion američkih dolara, ali se uprkos tome u Londonu ne retko može čuti da je Nemačka i pored ekonomske snage, a zbog nametnutih ograničenja nakon Drugog svetskog rata, ipak samo regionalna sila. Iako ova komparacija moći tri sile nije predmet naše analize, pomenute podatke smo izneli samo da bismo pokazali koliko različitih faktora, počev od vojnog, preko finansijskog i ekonomskog, statusnog (stalno mesto u Savetu bezbednosti), pa sve do meke moći, utiče na ukupnu poziciju jedne zemlje u međunarodnim odnosima. Ova kratka analiza takođe govori o tradicionalnoj veštini britanske diplomatije da u svakom trenutku izvuče maksimum iz trenutne pozicije.

Faze u razvoju spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva nakon završetka Hladnog rata

Pomenute rasprave oko mesta i uloge Ujedinjenog Kraljevstva u savremenoj svetskoj politici vraćaju nas na sam početak ove debate oko tzv. tri kruga britanske spoljne politike koje je još 1948. godine formulisao Winston Čerčil (Winston Churchill). Reč je, naravno, o odnosu Ujedinjenog Kraljevstva sa zemljama Evrope, zemljama engleskog govornog područja i Komonvelta. Iako je od čuvene Čerčilove ideje prošlo više od sedamdeset godina, faktički se ništa značajnije nije promenilo u razmišljanjima britanskih stratega oko spoljne politike. Tako na primer, Robin Niblet (Robin Niblett), jedan od vodećih britanskih spoljnopolitički eksperata, govori o koncentričnim krugovima britanske spoljne politike, gde je odnos sa Evropskom unijom u središtu, sledeći krug čini odnos sa SAD, a treći sa zemljama bivšeg

¹¹ Robert Self, *British Foreign and Defence Policy since 1945*, Palgrave Macmillan, London, 2010, pp. 288–302.

¹² "Projected GDP Ranking (2019–2023), Statistic Times, IMF World Economic Outlook, October 2018 <http://statisticstimes.com/economy/projected-world-gdp-ranking.php>, 20/05/2019.

kolonijalnog carstva.¹³ Odluka o izlasku iz Unije svakako će promeniti redosled prioriteta spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva i to pre svega u smislu da bi odnosi sa zemljama Komonvelta, SAD, pa čak i zemljama Zaliva i Kinom mogli dobiti prednost u odnosu na veze sa Unijom, ali o tome će slika biti jasnija tek za nekoliko godina ili čak i decenija, jer će prema većini procena samo proces izlaska iz EU trajati između pet i deset godina.¹⁴

Uprkos tome što je u poslednjih pola veka Evropska unija bila u središtu pažnje Londona, u spoljnopolitičkoj orijentaciji Ujedinjenog Kraljevstva je došlo do određenih promena u poslednjih dvadesetak godina, a posebno u drugoj deceniji 21. veka. Pomenuto razdoblje bi mogli da podelimo na tri perioda. Prvi, koji je započeo padom komunizma 1989. i završio se finansijskim krahom 2008. godine. Godine nakon pada komunizma obeležio je period ekonomskog rasta i globalne dominacije SAD kao jedine svetske super sile. U tom periodu, akcijom SAD i Ujedinjenog Kraljevstva iračke trupe pod vođstvom Sadama Huseina (Saddam Hussein) izbačene su 1991. godine iz Kuvajta i ostvarena je mirna tranzicija zemalja Centralne i Istočne Evrope od komunističkih režima ka demokratiji. Nakon pobede u Hladnom ratu nekim političarima u Ujedinjenom Kraljevstvu se učinilo da će ono povratiti svoju raniju ulogu na globalnoj međunarodnoj sceni. Takvom razmišljanju je doprinelo to što je Ujedinjeno Kraljevstvo imalo značajno mesto u savezničkoj pobedi u Kuvajtu, što je London postao finansijski centar sveta, a vlada Tonija Blera (Tony Blair) bila uključena u čak pet vojnih intervencija.

Međutim, ovaj period uspona i povećanih ambicija Ujedinjenog Kraljevstva na terenu svetske politike nije dugo trajao. Prvo je usledio šok nakon 11. septembra 2001. godine i potom finansijski slom 2008. godine. Nakon napada 11. septembra Ujedinjeno Kraljevstvo je sa svojim glavnim saveznikom SAD učestvovalo u nizu loših procena i odluka u vezi sa Irakom i Libijom, što je podelilo Zapad i nanelo veliku štetu reputaciji američke i britanske politike.¹⁵ Istovremeno, finansijska kriza

¹³ Robin Niblett, *Britain, Europe and the world: Rethinking the UK circles of influence*, Chatam House, London, 2015, p. 15.

¹⁴ Ognjen Pribićević, „Ujedinjeno Kraljevstvo između škotskog i evropskog referenduma”, *Srpska politička misao*, god. 25, vol. 59, br. 1, 2018, str. 206–207.

¹⁵ Potvrdu o tome koliko je britanska politička elita grešila prilikom donošenja ključnih spoljnopolitičkih odluka u poslednje dve decenije dao je i parlamentarni izveštaj Ser Džona Čilkota (John Chilcot) o umešanosti UK u irački rat 2003. godine. Izveštaj sadrži teške kritike tadašnje vlade i posebno premijera Blera, koji je, prema izveštaju, preuveličao pretnje politike Sadama Huseina po britansku bezbednost, a nije dobro procenio ni posledice ulaska u rat. U izveštaju je rečeno da je Ujedinjeno Kraljevstvo odlučilo da se uključi u rat pre iscrpljivanja svih mirovnih opcija i da su priprema i planiranje za razvoj Iraka nakon Sadama Huseina bili potpuno neadekvatni (navedeno prema: “Chilcot Report: Key points from the Iraq inquiry”, *The Guardian*, 6 July 2016,

od 2008. godine ugrozila je ekonomsku moć SAD i Ujedinjenog Kraljevstva i smanjila poverenje javnosti u političku i poslovnu elitu, te poljuljala do tada uglavnom pozitivnu predstavu o globalizaciji. Kasnija odluka britanskih građana o izlasku iz Evropske unije i pobjeda Donalda Trampa (Donald Trump) 2016. godine na izborima za predsjednika SAD su, pored ostalog, označili debakl dotadašnje političke elite u ovim zemljama.

Treći, najnoviji period započeo je referendumskom odlukom donetom 23. juna 2016. godine. Izlaskom iz Evropske unije Ujedinjeno Kraljevstvo se opredelilo za veoma tešku misiju. U vremenu svetske krize liberalizma i globalizacije i vremenu kada se njegov glavni saveznik SAD izborom Trampa za predsjednika odlučio da započne proces delimičnog povlačenja iz svetske polike, Ujedinjeno Kraljevstvo je odlučilo da iznova traži svoju globalnu ulogu.

Trgovina, finansije i privlačenje stranih investicija kao osnove britanske spoljne politike

Događaji o kojima smo govorili na prethodnim stranama su imali veliki uticaj na dalji razvoj britanske spoljne politike. Od dolaska Dejvida Kameron (David Cameron) na čelo Vlade 2010. godine prioritet je bio na ekonomskim pitanjima – privlačenju stranih investicija, restriktivnoj unutrašnjoj ekonomskoj politici i povećanju trgovinske razmene sa svetom. Na takvu orijentaciju Ujedinjenog Kraljevstva uticala je i odluka SAD da nakon neuspeha u Avganistanu i Iraku smanji spoljnopolitičke ambicije.¹⁶ Još više je na smanjivanje britanskih spoljnopolitičkih ambicija uticao neuspeh njene politike u zemljama tzv. Arapskog proleća, koji je ojačao brojne terorističke grupacije, posebno ISIL-a, a Evropu suočio sa do tada neviđenim talasom izbeglica. Premda britanska vlada često ističe da je podrška Arapskom proleću i zahtevima za promenama bila ispravna kao i njena intervencija

<https://www.theguardian.com/uk-news/2016/jul/06/iraq-inquiry-key-points-from-the-chilcot-report>). Gotovo identične greške sa još težim posledicama za Britaniju i čitav zapadni svet desile su se tokom tzv. Arapskog proleća. O spoljnoj politici vlade Tonija Blera posebno u vreme rata u Iraku vidi više u: Tim Dunne, "Britain and the gathering storm over Iraq", in: Steve Smith, Amelia Hadfield, and Tim Dunne (eds), *Foreign Policy, Theories, Actors and Cases*, Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 339–359.

¹⁶ Opširnije u tematskom odeljku naslovljenom "The Post-American Middle East", u: *Foreign Affairs*, Vol. 94, No. 6, November–December 2015, pp. 1–74.

u Libiji (2011), očigledno je da su očekivanja u vezi sa demokratskim promena u zemljama bez jakih institucija i političke kulture bila nerealna i pogrešna.¹⁷

Razočarenje ishodom intervencije u Libiji i sve izraženija nespремnost britanskog društva da se bavi spoljnopolitičkim temama, što je i rezultiralo odbijanjem parlamenta da Vladi da podršku za vojnu intervenciju u Siriji (2013), samo su još više osnažili i inače tradicionalno izražen ekonomsko-finansijski pristup spoljnoj politici. Sve negativniji stav britanskog društva prema vojnim intervencijama odražava i izbor Džeremija Korbina (Jeremy Corbin) 2015. godine za lidera opozicione Laburističke partije, jer se protivi vojnim intervencijama, osim u slučaju onih koje dobiju ovlašćenje od Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Na poslednjim parlamentarnim izborima održanim 2017. godine laburisti su osvojili 40 odsto, a vladajući konzervativci 42 odsto glasova.¹⁸

Po mišljenju pojedinih autora, upravo je značajno smanjenje troškova za britansko Ministarstvo spoljnih poslova (*Foreign and Commonwealth Office*) koji je Vlada najavila 2015. godine u iznosu od 25 do 40 odsto najbolje govorilo o namerama Vlade u Londonu da se povuče sa globalne političke scene.¹⁹ Inače, britanska vlada je već 2010. smanjila troškove Forin ofisa za jednu petinu. Štaviše, drugi autori su isticali da Ujedinjeno Kraljevstvo nije više bilo ključan igrač ni na nivou Evropske unije, navodeći njegovo odsustvo u rešavanju krize u Evrozoni, migrantske krize i ukrajinske krize.²⁰

Stavljanje ekonomskih interesa u centar pažnje britanske diplomatije posebno je bilo vidljivo u odnosima sa Kinom. Zanimajući etablirano viđenje pitanja ljudskih prava, Vlada Ujedinjenog Kraljevstva je u julu 2015. godine odbila da izda ulaznu vizu kineskom disidentu Aiju Vejveju (Ai Weiwei), što su mnogi nezavisni

¹⁷ „Počev od Avganistana, preko Iraka i Libije, preko Arapskog proleća pa sve do Sirije, Zapad ne samo da nije doneo očekivani mir i spokojstvo stanovnicima tih zemalja, nego je postojeće podele i probleme višestruko uvećao i na kraju ove probleme preneo i u sopstveno „dvorište“ u vidu milionskih migracija i brojnih terorističkih napada. Pogrešne odluke dovele su u pitanje ne samo iskrenost namera Zapada da pomogne muslimanskim zemljama u rešavanju njihovih problema nego i njegovu kvalifikovanost i sposobnost da pomogne” (navedeno prema: Ognjen Pribićević, „Krizu zapadnog liberalizma i njene refleksije na Srbiju”, u: Ljiljana Čičkarić i Aleksandar Bošković (urs), *Ka evropskom društvu – ograničenja i perspektive*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2018, str. 24).

¹⁸ Podaci o izborima dostupni na: <https://www.bbc.com/news/election/2017/results>

¹⁹ Anand Menon, “The United Kingdom’s Retreat from Global Leadership”, op. cit., p. 94.

²⁰ Richard Whitman, “Brexit or Bremain: What future for the UK’s European diplomatic strategy?”, op. cit., p. 518. Takođe videti odličan članak na ovu temu: Tim Oliver, “Europe’s British Question: The UK-EU relationship in a changing Europe and multipolar world”, *Global Society*, Vol. 29, No. 3, 2015, pp. 409–426.

posmatrači protumačili kao želju da se odobrovolje kineske vlasti uoči posete kineskog predsjednika Sija Đinpinga (Xi Jinping) Londonu oktobra iste godine. Tokom posete kineskog predsjednika (20–23. oktobra), što je bila prva poseta ove vrste još od 2005. godine, potvrđeni su i ugovoreni poslovi u vrednosti od 40 milijardi funti sa projekcijom otvaranja desetine hiljada novih radnih mesta u Ujedinjenom Kraljevstvu. Kineska strana nije krila zadovoljstvo zbog potpisanih ugovora, ali i načina na koji je kineski predsjednik primljen počev od kraljevske porodice, premijera i lidera opozicije. Na konferenciji za štampu premijer Kameron je rekao da se britanski izvoz u Kinu od 2005. godine učtivostručio i dostigao nivo od skoro 20 milijardi godišnje.²¹ S druge strane, Kina je u 2014. godini investirala u Ujedinjeno Kraljevstvo pet milijardi funti. Premijer Kameron je istakao da odnosi dveju država nisu samo ekonomsko-finansijske prirode jer je reč o globalnim silama sa globalnim ciljevima, te važnost njihove saradnje kao stalnih članica Saveta bezbednosti prilikom postizanja Sporazuma o iranskom nuklearnom programu.²²

Uprkos željama Ujedinjenog Kraljevstva da ukaže na balans između strateško-političkih i ekonomskih odnosa dveju zemalja i na njihov globalni značaj, sama poseta nije ostavila nikakve dileme šta je u ovom trenutku od toga značajnije za London. Analizirajući posetu kineskog predsjednika vodeće novine u doskorašnjoj britanskoj koloniji Hong Kongu ocenila je da se „Britanija u odnosima sa Kinom, prepoznavajući ograničenja svoje moći, fokusirala, kao uostalom i bilo koja druga zapadnoevropska zemlja, osim SAD, na pitanja biznisa”.²³

Zlatna era u odnosima Ujedinjenog Kraljevstva i Kine nije dugo trajala. Prvi problemi su se pojavili još 2016. godine nakon odluke vlade Tereze Mej (Theresa May) da odloži dogovor koji je omogućavao Kini da investira u izgradnju nuklearne elektrane u Ujedinjenom Kraljevstvu. Kina je nakon Bregzita postala još značajniji partner za Ujedinjeno Kraljevstvo, ali su i problemi u međusobnim odnosima postali isto tako još vidljiviji. Izlaskom iz Evropske unije smanjuje se značaj Ujedinjenog Kraljevstva za Kinu, zato što London neće više moći da predstavlja svojevrsna vrata za ulaz kineskih investicija u Evropu i da „zastupa” interese Kine u okviru institucija EU. Uz sve to odnose dve zemlje i dalje opterećuju pitanja ljudskih prava, statusa Tibeta, Hong Konga i, iznad svega, nova politika britanskog najvažnijeg saveznika – SAD, koje su

²¹ “Joint press conference: David Cameron and President Xi Jinping”, 21 October 2015, <https://www.gov.uk/government/speeches/joint-press-conference-david-cameron-and-president-xi-jinping>, 12/03/2019.

²² Ibid.

²³ “Xi Jinping’s UK visit shows the changing face of Sino-British relations”, *South China Morning Post*, 21 October 2015, <https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/article/1870111/xi-jinping-uk-visit-shows-changing-face-sino-british>, 12/03/2019.

Kinu označile kao glavnog „strateškog suparnika”. Ipak, uprkos svemu tome Kina ostaje jedan od vodećih partnera Ujedinjenog Kraljevstva i u narednom periodu sa kojim je u 2017. godini imala 67 milijardi funti vrednu trgovinsku razmenu.²⁴

Na istom talasu ove biznis orijentacije spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva bile su i posete premijera Kamerona Indoneziji, Maleziji, Singapuru i Vijetnamu 2015. godine, prilikom kojih je, kako kažu njegovi kritičari, on propustio da bilo šta kaže o bezbednosnim izazovima i ljudskim pravima sa kojima se region suočava ali je zato potpisao više trgovinskih ugovora sa ovim zemljama.²⁵

Ekonomsko-finansijski pristup spoljnoj politici najviše je došao do izražaja u odnosima Ujedinjenog Kraljevstva sa zemljama Zaliva – Saudijskom Arabijom, Kuvajtom, Katarom, UAE, Omanom i Bahreinom – što i ne treba da čudi imajući u vidu naftni biznis i vojne ugovore sa ovim zemljama vredne nekoliko stotina milijardi funti, kao i činjenicu da je preko 100.000 radnih mesta u Ujedinjenom Kraljevstvu na direktan ili indirektan način povezano sa poslovima iz ove oblasti.²⁶ Ukupna trgovinska razmena Ujedinjenog Kraljevstva sa Saudijskom Arabijom je u 2017. godini iznosila više od devet milijardi funti, a sa najvećim zalivskim partnerom UAE čak 17 milijardi.²⁷ U novembru 2015. godine, britanski ministar spoljnih poslova Filip Hamond (Philip Hammond) je posetio četiri zalivske države – Saudijsku Arabiju, Katar, Bahrein i UAE – i posebno naglasio značaj pitanja bezbednosti i potrebe da Ujedinjeno Kraljevstvo bude vojno prisutno u Zalivu. Hamond je u Bahreinu prisustvovao početku radova u luci Mina Salman koja će servisirati britansku mornaricu.

Želeći da još više unapredi odnose sa zemljama Zaliva premijerka Tereza Mej je u decembru 2016. godine posetila Bahrein i tom prilikom kao prva premijerka Ujedinjenog Kraljevstva prisustvovala sastanku Saveta za saradnju zemalja Zaliva. Glavne teme njenih razgovora sa liderima ovih zemala su bile trgovina, investicije, bezbednosna saradnja i problemi sa Iranom, Jemenom i Sirijom. Britanska premijerka je tokom posete naglasila da Ujedinjeno Kraljevstvo nakon napuštanja Evropske unije želi da ima značajniju ulogu u svetskoj politici, da želi da stvori nova savezništva, a posebno je istakla ulogu zemalja Zaliva u britanskoj spoljnoj politici. Premijerka Mej je navela Iran kao posebnu opasnost za bezbednost regiona. Zbog

²⁴ “Statistic on UK trade with China”, <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7379> 24/03/2019.

²⁵ Anand Menon, “The United Kingdom Retreat from Global Leadership”, op. cit., p. 95.

²⁶ Vidi više u: David Roberts, “British National Interest in the Gulf: Rediscovering a Role”, *International Affairs*, Vol. 90, Issue 3, May 2014, pp. 669–670.

²⁷ “Reality Check: What business does the UK do with Saudi Arabia?”, *BBC*, <https://www.bbc.com/news/business-45863548>, 05/04/2019.

toga je obećala da će Ujedinjeno Kraljevstvo u cilju povećanja bezbednosti zemalja regiona uložiti više od tri milijarde funti u njihove odbrambene kapacitete. U tom smislu dogovoreno je da se obnovi pomorska baza *HMS Juffair* u Bahreinu, gde bi bio stacioniran najveći broj britanskih vojnika, brodova i aviona u svetu. Formiran je i regionalni centar za kopnenu obuku vojske u Omanu. Tokom posete britanske premijerke dogovoreno je da se sledeći sastanak Saveta zemalja Zaliva održi u Londonu. Bliski odnosi sa zemljama Zaliva potvrđeni su marta 2018. godine tokom državne posete saudijskog princa Mohameda bin Salmana (Mohammad Bin Salman) Velikoj Britaniji.

Uprkos rastu trgovinske razmene i sve većem broju investicija koje dolaze iz zemalja Zaliva i Kine, britanski mediji, Parlament i organizacije građanskog društva neretko kritikuju Vladu u Londonu da zbog ekonomskih koristi koje ima u drugi plan stavlja pitanja kršenja ljudskih prava u Kini, zemljama Zaliva, Vijetnamu i Maleziji. Posebno je komentarisana odluka britanske vlade od 2015. godine da se zastave na državnim institucijama spuste na pola koplja u znak žalosti zbog smrti kralja Saudijske Arabije Abudulaha bin Abdulazisa (Abudullah bin Abdulaziz).

Komentarišući ovakve i slične kritike britanske spoljne politike jedan bivši britanski visoki diplomata se, govoreći na tribini u *Chatam House-u*, zapitao šta ima loše u tome što Britanija razvija odnose sa državama koje će u budućnosti biti sve bogatije i moćnije. Sve ovo o čemu smo govorili na prethodnim stranama nesumnjivo nas navodi na zaključak da je London čak i pre Trampove nove američke spoljopolitičke orijentacije (Amerika na prvom mestu) odlučio da u prvi plan stavi svoje ekonomske interese i da u značajnoj meri zanemari pitanja promocije ljudskih prava i demokratije u svetu, koja su igrala značajnu ulogu u posleratnom oblikovanju spoljnih politika i SAD i Ujedinjenog Kraljevstva.

Nemoguća misija: kako pomiriti Trampov izolacionizam i britanski globalizam?

Odnosi sa SAD i dalje ostaju središna tačka spoljne politike Ujedinjenog Kraljevstva.²⁸ Dve države već decenijama potvrđuju strateške i posebne odnose na pitanjima bliskoistočnog dijaloga, odnosa prema Rusiji, Kini, iranskog nuklearnog

²⁸ O odnosima Ujedinjenog Kraljevstva i SAD vidi više u: John Dumbrell, *A special relationship: Anglo-American relations from the Cold War to Iraq*, Palgrave Macmillan, London, 2006; Andrew Gamble, *Between Europe and America: The Future British Politics*, Palgrave Macmillan, London, 2003; Jussi Hanhimäki, Benedict Schoenborn, and Barbara Zanchetta, *Transatlantic relations since 1945: An introduction*, Routledge, London, 2012.

programa, ukrajinske krize, borbe protiv terorizma. Međutim, poslednjih godina pojavilo se nekoliko tema oko kojih dve zemlje nisu imale istovetne stavove. Reč je pre svega o pitanju britanskog članstva u Evropskoj uniji i jasnog stava SAD da bi izlazak Ujedinjenog Kraljevstva iz Unije bio suprotan i američkim interesima.

Bivši američki predsednik Barak Obama (Barack Obama) je tokom oproštajne posete Ujedinjenom Kraljevstvu, aprila 2016. godine, pozvao britanske državljane da se na tada predstojećem referendumu izjasne u korist ostanka u Evropskoj uniji. U autorskom tekstu objavljenom u *Telegraph*-u, Obama je jasno rekao da je referendum veoma značajan za interese SAD i da će njegov ishod imati posledice za generacije Amerikanaca.²⁹ Ističući da je članstvo u Evropskoj uniji obostrano korisno, Obama je naglasio da ono ne ograničava britanski uticaj već ga, sasvim suprotno, ojačava. Ključna poruka predsednika Obame britanskim glasačima je bila da snažan glas Ujedinjenog Kraljevstva u Uniji osigurava britanski uticaj na međunarodnoj sceni i omogućava samoj Uniji da bude povezana sa SAD. Upravo zbog toga, naglasio je američki predsednik, SAD imaju potrebu i interes da se britanski uticaj nastavi i ubuduće. Na konferenciji za štampu sa britanskim premijerom Kameronom, predsednik Obama je rekao i to da bi izlazak iz Evropske unije vratio Britaniju na početak reda za potpisivanje bilateralnog trgovinskog sporazuma sa SAD.³⁰ On, naravno, nije rekao da taj sporazum ne bi bio potpisan, ali da je u ovom trenutku prioritet SAD da se taj sporazum potpiše sa velikim grupacijama kao što je Evropska unija. Tako je Obama poslao jasnu poruku britanskim biračima rekavši da bi Ujedinjeno Kraljevstvo bilo manje sigurno i uticajno ukoliko bi izašlo iz Unije.

Obama nije bio prvi zvaničnik SAD koji je upozorio Ujedinjeno Kraljevstvo da ne napušta evropske strukture. Još je davnašnji američki državni sekretar Din Ačeson u već pomenutom govoru od 1962. godine upozorio London da „pokušaj da odvojeno od Evrope igra nekakvu značajniju političku ulogu baziranu na specijalnim odnosima sa SAD i na vođstvu u Komonveltu nije realan i da je ta uloga već odigrana”.³¹ Iako ni tada kao ni danas ovakve poruke američkih zvaničnika nisu nailazile na dobar prijem u evroskeptičnim britanskim krugovima, dve zemlje su zadržale bliske odnose posebno u oblasti spoljne politike i bezbednosti.

²⁹ Piter Dominiczak, “Barack Obama: Britain must vote to remain in the European Union”, *The Telegraph*, 22 April 2016, <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/04/21/barack-obama-britain-must-vote-to-remain-in-the-european-union/>, 02/04/2019.

³⁰ “PM statement at press conference with President Obama”, 22 April 2016, <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-statement-at-press-conference-with-president-obama-22-april-2016>, 03/04/2019.

³¹ Dean Acheson, “Our Atlantic alliance: Political and economic strands”, op. cit.

Tokom poslednje decenije tenzije u odnosima dve države prvo je doneo rat u Libiji i posebno kasniji kaos za koji je predsednik Obama, krajnje neuobičajeno u odnosima između bliskih zemalja, optužio upravo najbliže saveznike – Ujedinjeno Kraljevstvo i Francusku.³² Novo razočarenje politikom Ujedinjenog Kraljevstva SAD su doživele 2013. godine nakon odbijanja britanskog parlamenta da potvrdi britansko vojno učešće u Siriji. Neizvesnost oko škotskog i referendumu o članstvu u EU stvorila je percepciju kod mnogih uticajnih krugova u Vašingtonu da Ujedinjeno Kraljevstvo nije više pouzdan saveznik.³³ Isto tako je odluka britanske vlade o ulasku u kinesku investicionu banku AIIB u svojstvu osnivača izazvala podozrenje u Vašingtonu. S druge strane, ekonomski odnosi tesno povezuju dve zemlje; na primer, u 2017. godini trgovinska razmena je iznosila 182 milijarde funti.³⁴

Prema mišljenju tadašnjih zvaničnika i eksperata u Vašingtonu, za interese SAD je bilo najvažnije da Ujedinjeno Kraljevstvo ostane u Uniji i nastavi da zastupa politiku trgovinske liberalizacije, te transatlanske saradnje u oblasti spoljne, odbrambene i bezbednosne politike.³⁵ Uprkos upozorenjima američkih saveznika, britanski građani su se odlučili za suprotno i doneli odluku o napuštanju Unije. Iako su prve reakcije predsednika Obame bile pomirljive, i to pre svega u smislu da uprkos odluci o izlasku London ostaje najbliži saveznik SAD, očigledno je bilo razočarenje pa i nezadovoljstvo ovakvom odlukom. U Vašingtonu je odluka o izlasku iz Evropske unije doživljena kao veliki udarac američkim interesima. Do izlaska Ujedinjenog Kraljevstva iz EU i samim tim gubitka uticaja Londona u Briselu došlo je u trenutku kada su se odnosi SAD sa Rusijom nalazili na najnižoj tački još od vremena završetka Hladnog rata; kada je bilo puno problema oko američko-evropskog trgovinskog sporazuma; kada se tražilo rešenje za krizu u Siriji i kada je Islamska država vršila terorističke napade na teritoriji čitave Evrope. Smatralo se da su SAD odlukom britanskih građana izgubile stabilnog i uticajnog partnera u Uniji i da će samim tim London ubuduće biti mnogo manje značajan partner za

³² U svom govoru predsednik Obama je rekao da je britanski premijer Kameron bio rastrojen domaćim problemima kada je Libija zapala u kaos. On je takođe optužio UK i Francusku da nisu sprečili da Libija, nakon rušenja Gadafija, zapadne u kaos (“David Cameron was distracted during Libya crises”, *The Guardian*, 11 March 2016, <https://www.theguardian.com/us-news/2016/mar/10/david-cameron-distracted-libya-conflict-barack-obama>)

³³ Fareed Zakaria, “Britain resigns as a world power”, *The Washington Post*, 21 May 2015, <https://washingtonpost.com/opinions/britain-resigns-as-a-world-power/2015/05/21/d89606f8-fff1-11e4-805c-c3f407e5a9e, 05/04/2019>.

³⁴ “The UK-US trade relationship in five charts”, *BBC*, <https://www.bbc.com/news/business-44802666, 08/02/2019>.

³⁵ Vidi više u: Tim Oliver and Michael John Williams, “Special relationship in flux: Brexit and the future of the US-EU relationship”, *International Affairs*, Vol. 92, Issue 3, 2016, p. 547.

SAD nego što je to bio do sada. Kao što smo već pokazali i pre odluke o izlasku iz Unije, u Vašingtonu su bili u porastu razočarenje i pozorenje u vezi uloge i mogućnosti Ujedinjenog Kraljevstva na svetskoj političkoj sceni. Za SAD je ključni problem u vezi izlaska iz EU bio taj što ni jedna druga zemlja u Uniji nije kulturno, jezički, vrednosno i interesno tako blisko povezana sa SAD, kao što je to bilo Ujedinjeno Kraljevstvo i što će u tom smislu biti nemoguće pronaći pravu zamenu.

Uprkos tome što je imao drugačiji stav u vezi sa Bregzitom u odnosu na prethodnu administraciju, pobeda Trampa na predsedničkim izborima 8. novembra 2016. godine je izazvala zabrinutost britanskog političkog establišmenta, koji je bio potpuno iznenađen i nepripremljen za takav politički ishod izbora u SAD. U britanskoj štampi se puno pisalo o tome kako je britanska diplomatija bila toliko sigurna u pobedu kandidata Demokratske stranke Hilari Klinton (Hillary Clinton) da se nije ni potrudila da uspostavi ozbiljnije kontakte sa ljudima iz Trampovog okruženja. Vladajuća britanska politička elita je bila zabrinuta ne samo zbog Trampovih negativnih stavova u vezi slobodne trgovine, nego i zbog nagoveštaja novog pristupa Rusiji, Siriji i iranskom nuklearnom sporazumu. U pogledu Rusije, Ujedinjeno Kraljevstvo je smatralo da predsednik Tramp mora da izvrši pritisak na Rusiju da prekine sa bombardovanjem Sirije i ubedi Moskvu da napusti politiku podrške sirijskom predsedniku Asadu.

I pored početnog nesnalaženja u odnosima sa novoizabranim predsednikom SAD, britanska diplomatija se, po ko zna koji put u istoriji, pokazala veštom i uspela da obezbedi da Tereza Mej bude prvi strani zvaničnik koga je primio novoizabrani predsednik SAD Tramp. Tome je svakako doprinelo i to što je Tramp za razliku od svog prethodnika Obame blagonaklono gledao na Bregzit kao na pravo britanskog naroda na samoopredeljenje i s obzirom na njegov negativan stav prema svim nadnacionalnim organizacijama, pa tako i prema Evropskoj uniji. Tokom posete predsednik Tramp i premijerka Mej su istakli značaj specijalnih odnosa dve zemlje.³⁶ Glavne teme njihovih razgovora bili su borba protiv islamskog ekstremizma i pripreme za početak pregovora o bilateralnom trgovinskom sporazumu. Premijerka Mej je tokom posete Vašingtonu potvrdila privrženost svoje zemlje NATO-u i naglasila da će se Ujedinjeno Kraljevstvo zalagati da sve članice ispune obećanje o izdvajanju dva odsto BDP-a za potrebe odbrane. U vezi sa Rusijom, Mejova je istakla da Ujedinjeno Kraljevstvo želi da vidi implementaciju sporazuma iz Minska.

Mada je predsednik Tramp potvrdio postojanost specijalnih odnosa dveju zemalja i 2018. godine tokom posete Londonu, razlike između spoljnopolitičkih

³⁶ "Trump, UK prime minister emphasize 'special relationship' at White House", *USA Today*, 27 January 2017, <https://www.usatoday.com/story/news/politics/2017/01/27/donald-trump-theresa-may-nato-brexite/97131230/>

stavova su se još više povećale i to posebno kada je reč o stavovima američkog predsednika u vezi sa carinskim tarifama na čelik i aluminijum, preseljenja američke ambasade u Jerusalem, klimatskim promenama i pregovorima oko iranskog nuklearnog sporazuma. Gotovo paradoksalno zvuči da je stav britanske vlade nakon Bregzita po svim ovim pitanjima mnogo bliži Evropskoj uniji nego SAD sa kojima je Ujedinjeno Kraljevstvo planiralo da gradi novu globalnu ulogu. I tu zapravo leži i najveći izazov nove britanske uloge na spoljonopolitičkom planu nakon izlaska iz EU. Za razliku od Ujedinjenog Kraljevstva koje je nakon izlaska iz Unije u potrazi za svojom novom globalnom ulogom, SAD su se posle izbora Trampa za predsednika opredelile za drugačiju ulogu koja bi se mogla definisati i kao umereno povlačenje iz svetske politike. Dakle, za razliku od Londona koji teži obnavljanju svoje globalne uloge, predsednik Tramp je više puta izrazio otvoreno protivljenje politici globalizacije. Ovakva politika predsednika Trampa je stavila Ujedinjeno Kraljevstvo u veoma tešku poziciju s obzirom da je London računao na podršku SAD kao svog najvažnijeg ekonomskog i političkog partnera u obnavljanju svoje globalne uloge. Uz sve to Ujedinjeno Kraljevstvo, uprkos tome što je Tramp podržao njegovo napuštanje Evropske unije, objektivno gubi značaj za SAD upravo zato što London ne može više predstavljati glavni instrument uticaja SAD u Uniji.

Ipak, bez obzira na to koliko su Trampov „izolacionizam” i britansko zalaganje za globalnu trgovinu suprotni kao koncepti, premijerka Mej je tokom posete Vašingtonu 2017. godine naglasila da neće biti povratka na propale politike iz prošlosti i da su prošli dani kada su SAD i Britanija intervenisale u drugim državama kako bi ih preoblikovale po uzoru na sopstveni lik. To je verovatno samo još jedna potvrda mišljenja onih koji smatraju da neće biti povratka na stari svetski poredak, iako je Mejova dodala da SAD i Britanija ne mogu mirno posmatrati pretnje iz drugih država.³⁷

Pored ekonomskih i kulturnih odnosa, značajno polje u odnosima sa SAD ostaje za Ujedinjeno Kraljevstvo saradnja u domenu bezbednosti i borbe protiv terorizma, gde će Tramp svakako tražiti da se Britanija više angažuje i više troši, što će opet izazvati velike otpore na njenoj unutrašnjoj političkoj sceni gde ovakvi zahtevi nemaju podršku većine birača. Odnosi dveju zemalja mogli bi da se dodatno zakomplikuju u slučaju da vlast na narednim izborima osvoje Laburisti, jer se oni protive dodatnim izdvajanjima za vojsku. Laburistički lider Korbin je, kada je u pitanju njegov negativan stav prema NATO-u, bliži predsedniku Trampu nego sadašnja Vlada koja je jedan od najvećih zagovornika zapadne vojne alijanse.

³⁷ Constance Duncombe and Tim Dunne, “After liberal world order”, *International Affairs*, Vol. 94, Issue 1, 2018, pp. 225–227.

Zaključak

Na početku rada izneli smo tezu da je vreme stare slave Ujedinjenog Kraljevstva prošlo, ali da se ono veoma vešto prilagođavalo promenama u svetskoj politici i definisalo nove spoljnopolitičke prioritete. Ujedinjeno Kraljevstvo nije više svetska sila, ali je svakako više od srednje ili regionalne sile koja savremenu moć zasniva kako na tzv. tvrdoj moći (nuklearnom oružju i pravu veta u Savetu bezbednosti UN) tako i na mekoj moći, koja se pre svega bazira na kulturi i dominaciji engleskog jezika. Takođe, Ujedinjeno Kraljevstvo je peta ekonomska sila sveta posle SAD, Kine, Japana i Nemačke. I pored svega toga, Ujedinjeno Kraljevstvo nema više kapacitete da politički i vojno bude aktivno u čitavom svetu i mora da bude veoma selektivno kada je u pitanju izbor političkih, ekonomskih i kulturnih aktivnosti koje će sprovesti putem svoje diplomatije. Već smo pokazali da se Ujedinjeno Kraljevstvo i pre Bregzita fokusiralo na pitanja ekonomskih odnosa sa Kinom i zemljama Zaliva, iranskog nuklearnog dogovora i veze sa SAD, Afrikom i zemljama Komonvelta, Južne Azije i azijsko-pacifičkog regiona, dok će u Evropi nastaviti da podržava Nemačku i Francusku u vezi sa situacijom u Ukrajini. Za očekivati je da će Ujedinjeno Kraljevstvo uticaj u budućnosti sve više zasnivati na tzv. mekoj moći i privlačnosti svog brenda.³⁸ Milioni mladih ljudi iz čitavog sveta dolaze na prestižne britanske univerzitete – poput onih u Oksfordu, Kembridžu, Londonu ili Edinburgu – engleska pop i rok muzika su još od vremena Bitlsa do Adel danas univerzalno prisutni i poznati, dok milioni pojedinaca i privrednih subjekata biraju engleske sudove kao merodavne u slučaju sporova; Vestminster je i dalje simbol demokratije, a London uz Njujork najuticajniji i najmoćniji grad na svetu. O značaju svetskog brenda Ujedinjenog Kraljevstva govori i to da je samo Univerzitet u Kembridžu školovao više dobitnika Nobelove nagrade nego svi ruski i kineski univerziteti zajedno.

Iako se Ujedinjeno Kraljevstvo, kao što je uostalom bio slučaj i sa drugim svetskim silama, ne miri lako sa činjenicom da nije više super sila, istorija nas uči da nijedna imperija posle sloma nije uspela da povrati ranije pozicije. S druge strane, Ujedinjenom Kraljevstvu ostaje prilično široko polje delatnosti posebno tzv. meke moći, gde ova zemlja može još dugo vremena da zadrži lidersku poziciju.

Jedan od najvećih izazova za britansku spoljnu politiku u narednom periodu biće svakako odluka o izlasku iz Evropske unije. Iako nakon Bregzita predstavnici Vlade često govore o želji Ujedinjenog Kraljevstva da postane „istinski globalni igrač” logično je očekivati da će nakon napuštanja Unije doći do daljeg smanjivanja

³⁸ Vidi više u: Cristopher Hill and Sarah Beadle, *The art of attraction: Soft power and the UK's role in the world*, British Academy, London, 2014.

uloge i značaja Londona u međunarodnim odnosima. Ujedinjeno Kraljevstvo će teško uspeti da kompenzuje gubitak jedinstvenog tržišta Unije.³⁹ Oko polovine ukupne trgovinske razmene u 2017. godini Ujedinjeno Kraljevstvo je ostvarivalo upravo sa Unijom.⁴⁰ Nije realno očekivati da će nakon izlaska iz EU London dugoročno uspeti da očuva poziciju finansijskog centra sveta i da će van Unije biti podjednako zanimljivo stranim investitorima. Mnoge strane kompanije su odmah nakon Bregzita najavile odlazak iz Ujedinjenog Kraljevstva, a neke već i počele da odlaze. Prema analizi *Financial Times*-a, samo u prve dve godine gubici britanske privrede zbog Bregzita se procenjuju na između 20 i 40 milijardi funti, odnosno oko 870 funti po domaćinstvu uzeto na godišnjem nivou.⁴¹ Funta je u poslednje dve godine izgubila oko 12 odsto vrednosti u odnosu na evro. Ujedinjeno Kraljevstvo će takođe biti isključeno iz procesa odlučivanja unutar Evropske unije bez obzira koji model budućih odnosa sa Unijom bude usvojen.⁴² Ipak, možda ključni gubitak za Ujedinjeno Kraljevstvo, kada je u pitanju njegov međunarodni položaj, biće to što će izlaskom iz EU London izgubiti jedan od najvažnijih instrumenata spoljne politike u poslednjih četrdeset godina.⁴³ Pored neminovnog slabljenja uticaja u Uniji, Ujedinjeno Kraljevstvo će se verovatno suočiti i sa smanjivanjem svoje uloge u Ujedinjenim nacijama, NATO i G7. Mogući odlazak Škotske bi dodatno umanjio ekonomsku moć Ujedinjenog Kraljevstva za oko 10 odsto što bi svakako uticalo da izgubi sadašnju poziciju pete ekonomije sveta. Eventualni raspad Ujedinjenog Kraljevstva bi mogao otvoriti i pitanje mesta stalnog člana Saveta bezbednosti UN. Kao što smo već pokazali, ishod referendumu će svakako uticati i na slabljenje specijalnih veza sa SAD, koje već gotovo deceniju nisu više specijalne kao što su nekada bile. Uz sva ograničenja, Nemačka će najverovatnije preuzeti ulogu ključnog partnera SAD u domenu evropskih poslova, a dalje smanjivanje međunarodne uloge i značaja Ujedinjenog Kraljevstva će nastaviti da izaziva frustraciju Vašingtona.

³⁹ Ognjen Pribičević, „Ujedinjeno Kraljevstvo između škotskog i evropskog referendumu”, op. cit., str. 197.

⁴⁰ “Statistic on UK-EU trade”, <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7851>, 25/03/2019.

⁴¹ Chris Giles, “What are the economic effects of Brexit so far?”, *The Financial Times*, 24 June 2018, <https://www.ft.com/content/dfafc806-762d-11e8-a8c4-408cfba4327c>, 02/04/2019.

⁴² „Napuštajući EU, UK će biti isključeno iz procesa odlučivanja u evropskim institucijama u Briselu”, kaže Slobodan Zečević u svojoj analizi posledica Bregzita: “Some contradictions of Brexit”, *The Review of International Affairs*, Vol. LXVII, No.1164, October–December 2016, p. 53.

⁴³ Vidi više u: Whitman Richard, “Brexit or Bremain: What future for the UK’s European diplomatic strategy”, op. cit., p. 528.

Bez obzira na referendumsku odluku o izlasku iz Evropske unije, Ujedinjeno Kraljevstvo će i u doglednoj budućnosti ostati podeljeno oko ovog pitanja, što će svakako odvlačiti pažnju i energiju britanske diplomatije sa drugih svetskih pitanja. To potvrđuje i agonija oko izlaska Ujedinjenog Kraljevstva iz EU tokom koje su poslanici britanskog parlamenta početkom 2019. godine četiri puta odbili predloge koje je premijerka Mej napravila sa Briselom, nakon čega su se otvorile sve opcije uključujući i novi referendum i izlazak bez dogovora. Posle niza neuspeha da ubedi poslanike svoje partije da prihvate njene predloge premijerka Mej je konačno, maja 2019. godine podnela ostavku. Istovremeno, za očekivati je da će britanska javnost biti sve više protiv vojnih intervencija u drugim delovima sveta, što bi moglo da postane i zvanična politika Londona u slučaju pobede Korbinovih laburista na narednim izborima. U svakom slučaju, Ujedinjeno Kraljevstvo će sa svojom izmenjenom populacijom, koju već sada čini 14,4 odsto građana nebritanskog porekla i sve izraženijim pacifističkim pogledima javnosti morati da nastavi da traži novo mesto u izmenjenim svetskim političkim okvirima.⁴⁴

Bibliografija

Monografije i članci

- Dumbrell, John, *A special relationship: Anglo-American relations from the Cold war to Iraq*, Palgrave Macmillan, London, 2006.
- Duncombe, Constance and Dunne, Tim, "After liberal world order", *International Affairs*, Vol. 94, Issue 1, 2018, pp. 25–42.
- Dunne, Tim, "Britain and the gathering storm over Iraq", in: Steve Smith, Amelia Hadfield, and Tim Dunne (eds), *Foreign Policy, Theories, Actors and Cases*, Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 339–359.
- Gamble, Andrew, *Between Europe and America: The Future British Politics*, Palgrave Macmillan, London, 2003.
- Gaskorth, Jamie, *British Foreign Policy, Crises, Conflicts and Future Challenges*, Polity Press, Cambridge, 2013.

⁴⁴ Ovaj broj građana koji su rođeni izvan Ujedinjenog Kraljevstva u Londonu je i znatno veći i čini čak 41 odsto. Između 2004. i 2017. broj građana koji su rođeni izvan Ujedinjenog Kraljevstva se uvećao sa 5,3 na 9,4 miliona. Najviše migranata dolazi iz Poljske, Indije, Pakistana, Irske, Rumunije, Nemačke i Bangladeša (navedeno prema: "Migrants in the UK: An Overview", Migration observatory, University of Oxford, 15 October 2018, <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migrants-in-the-uk-an-overview/>, 06/04/2019).

- Hanhimaki, Jussi, Schoenborn, Benedict and Zanchetta, Barbara, *Transatlantic relations since 1945: An introduction*, Routledge, London, 2012.
- Hill, Christopher, "Power of a kind: The anomalous position of France and the United Kingdom in world politics", *International Affairs*, Vol. 92, Issue 2, March 2016, pp. 393–415.
- Hill, Christopher and Beadle, Sarah, *The art of attraction: Soft power and the UK's role in the world*, British Academy, London, 2014.
- McCourt, David, *Britain and World power since 1945: Constructing a role in international politics*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2014.
- Menon, Anand, "Littler England: The United Kingdom's retreat from global leadership", *Foreign Affairs*, Vol. 94, No. 6, November–December 2015, pp. 93–100.
- Niblett, Robin, *Britain, Europe and the world: Rethinking the UK circles of influence*, Chatam House, London, 2015.
- Oliver, Tim and Williams, Michael John, "Special relationship in flux: Brexit and the future of the US-EU relationship", *International Affairs*, Vol. 92, Issue 3, 2016, pp. 547–567.
- Oliver, Tim, "Europe's British Question: The UK-EU relationship in a changing Europe and multipolar world", *Global Society*, Vol. 29, No. 3, 2015, pp. 409–426.
- Paul, T.V., Welch Larson, Deborah, and Wohlforth, William (eds), *Status in World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- Pribičević, Ognjen, „Križa zapadnog liberalizma i njene refleksije na Srbiju“, u: Ljiljana Čičkarić i Aleksandar Bošković (urs), *Ka evropskom društvu – ograničenja i perspektive*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2018, str. 185–212.
- Pribičević, Ognjen, „Ujedinjeno Kraljevstvo između škotskog i evropskog referenduma“, *Srpska politička misao*, god. 25, vol. 59, br. 1, 2018, str. 13–27.
- Roberts, David, "British National Interest in the Gulf: Rediscovering a Role", *International Affairs*, Vol. 90, Issue 3, May 2014, pp. 663–677.
- Sanders, David, *Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy since 1945*, Macmillan, London, 1990.
- Self, Robert, *British Foreign and Defence Policy since 1945*, Palgrave Macmillan, London, 2010, pp. 288–302.
- Whitman, Richard, "Brexit or Bremain: What future for the UK's European diplomatic strategy?", *International Affairs*, Vol. 92, Issue 3, 2016, pp. 509–531.
- Zečević, Slobodan, "Some contradictions of Brexit", *The Review of International Affairs*, Vol. LXVII, No. 1164, October–December 2016, pp. 48–58.

Internet i medijski izvori

Acheson, Dean, "Our Atlantic alliance: Political and economic strands", speech delivered at United States Military Academy, West Point, 5 December 1962.

"Chilcot Report: Key points from the Iraq inquiry", *The Guardian*, 6 July 2016, <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/jul/06/iraq-inquiry-key-points-from-the-chilcot-report>.

"David Cameron was distracted during Libia crises", *The Guardian*, 11 March 2016, <https://www.theguardian.com/us-news/2016/mar/10/david-cameron-distracted-libya-conflict-barack-obama>, 02/04/2019.

Dominiczak, Piter, "Barack Obama: Britain must vote to remain in the European Union", *The Telegraph*, 22 April 2016, <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/04/21/barack-obama-britain-must-vote-to-remain-in-the-european-union/>, 02/04/2019.

Giles, Chris, "What are the economic effects of Brexit so far?", *The Financial Times*, 24 June 2018, <https://www.ft.com/content/dfafc806-762d-11e8-a8c4-408cfba4327c>, 02/04/2019.

"Joint press conference: David Cameron and President Xi Jinping", 21 October 2015, <https://www.gov.uk/government/speeches/joint-press-conference-david-cameron-and-president-xi-jinping>, 12/03/2019.

"Migrants in the UK: An Overview", Migration observatory, University of Oxford, 15 October 2018, <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migrants-in-the-uk-an-overview/>, 06/04/2019.

"PM statement at press conference with President Obama", 22 April 2016, <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-statement-at-press-conference-with-president-obama-22-april-2016>, 03/04/2019.

"Projected GDP Ranking (2019–2023), Statistic Times, IMF World Economic Outlook, October 2018 <http://statisticstimes.com/economy/projected-world-gdp-ranking.php>, 20/05/2019.

"Reality Check: What business does the UK do with Saudi Arabia?", *BBC*, <https://www.bbc.com/news/business-45863548>, 05/04/2019.

"Statistic on UK-EU trade", <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7851>, 25/03/2019.

"Statistic on UK trade with China", <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7379> 24/03/2019.

"The UK-US trade relationship in five charts", *BBC*, <https://www.bbc.com/news/business-44802666>, 08/02/2019.

“Trump, UK prime minister emphasize ‘special relationship’ at White House”, *USA Today*, 27 January 2017, <https://www.usatoday.com/story/news/politics/2017/01/27/donald-trump-theresa-may-nato-brexit/97131230/>, 20/05/2019.

“Xi Jinping’s UK visit shows the changing face of Sino-British relations”, *South China Morning Post*, 21 October 2015, <https://www.scmp.com/comment/insight-opinion/article/1870111/xi-jinpings-uk-visit-shows-changing-face-sino-british>, 12/03/2019.

Zakaria, Fareed, “Britain resigns as a world power”, *The Washington Post*, 21 May 2015, <https://washingtonpost.com/opinions/britain-resigns-as-a-world-power/2015/05/21/d89606f8-fff1-11e4-805c-c3f407e5a9e>, 05/04/2019.

Ognjen PRIBIĆEVIĆ

BRITISH DIPLOMACY OF MONEY AND TRADE

Abstract: Leaving the EU is one of the major political decisions made in the UK over the past half-century. Brexit brought about a virtual political earthquake not only in EU-UK relations but also in terms of UK future place and role on the international scene. Immediately after the decision of UK citizens to leave the EU at a referendum held on 23 June 2016, the question arose as to whether the UK will lose some of its international influence, whether Scotland will remain part of the Union, whether the UK will retain its privileged relations and special status with the USA, and what its future relations with the EU will be. The purpose of this article is to point to the basic priorities of the contemporary British foreign policy as well as to place and role of the UK on the contemporary international scene particularly in view of its decision to leave the EU. We shall first try to define the status of present-day Britain in international relations. Second, we shall address the traditional dilemma of the UK foreign policy – what should be given priority – relations with the USA, Europe or the Commonwealth? After that, we shall discuss in more detail the phases the UK foreign policy went through following the end of the cold war. In the third phase, we shall analyze the British contemporary foreign and economic policy towards Gulf countries and China. In the fourth part of the article, we shall discuss relations with the USA. It should be pointed out that the article does not seek to analyze all aspects of British foreign policy, even if we wanted to, due to a shortage of time. Of course, the topic of Brexit will be present in all chapters and especially in the last one and conclusion remarks. By its decision to leave the EU, the UK appears to have given priority to its relations with the USA, China, Gulf countries as well as Commonwealth countries instead of the EU which has been economically and politically dominant over the past few decades. This decision taken by UK citizens will no doubt have a great impact not only on their personal lives and standard of living but on the UK role in international relations. Despite its military, political, economic and cultural capacities, it is highly unlikely that the UK will manage to overcome the consequences of an exit from the single market, currently generating 18 trillion dollars on an annual basis as well as the loss of a privileged partner role with the USA within the Union. We are, therefore, more likely to believe that in the foreseeable future, the role of the UK on the international scene will continue to decline and be increasingly focused on its economic and financial interests.

Key words: United Kingdom, European Union, Brexit, international relations, foreign policy.

UDK: 316.653:32]:328(4-672EU)

Biblid: 0025-8555, 71(2019)

Vol. LXXI, br. 2, str. 159–187

Originalni naučni rad

Primljen 21. maja 2019.

Odobren 3. juna 2019.

DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP1902159N>

Evroskepticizam i Evropski parlament: paradoks uzajamne legitimizacije

Žaklina NOVIČIĆ¹

Apstrakt: Rad analizira kako preovlađujući proevropski diskurs sprečava da se uoči demokratski kapacitet evroskepticizma, posebno onog kanalisanog u Evropskom parlamentu, budući da predstavlja jedinu organizovanu opoziciju glavnom političkom toku, i to u okolnostima kada evropski kontinent polako napušta dugotrajni period prećutnog konsenzusa o neupitnoj poželjnosti sve dublje integracije u okviru Evropske unije i ulazi u uzbudljivi period nesigurnosti i turbulencija. Premda su opozicija i otvorena debata preduslovi demokratski organizovanog poretka i političkog procesa, uspon evroskeptika na evropskoj političkoj sceni bez sumnje stvara nelagodu kod proevropskih političkih snaga i pratećih akademskih struktura. Autorka u dokazivanju polazne teze koristi mišljenje i logiku nemačkog Saveznog ustavnog suda izražene u čuvenoj presudi o ustavnosti Ugovora iz Lisabona. Pored normativnih razmatranja, tekst sadrži i kraći empirijsko-politički deo o dosadašnjem usponu evroskepticizma i njegovoj eventualnoj perspektivi. Autorka zaključuje da možemo govoriti o uslovnoj uzajamnoj legitimizaciji evroskepticizma i Evropskog parlamenta.

Ključne reči: evroskepticizam, Evropski parlament, demokratski deficit, demokratska legitimizacija, reforma izbornog sistema, regresivna proporcionalnost.

¹ Naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

E-pošta: zaklina@diplomacy.bg.ac.rs

Rad predstavlja deo projekta „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: Strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolički, međunarodno ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti“ (br. 179029), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu u periodu 2011–2019. godine.

Kraj prećutnog konsenzusa o evropskoj integraciji i pojava evroskepticizma

Više od četiri decenije od početka evropske integracije vladao je među političkim elitama Evropske unije prećutni konsenzus o ultimativnoj poželjnosti postepenog ujedinjavanja. Sumnja u Evropsku uniju uglavnom je odbacivana kao marginalna, periferna pojava, čak iracionalna ili „patološka” – svakako kao nešto beznačajno što se može ignorisati. Opšte uverenje u trajnost i ireverzibilnost evropskog projekta uslovio je i to da akademska zajednica u svom pristupu evropskoj integraciji ispolji izrazitu normativnost i pristrasnost. Neretko je bliskost u uverenju između stručnjaka za Evropsku uniju i političkog establišmenta i neposredno institucionalizovana, a zvanična vera u Uniju potkrepljivana je odgovarajućim istraživanjima javnog mnjenja prema čijim metodologijama se nije izražavala sumnja.² Rezultat te nezainteresovanosti je činjenica da je politički i akademski establišment doveden u svojevrstan „mrtav ugao” u odnosu na, suštinski, opoziciju politici evropske integracije, koja je poslednjih par decenija gotovo „ispod radara”, sa margina prešla na „glavnu scenu” (*mainstream*) evropske politike.³

Među istaknutim evropskim političkim figurama prva je sumnju u Evropsku uniju izrazila „čelična dama” i britanska premijerka (1979–1990) Margaret Tačer (Margaret Thatcher), u jednom govoru od 1988. godine, u kojem se usprotivila potiskivanju suvereniteta Velike Britanije i njegovom puzećem prenosu na tadašnje EZ.⁴ I sam termin *evroskepticizam* skovan je u britanskim popularnim medijima, a čak i danas se smatra tipično „britanskom slabošću” to nepoverenje prema eroziji nacionalnog suvereniteta i identiteta.⁵

Danas je talas evroskepticizma zapljusnuo čitav kontinent, mada je i dalje predvodnik britanska varijanta koju predvodi Partija za nezavisnost Ujedinjenog Kraljevstva (*United Kingdom Independence Party* – UKIP) sa liderom Najdželom

² Primer za to su statistike *Eurobarometra*, inicijalno pokrenute od strane Evropske komisije i za nju. Videti: Cécile Leconte, “From pathology to mainstream phenomenon: Reviewing the Euroscepticism debate in research and theory”, *International Political Science Review*, Vol. 36, No. 3, 2015, p. 253.

³ Videti: Nathalie Brack and Nicholas Startin, “Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream,” *International Political Science Review*, Vol. 36, No. 3, 2015, pp. 239–249.

⁴ Margaret Thatcher, *Speech to the College of Europe (The Bruges Speech)*, Thatcher Archive: COI transcript, 1988 September 20, <https://www.margaretthatcher.org/document/107332>, 10/02/2019.

⁵ Termin se prvi put pojavio u časopisu *The Times*, 11. novembra 1985.

Faražom (Nigel Farage), nesumnjivo najvećim dobitnicima prethodnih evropskih izbora (2014), čiji je glavni politički cilj izlazak iz Evropske unije (popularno nazvan Bregzit; eng. *BREXIT*), delimično ispunjen budući da je dobio potvrdu na referendumu održanom u Velikoj Britaniji 23. juna 2016. godine.⁶ Većinski izražena volja britanskog naroda već treću godinu nije proceduralno sprovedena u delo, pa će se njen lider i partija koju predvodi sada pod nazivom „Bregzit“, pojaviti i na izborima za Evropski parlament raspisanim za 23–26. maj 2019. godine, kako bi taj „posao priveli kraju“.

Na prvi pogled je zbunjujuća situacija u kojoj se nalaze britanski evroskeptici, što se odnosi i na druge partije istog političkog opredeljenja koje učestvuju na izborima za Evropski parlament: oni se bore za participaciju na glavnoj evropskoj političkoj pozornici entiteta (EU) koji žele da njihove zemlje napuste ili da ga suštinski promene *de facto* zaustavljanjem dalje integracije. Jasno je da oni koriste evropsku pozornicu radi potvrđivanja sopstvenog programa i povećanja svoje vidljivosti, što mogu da kapitalizuju i na nacionalnom nivou.⁷ Oni svakako stiču legitimitet ulaskom na glavnu evropsku scenu, ali doprinose i jednoj možda nenameravanoj posledici. Samim učešćem na ovim izborima i u aktivnostima evropskih institucija, u funkciji opozicije glavnom političkom proevropskom političkom pravcu i partijama, oni daju demokratski legitimitet Evropskom parlamentu i doprinose smanjenju demokratskog deficita Evropske unije.

Pojava koju bismo nazvali „uzajamnom legitimizacijom“ evroskepticizma i Evropskog parlamenta/Evropske unije važila bi sve dok ne dođe do potpunog povlačenja zemlje iz Unije, što bi bio slučaj Velike Britanije, odnosno, sve dok potpuni ili bezuslovni evroskepticizam ne postigne svoj cilj. Taj „tvrđi“ evroskepticizam predstavlja principijelnu opoziciju projektu Evropske unije, radikalno poriče ekonomsku i političku integraciju, ili se zalaže za povlačenje države članice iz Unije. Različitog intenziteta i ciljeva je tzv. kontingentni ili uslovni evroskepticizam, koji podrazumeva kvalifikovanu opoziciju integraciji, izražava nezadovoljstvo ključnim politikama Evropske unije, ali je u principu reformskog karaktera.⁸

⁶ O nekim od početnih protivrečnosti ovog procesa videti u: Slobodan Zečević, “Some Contradictions Of Brexit”, *The Review of International Affairs*, Vol. LXVII, No. 1164, October–December 2016, pp. 48–58.

⁷ Julie Hassing Nielsen and Mark N. Franklin, “The 2014 European Parliament Elections: Still Second Order?”, in: Julie Hassing Nielsen and Mark N. Franklin (eds), *The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections: Second Order or Second Rate*, Palgrave Macmillan, London, 2017, pp. 1–2.

⁸ Koriste se i termini „tvrđi“ i „meki“ evroskepticizam. Videti: Mehlika Ozlem Ultan, Serdar Ornek, “Euroscepticism in the European Union,” *International Journal of Social Sciences*, Vol. IV, No. 2, 2015, p. 51; Paul Taggart, “A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems”, *European Journal of Political Research*, No. 33, 1998, p. 364.

Uzajamna legitimizacija evroskepticizma i Evropskog parlamenta/Evropske unije istovremeno predstavlja opasnost za dalju integraciju, ali se ova paradoksalna situacija – fenomen koji istovremeno predstavlja i legitimizaciju i opasnost, može objasniti složenim karakterom same Unije kao specifičnog saveza država (nem. *Staatenverbund*) na način na koji ga je protumačio nemački Savezni ustavni sud, poslednji put u čuvenoj presudi o ustavnosti Lisabonskog ugovora u Nemačkoj od 2009. godine.⁹ Najstabilniji osnov objašnjavajuće logike te „uslovne uzajamne legitimizacije” našli smo u proceduralnom objašnjenju specifične prirode Evropske unije. U vezi sa karakterom Evropske unije ne postoji konsenzus, a obično se pribegava opisu iznedrenom unutar konstruktivističke paradigme, po kojem Unija predstavlja političku zajednicu *par excellence* karaktera, sa mnogo perspektiva (eng. *multi-perspectival polity*), koja označava različite stvari u različitim kulturnim i političkim kontekstima.¹⁰ Problem demokratske legitimizacije objasnićemo na proceduralan način analizom načina izbora i sastava Evropskog parlamenta, kao i problema koji s tim u vezi nastaju u kontekstu Brezgita. Analiza sadrži i osvrt na najnoviji talas reforme procedura vezanih za izbornu pravu Evropske unije, pokrenut posle Ugovora iz Lisabona (2007), koji je trebalo da ojača od ranije poznate federalne inicijative (transnacionalne liste, vodeći kandidat izborne liste) i da dovede do povećanja povezanosti građana sa institucijama Unije i većeg interesovanja za evropske izbore.

Naizgled je paradoks to što je ciljana reforma nadnacionalnog izbornog sistema ostala bez značajnih rezultata, dok je povećanju interesovanja za evropske izbore više doprineo sam evroskepticizam, koji uvodi politički sukob u evropsku javnu sferu i sprovodi socijalnu mobilizaciju protiv same Evropske unije. To je doprinelo percepciji izbora zakazanih za maj 2019. godine kao presudnih, mada se i dalje radi o suštinski „drugorazrednim izborima”, kako su i ranije ocenjivani, budući da kontrola političke agende ostaje uglavnom u rukama Evropskog saveta, Saveta ministara i Evropske komisije. Rezultat izbora može biti predmet nekog sledećeg istraživanja, budući da oni nisu obuhvaćeni našim istraživanjem jer je sprovedeno pre njihovog održavanja. Učešćem partija koje osporavaju Evropsku uniju u nadnacionalnom izbornom procesu i politici, suštinski u ulozi opozicije proevropskim partijama, u osnovi je demokratski trend, za koji postoji opasnost da bude zaustavljen i prekinut, jer se ne razume njegov karakter i potencijal, ili se on iz ideoloških ili dnevnopolitičkih razloga ne želi uočiti.

⁹ Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08 — Rn. (1-421), BVerfG, Judgement on 30 June 2009 (ger. *Urteil des Zweiten Senats vom 30. Juni 2009*), Karlsruhe, Bundesrepublik Deutschland, para. 36.

¹⁰ Izraz je skovao John Ruggie, prema: Cécile Leconte, “From pathology to mainstream phenomenon”, op. cit., p. 255.

Pri strukturiranju materije, polazimo od dve perspektive u odnosu na koncept legitimnosti koje politikolozi obično koriste „kako bi procenili ispravnost i zakonitost političke vladavine”: normativne i empirijske; pri čemu je fokus prve na normativnim standardima zakonitosti, a druge na političkim stavovima i diskursu.¹¹ One će biti donekle modifikovane shodno temi, pri čemu se analiziraju najpre priroda i problemi normativne legitimizacije, a potom dosadašnja politička geneza evroskepticizma.

Normativna legitimizacija

Izbor i sastav Evropskog parlamenta i problem regresivne proporcionalnosti

Evropski parlament se bira na period od pet godina na opštim izborima – direktnim, slobodnim i tajnim glasanjem, a Osnivačkim ugovorima i Pravilima procedure precizirani su način izbora, sastav i način rada Parlamenta.¹² Izbori se sprovedu prema različitim nacionalnim izbornim zakonima, a poslanici se biraju preko paralelnih nacionalnih glasačkih listića sa kojih građani biraju nacionalne partije registrovane za evropske izbore („političke partije na nivou EU”),¹³ koje se potom udružuju u političke grupe ako sakupe preko 25 poslanika iz četvrtine država članica (tj. sedam).¹⁴ Mada „paneuropejskog” karaktera, te grupe su zbog

¹¹ Achim Hurrelmann, “Legitimacy and European Union Politics”, in: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, online publication, April 2019, <http://oxfordre.com>, 14/02/2019.

¹² Milutin Janjević (prir.), *Konsolidovani ugovor o Evropskoj uniji i Ugovor o funkcionisanju Evropske unije (2008/C 1 15/01), sa Poveljom o osnovnim pravima Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2009; videti: član 14 Ugovora o EU i članove 223, 224, 226, 229, 231 i 232 Ugovora o funkcionisanju EU; Videti poglavlje “Compendium of the main legal acts related to the Rules of Procedure” u: “Rules of Procedure of the European Parliament”, 23 October 2018, The European Parliament, 8th parliamentary term – July 2018, www.europarl.europa.eu/sipade/rules/compendium/Compendium_EN.pdf

¹³ Ove partije imaju isključivo pravo kampanje za izbore za Evropski parlament, a registruju se kod tzv. vlasti za evropske političke partije i evropske političke fondacije (eng. *Authority for European political parties and European political foundations*). Videti i: “Regulation (EU, Euratom) No 1141/2014 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 on the statute and funding of European political parties and European political foundations”, *Official Journal of European Union*, L 317, 4 November 2014, pp. 1–27.

¹⁴ Pravilo 32, “Rules of Procedure of the European Parliament”, op. cit.

načina izbora (sa nacionalnih lista), zapravo, svojevrsne „konfederacije nacionalnih partija”.¹⁵

Saziv Evropskog parlamenta 2014–2019. broji 751 mesta, uključujući i mesto predsednika. Mesta su raspodeljena na sledeći način: Nemačka 96; Francuska 74; Italija 73; Velika Britanija 73, Španija 54; Poljska 51; Rumunija 32; Holandija 26; po 21 mesto – Belgija, Grčka, Mađarska, Portugalija, Češka; Švedska 20 mesta; Austrija 18; Bugarska 17; po 13 mesta – Finska, Danska i Slovačka; po 11 Irska, Hrvatska i Litvanija; po osam Letonija i Slovenija; i po šest mesta – Estonija, Kipar, Luksemburg i Malta.¹⁶

U susret britanskom izlasku iz članstva Unije, bilo je predviđeno smanjenje broja mesta u Evropskom parlamentu na 705, dakle ne za svih 73, već za 46 mesta.¹⁷ Preostalih 27 mesta je raspoređeno kao dodatak postojećem broju mesta na sledećih 14 država: Francuska i Španija dobile bi po pet mesta; Holandija i Italija po tri; Irska dva; i po jedno Austrija, Švedska, Poljska, Rumunija, Finska, Danska, Slovačka, Hrvatska i Estonija. Odluka o Bregzitu je u međuvremenu odložena dok se ne postigne sporazum, a najkasnije do kraja oktobra 2019. godine, što znači da stranke iz Velike Britanije formalno mogu da učestvuju na izborima, što su one i najavile. To stvara politički i pravni izazov bez presedana.¹⁸

Tek pošto britanski poslanici, njih 73, napuste Parlament, dodatnih 27 mesta će moći da preuzmu poslanici izabrani u 14 navedenih zemalja. Ti „poslanici na čekanju” teorijski bi mogli da zatraže da im odmah bude obezbeđen mandat od pet godina kako je predviđeno Ugovorima, sa početkom već od jula – sa prvim zasjedanjem novog saziva. Sa druge strane, i „privremeno” izabrani britanski poslanici mogli bi da se pozovu na Ugovore kako bi ostali poslanici Evropskog parlamenta i nakon povlačenja njihove zemlje iz članstva Unije. Tako bi novi Evropski parlament mogao da ima i rekordnih 778 poslanika, što nije u skladu sa usvojenim propisima.¹⁹

¹⁵ Christine Verger, “Transnational lists: a Political opportunity for Europe with obstacles to overcome”, *Policy Paper No. 216*, Jacques Delors Institut – Berlin, February 2018, p. 3.

¹⁶ “European Council Decision of 28 June 2013 establishing the composition of the European Parliament”, 2013/312/EU, *Official Journal of European Union*, L 181, 29 June 2013, pp. 57–58.

¹⁷ “European Council Decision (EU) 2018/937 of 28 June 2018 establishing the composition of the European Parliament”, ST/7/2018/REV/1, *Official Journal of European Union*, L 165I, 2 July 2018, pp. 1–3.

¹⁸ Alberto Alemanno and Benjamin Bodson, “How Brexit may harm the new EU parliament”, *EUobserver*, 17 April 2019, <https://euobserver.com/opinion/144683>, 20/04/2019.

¹⁹ Od Lisabonskog ugovora raspodela mesta u Evropskom parlamentu određuje se sekundarnim zakonodavstvom. Odluku o tome jednoglasno usvaja Evropski savet na inicijativu Parlamenta i uz njegovu saglasnost. Videti član 14(2) Ugovora o EU.

Učešće kandidata iz Velike Britanije na izborima za Evropski parlament svakako komplikuje situaciju, ne samo zato što unosi pomenutu neizvesnost u pogledu njegovog sastava, već i zbog toga što će to imati posledice i na valjanost njegovih odluka. Svakako je već uticalo na to da se poremeti planirani „odraz u ogledalu” volje građana država članica, što neki posmatrači nazivaju iskrivljenom reprezentacijom (*faulty representation*) i što, kako smatraju, „iskrivljuje novu političku ravnotežu”.²⁰ Ova situacija nema pandan u savremenoj istoriji evropskih integracija, pa ostaje samo da se vidi da li će zaista imati „fatalan uticaj” na funkcionisanje Parlamenta i čitave Unije u narednih pet godina, i da li će u tom smislu evropski poslanici iz Velike Britanije odigrati ulogu „trojanskog konja” u novom sazivu.²¹

U svakom slučaju, reprezentativnost, odnosno predstavljenost, način na koji su birači odslikani izborom poslanika na nivou Evropske unije, dovedena je u pitanje i pre početka parlamentarnog termina. Reprezentativnost u Uniji označava poštovanje principa degresivne proporcionalnosti, kao jednog od ključnih federalnih načela. Taj princip, ili metod, trebalo bi da odslika veličinu stanovništva država članica i demografsko stanje u njima. To znači da broj poslanika u Evropskom parlamentu raste sa veličinom i naseljenošću zemlje, ali proporcija je opadajuća, a ne potpuna. Ugovorom je propisano ograničenje da po državi članici ne sme biti manje od šest i više 96 poslanika.²² Matematička optimalizacija raspodele mesta vrši se s vremena na vreme sa povećanjem broja članica, a poslednji konkretan proračun je izraz tzv. kompromisa iz Kembridža (2013), ponovo razmotrenog u kontekstu Bregzita.²³

Degresivna proporcionalnost je jedno od ključnih federalnih načela, koje praktično znači da su velike zemlje članice pristale na svojevrsnu pozitivnu diskriminaciju u odnosu na male zemlje. U krajnjem, zemljama sa malim brojem stanovnika dat je nesrazmerno veliki broj glasova u poređenju sa većim i naseljenijim državama članicama, što dovodi do nedosledosti u praksi pa,

²⁰ Alberto Alemanno and Benjamin Bodson, “How Brexit may harm the new EU parliament”, op. cit.

²¹ Ibid.

²² Član 14.2(1) Ugovora o EU. Princip degresivne proporcionalnosti nije bio preciziran Ugovorima, niti eksplicitno spomenut sve do Lisabonskog ugovora.

²³ “European Parliament report on the composition of the European Parliament with a view to the 2014 elections”, PE 502.178v04-00, A7-0041/2013, 25 February 2013, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteurs: Roberto Gualtieri and Rafał Trzaskowski, (2012/2309(INI)); Robert Kalcik and Guntram B. Wolff, “Is Brexit an opportunity to reform the European Parliament?”, *Bruegel Policy*, Contribution No. 2, 2017, pp. 1–15.

primera radi, jedan poslanik iz Luksemburga predstavlja oko 80.000 stanovnika, dok nemački poslanik predstavlja 800.000 ljudi. Drugim rečima, pri izboru Evropskog parlamenta ne primenjuje se princip „jedan čovek – jedan glas”, koji bi odslikavao jednako pravo glasa i potpunu demokratsku reprezentativnost. Pored toga, budući da državama pripadaju kvote različitih veličina, ne važi ni princip jednakosti država.

Jedan od ekstremnih evropskih federalista i kreatora izborne reforme Evropskog parlamenta, član Komiteta za ustavna pitanja (*Constitutional Affairs Committee*) i njegov izvestilac, Endrju Daf (Andrew Duff, od 1999. godine član Saveza liberala i demokrata u EP, eng. ALDE), opisao je princip degresivne proporcionalnosti kao „gigantski istorijski kompromis” između principa jednakosti država u međunarodnom pravu, sa jedne strane, i demokratskog metoda jedan čovek — jedan glas, sa druge strane.²⁴ On je s pravom istakao da matematička formula samo odražava problem koji je u suštini politički.²⁵ Najavio je i mogućnost da nepoštovanje načela degresivne proporcionalnosti dovede do kažnjavanja od strane Suda pravde EU.²⁶

Ukoliko bi, pak, u Evropskom parlamentu važio demokratski princip „jedan čovek – jedan glas”, umesto federalnog principa degresivne proporcionalnosti, Evropski parlament bi bio organ sličan veću građana u federacijama. Takvo drugo veće kakvo postoji u klasičnim federacijama, ili veće identično parlamentu u unitarnim nacionalnim državama, ne postoji u Uniji. To nije ni Savet EU, koji takođe predstavlja države članice sa ponderisanim odmerima glasova, niti je to Savet EU koji okuplja šefove država ili vlada i ima, dakle, personalan sastav, isto kao i Komisija ili Sud pravde EU. To pokazuje da Evropski parlament, uprkos tome što ga građani biraju na direktnim izborima, ostaje predstavništvo naroda država članica u kojem se mesta, u krajnjem, raspodeljuju državama članicama posredstvom nacionalnih izbornih lista.²⁷ To je posebno važno istaći jer bi moć da demokratski legitimiše Evropsku uniju imao samo „narod Evropske unije”, odnosno evropski narod. Ovo razmatranje, dakle, zadire direktno u pitanje (ne)postojanja *evropskog demosa*.

²⁴ Andrew Duff, “Foreword”, in: Friedrich Pukelsheim (ed.), *Proportional Representation: Apportionment Methods and Their Applications*, Springer, Heidelberg, 2017, p. viii.

²⁵ Videti: “Report on the composition of the European Parliament”, 3 October 2007, Committee on Constitutional Affairs, European Parliament, Rapporteurs: Alain Lamassoure and Adrian Severin, PE 392.381v02-00, A6-0351/2007, (2007/2169(INI)). Ovaj izveštaj predstavlja intelektualnu i političku osnovu koncepta degresivne proporcionalnosti.

²⁶ Ibid.

²⁷ V. Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08, op. cit., para. 284.

Evropsko građanstvo vs. nacionalno državljanstvo

Uprkos uzavrelim raspravama iz perioda odbacivanja Ustava za Evropu (2004) koje traju i danas o pitanju ko je ultimativni subjekt demokratske legitimizacije u Evropskoj uniji, opšti pravni kontekst važećeg Ugovora iz Lisabona, u kojem se čak i koristi pojam „građani Unije”, ne pokazuje postojanje „volje” koja bi imala za cilj stvaranje „nezavisnog personalnog subjekta legitimacije na evropskom nivou”, niti „nezavisnog narodnog suvereniteta za sve građane Unije”.²⁸ Nemački Savezni ustavni sud je u „Lisabonskoj presudi” naglasio da „državljanstvo Unije nije nadređeno primarnom statusu državljanstva”.²⁹ Ili, još eksplicitnije:

U Evropskom parlamentu nije predstavljen evropski narod (...), već su to narodi Evrope organizovani u svojim državama, sa svojim odnosnim raspodelama moći uspostavljenim demokratskim izborima koji su uzeli u obzir princip jednakosti i unapred utvrđene partijske politike.³⁰

Još konkretniji je bio nemački Sud da se „demokratsko osnovno pravilo jednakih mogućnosti za uspeh” (tj. princip jedan čovek – jedan glas) primenjuje „samo u okviru naroda, a ne unutar nadnacionalnog predstavničkog tela koje ostaje predstavništvo naroda međusobno povezanih ugovorima, mada sada sa posebnim akcentom na građanstvo Unije”.³¹ Evropski parlament zato nije predstavničko telo suverenog evropskog naroda „u jedinstvu bez diferencijacija, shodno principu izborne ravnopravnosti”.³²

Uprkos iznetim zaključcima, nemački Sud je Uniju kao, rekli bismo, „nedovršenu federaciju” preispitivao i kritikovao upravo sa stanovišta standarda egalitarne, većinske parlamentarne demokratije. Za mnoge frustrirajuća, ova presuda je svakako jedinstvena, budući da je njena argumentacija toliko u suprotnosti sa zaključcima.³³ Sud je istakao vrhunsku važnost jednakog prava glasa za demokratsku legitimizaciju, kao i centralnu ulogu Evropskog parlamenta u procesu prekoračenja praga za federalnu državu. Ako taj prag u budućnosti bude pređen, nivo demokratske legitimizacije moraće da bude u skladu sa standardom egalitarne, većinske parlamentarne demokratije. To znači da će u

²⁸ Ibid., para. 281, 277. Videti: član 14(2) Ugovora o Evropskoj uniji.

²⁹ Ibid., para. 349.

³⁰ Ibid., para. 287.

³¹ Ibid., para. 279.

³² Ibid., para. 280.

³³ Christoph Schönberger, “Lisbon in Karlsruhe: Maastricht’s Epigones At Sea”, *German Law Journal*, Vol. 10, Issue 8, August 2009, pp. 1201–1218. Videti i ostale tekstove u navedenom broju časopisa.

evropskoj federalnoj državi, kao „organ predstavljanja novog federalnog naroda, Evropski parlament morati da bude u centru tog institucionalnog sistema“.³⁴ U ovoj, naizgled, protivrečnosti izražava se karakter EU kao specifičnog, saveza država, kako ga shvata autoritativni Sud.

Evropska unija kao poseban savez država (Staatenverbund) i strukturni demokratski deficit

Sadašnji status evropske integracije, strogo normativno i proceduralno posmatrano, sudeći po Ugovoru iz Lisabona i tumačenju nemačkog Suda, ne dostiže formu koja odgovara nivou legitimizacije demokratije konstituisane kao država. Evropska unija je nadnacionalna zajednica karakteristična po limitiranoj volji za ujedinjenjem, tj. savez ili zajednica suverenih država (nem. *Staatenvebrbund*; eng. *association*).³⁵ To nije ni federacija (nem. *Bundesstaat*, savezna država), niti konfederacija (nem. *Staatenbund*), već pod pojmom „savez“ (nem. *Verbund*), nemački Sud podrazumeva „savez suverena“ (koristi se i nemački termin *Herrschaftsverband*), odnosno

(...) blizak dugoročni savez država koje ostaju suverene, savez koji vrši javnu vlast na osnovu ugovora, čiji fundamentalni poredak, međutim, ostaje na raspolaganju samim državama članicama, u kojem narodi država članica, tj. građani država članica, ostaju subjekti demokratske legitimizacije.³⁶

Ravnotežu političkih snaga između država članica, sa jedne strane, i nivoa Unije, sa druge strane, koja je preduslov za alokaciju suverenih nadležnosti u savezu suverenih država, odražava princip ograničenog prenosa (nem. *das Prinzip der begrenzten Einzelermächtigung*; eng. *principle of conferral*).³⁷

Sudsko obrazloženje za tolerisanje demokratskog deficita sažeto glasi da, sve dok, ili ukoliko (nem. *solange*) Evropska unija vrši samo ovlašćenja koja su joj preneti u skladu sa principom ograničenog prenosa, dakle javnu vlast izvedene prirode, nije ni potrebno da se potpuno povinuje zahtevima demokratije koji

³⁴ Ibid., p. 1206.

³⁵ Ovaj neologizam Sud je prvi put upotrebio u presudi o Ugovoru iz Mastrihta: Bundesverfassungsgericht, BVerfG, Beschluss des Zweiten Senats vom 31. März 1998, 2 BvR 1877/97 - Rn.

³⁶ Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08, op. cit., para 229. Videti i: para 276 i para. 171. O ovome šire u: Žaklina Novičić, *Prvenstvo prava EU i nacionalna kontrola prekoračenja nadležnosti: slučaj Nemačke*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2013, str. 49.

³⁷ V. Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08, paras 265–267.

postoje u državi, tj. koji su propisani ustavom. To nije potrebno sve dok se evropske nadležnosti *prenose* u skladu sa „procedurama odlučivanja koje su kooperativno oblikovane“, i sve dok se održava balans tj. jednakost između nadležnosti Unije i nadležnosti država članica.³⁸ Sud konstatuje, dakle, prekomernu federalizaciju (tj. strukturni demokratski deficit), kao neprihvatljivu – ukoliko bi Evropska unija bila ustavna tvorevina, dakle država, a ne specifičan ugovorni savez izvedene prirode (*Staatenverbund*) u kojem je „legitimizacija koja se obezbeđuje preko nacionalnih parlamenata i vlada, uz dopunu i dodatak u direktno izabranom Evropskom parlamentu, u principu dovoljna“.³⁹ Ova logika dovodi do zaključka da bi bilo potrebno samo proglasiti EU državom, da bi bila konstatovana njena neustavnost. Skepticizam prema Uniji ovde je u samom epicentru.

Zakonodavne nadležnosti su sama suština demokratskog samoopredeljenja, i ako se one ostvaruju uglavnom na nivou Evropske unije, narušena je ravnoteža između vrste i obima suverenih nadležnosti, sa jedne strane, i stepena demokratske legitimacije, sa druge strane (demokratski deficit), u kojem slučaju je dužnost države, i prema Sudu, da to stanje promeni i da, u najgorem slučaju, čak i odbije dalje učešće u Uniji.⁴⁰ Žalbeni prigovori u procesu pred Sudom su išli u tom pravcu, tvrdnjom da je „lanac legitimacije“ koji ide ka nacionalnim parlamentima prekinut principom odlučivanja većinom koji se od Lisabonskog ugovora primenjuje skoro kao norma, kao i nemogućnošću da se brani princip jednoglasnosti, jer jednom usvojen zakonodavni akt ne može da bude poništen sve dok i jedna jedina država ima nameru da ga zadrži.⁴¹ Ako imamo u vidu i to da uprkos ojačanoj ulozi Evropskog parlamenta u zakonodavnom procesu, kontrola agende ostaje u rukama Evropskog saveta i Saveta EU, čini se da postaje jasna grandioznost problema legitimacije u Uniji.⁴²

³⁸ Ibid., para. 271–272

³⁹ Ibid., para. 262. Videti i paras 288–290, para. 264.

⁴⁰ Ibid., para. 264.

⁴¹ Ibid., para. 105. Pogledati niz žalbenih prigovora: paras 99–134. O nešto ojačanoj ulozi nacionalnih parlamenata u evropskom zakonodavnom procesu, videti u: Žaklina Novičić, „Mehanizam ranog upozoravanja na povrede principa supsidijarnosti i proporcionalnosti“, *Evropsko zakonodavstvo*, br. 31–32, 2010, str. 67–76.

⁴² Kada se govori o kontroli agende, misli se na suštinske nadležnosti, i to su, *inter alia*: građanstvo/državljanstvo, civilni i vojni monopol na upotrebu sile, prihodi i rashodi (uključujući finansiranje ka inostranstvu), i oni elementi realizacije osnovnih prava koji zadiru u lišavanje slobode (administracija krivičnog prava ili pritvaranje u institucije), kao i pitanja kulture: jezika, porodice i obrazovanja, slobode govora, štampe i udruživanja, ispovedanja vere ili ideologije. Videti: Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08, para. 249.

Prikazani način rasuđivanja iskazan je u nizu drugih presuda istog Suda, koje se grupišu pod naslov „'sve dok' presude” (nem. *die Solange Beschlusses*), donetih u kontekstu preispitivanja ustavnosti evropske integracije (sa nemačkog stanovišta), a koje sadrže pomenutu stipulaciju kao osnovu te logike.⁴³ Ovdje je ona posebno istaknuta, budući da će u zaključku ovog teksta ista logika biti primenjena na objašnjenje uloge evroskepticizma u evropskoj politici i posebno u izborima za Evropski parlament. Dalji elementi demokratske uloge evroskeptičnih partija u Evropskom parlamentu kao jedine opozicije u evropskoj institucionalnoj strukturi, postavljeni su u sledećem odeljku ovog teksta.

Demokratska opozicija i elaboracija u Evropskom parlamentu

Na sadašnjem nivou evropske integracije, nije potrebno strukturno podudaranje, tj. saglasnost institucionalnog poretka Evropske unije sa principom demokratije kakav je ustavom propisan za nivo države, jer Unija ne podrazumeva „prenos modela federalne države na evropski nivo, već proširenje ustavnog federalnog modela nadnacionalnom dimenzijom saradnje”, prema rečima nemačkog Suda.⁴⁴ Bez obzira na to, i doktrinarno i praktično je veoma važno da postoji demokratska elaboracija srazmerna statusu i funkcijama Unije.⁴⁵ Nemački Sud naglašava značaj organizovane političke opozicije za svaku demokratiju i podseća da je jedan od preduslova za učešće u evropskoj integraciji – poštovanje opšte evropske ustavne tradicije priznate u Evropskoj uniji.⁴⁶

Jedan od osnovnih prigovora Lisabonskom ugovoru bio je da je ovim ugovorom prekršen demokratski princip promenljivih većina, odnosno demokratski organizovane vlasti koju konstituiše većina koja uvek može da se promeni. Demokratija je proceduralno regulisana bitka za političku moć koja se vodi za dobijanje većine, koja govori o volji stvarne većine ljudi utvrđenoj pažljivo regulisanim procedurama, a kojoj je prethodila slobodna diskusija. Do tog nadmetanja za političku moć kroz uzajamnu igru manjine i većine ne dolazi na evropskom nivou. Evropske institucije nisu raspoređene oko centralnog pitanja političkog sukoba i upravo činjenica da se linije političkog konflikta ne mogu identifikovati dovodi do političke apatije u formi apstinencije na izborima za

⁴³ Videti šire u: Žaklina Novičić, *Prvenstvo prava EU i nacionalna kontrola prekoračenja nadležnosti*, op. cit., str. 33–37.

⁴⁴ Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08, para. 277. Videti i: paras 271–274.

⁴⁵ Ibid., para 266.

⁴⁶ Ibid., para. 271.

Evropski parlament.⁴⁷ Sa ovim prigovorima složio se i nemački Sud, koji je konstatovao da zaista, umesto povratne veze (eng. *feedback*), u Uniji postoji samo „proces formiranja mišljenja” kojem „različiti pogledi, ideologije i interesi naroda doprinose”.⁴⁸

Što se tiče Saveta EU, budući da ga čine različite formacije ministara država članica EU, jasno je da nacionalna opozicija nije u njemu zastupljena. To ne znači da on nema određenu demokratsku legitimizaciju, već znači da je ona prenetá ustavima država, kao i da se temelji na diskusijama do kojih dolazi u Savetu.⁴⁹ U Savetu EU su predstavljene vlade država članica koje su i same „u skladu sa demokratskim načelima odgovorne pred svojim nacionalnim parlamentima i pred svojim građanima”, dok su u Evropskom savetu one predstavljene preko šefova država ili vlada.

To je jedan od puteva legitimizacije u Evropskoj uniji, dok je druga putanja legitimizacija nadnacionalne vlasti putem „direktné” predstavljenosti „građana Unije” u Evropskom parlamentu.⁵⁰ Ali legitimizacija u Uniji ostaje, ipak, ono što je i bila od početka evropske integracije – ograničena. Kao reprezentativno telo koje predstavlja državljane država članica, kako je ranije objašnjeno, Parlament nema dovoljno legitimiteta koji bi potom delegirao i na Komisiju, putem predlaganja i glasanja za predsednika Komisije, što čini imajući u vidu rezultate evropskih izbora, većinom glasova, a na predlog Evropskog saveta usvojenog kvalifikovanim većinom.⁵¹ Zbog toga bi i formiranje, unutar i iz Evropskog parlamenta, nezavisne vlade sa nadležnostima koje su uobičajene u državama, moralo da bude iz osnove odbačeno jer nije ustavno. Prema nemačkom Sudu, čak nema potrebe ni da Komisija, kao posebno nadnacionalno telo, ispunjava naširoko uslove koji se postavljaju pred vladu države koja je potpuno odgovorna ili parlamentu ili većinskoj odluci izbornog tela: „Komisija nije u obavezi prema volji elektorata na uporediv način”.⁵²

Ako bi se, pak, nastavilo „pomeranje fokusa političke akcije” prema Komisiji, i ako bi predsednika Komisije birao samo Parlament, izbor njegovih poslanika istovremeno bi odlučivao i evropsku vladu, izvan onog obima koji je danas

⁴⁷ Ibid., para. 107.

⁴⁸ Ibid., para. 106.

⁴⁹ Ibid., para 141.

⁵⁰ Ibid., para. 36.

⁵¹ V. član 17.7 UEU. Ukoliko izbor ne uspe iz prvog pokušaja, Evropski savet u roku od mesec dana mora da predloži novog kandidata za predsednika Komisije.

⁵² Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08, para. 271.

propisan, a za takvo odricanje od nacionalnog suvereniteta, bila bi potrebna slobodna odluka naroda, odnosno „direktno izjašnjavaње demosa koje poštuje princip jednakosti”, kako je istakao i nemački Sud.⁵³

Šira elaboracija institucionalne i proceduralne utemeljenosti Evropske unije pokazala bi da nije bez utemeljenja bojazan da Unija nije više sektorska ekonomska zajednica, da preuzima dužnosti u svim politički relevantnim oblastima, i da čak sama može da popuni preostale rupe u nadležnosti (nem. *Kompetenz-Kompetenz*; tj. nadležnost za nadležnost). U tom kontekstu bi trebalo sagledati dalju raspravu o evroskepticizmu.

Slabi dometi reforme izbornog prava Evropske unije

Pokušaji kodifikacije izbornih zakona i reforme izbornog sistema inicirani su u okviru Komiteta Evropskog parlamenta za ustavne poslove odmah posle usvajanja Lisabonskog ugovora, da bi 2015. godine stigla na dnevni red Evropskog saveta zakonodavna inicijativa EP o promeni evropskog izbornog prava, za čije usvajanje je bila potrebna njegova saglasnost, kao i jednoglasnost u Evropskom savetu, i ratifikacija nacionalnih parlamenata. Cilj reforme bio je da se podstakne učešće na nadnacionalnim izborima, kao i svest o evropskom karakteru izbora i vidljivost evropskih stranaka. Inicijative u pravcu jačanja federalizma su pogodno tlo za to, ali one nisu dobile podršku, budući da zadiru u pitanje rapodele nadležnosti između nacionalnog i evropskog nivoa, i da su zato za njih potrebne promene ugovora.⁵⁴ Zbog toga, kao i zbog opšteg konteksta krize evropskih integracija, budućnost reforme je nesigurna.⁵⁵ Predlozi koji cirkulišu su: jedinstvena izborna lista (eng. *single EU constituency*) i tzv. transnacionalne liste (eng. *transnational lists*), kao i vodeći, glavni kandidati lista (nem. *Spitzenkandidaten*). Prve dve ideje su za sada odbačene, dok je treća primenjena od prošlih izbora, ali sa ovogodišnjom kampanjom i obesmišljena.

⁵³ Ibid., para. 297.

⁵⁴ Robert Kalcik and Guntram B. Wolff, “Is Brexit an opportunity to reform the European Parliament?”, op. cit., pp. 1-2.

⁵⁵ Cf. “European Parliament elections: Council reaches agreement on a set of measures to modernise EU electoral law,” European Council, Council of the EU, *Press release 325/18*, 07/06/2018.

Transnacionalne liste

Transnacionalne liste trebalo je da budu sastavljene od najmanje 25 poslanika Evropskog parlamenta, i to barem iz trećina država članica, i na izborima bi išle uz nacionalne liste.⁵⁶ Predlozi su predstavljali ambiciozan paket mera koji je trebalo da ojača legitimizaciju i efektivnost, na čijem vrhu je bila ideja panevropske izborne jedinice iz koje bi se birali novi poslanici sa transnacionalnih lista. Ideje razrađene „postnacionalne demokratije“, očekivano su naišle na protivljenje partija tradicionalne, desne orijentacije u Evropskom parlamentu, pa su tokom niza godina važili provizorni aranžmani za Parlament.⁵⁷

U poslednjem pokušaju konkretna inicijativa je potekla formalno od Italije sa neformalnog sastanka Evropskog saveta u Bratislavi u aprilu 2017. godine. Ideju transnacionalne liste podržali su pojedini ministri evropskih poslova (francuski, italijanski i španski) u nekoliko tekstova u dnevniku *Le Monde*. Podrška je stigla očekivano i od predsednika Komisije Žan-Kloda Junkera (Jean-Claude Juncker) sa godišnjeg obraćanja (SOTEU) od 13. septembra 2017. godine, a javno su podržane i od strane Belgije, Italije, Španije.⁵⁸ Ideja transnacionalne liste najradikalnijeg zastupnika ima u francuskom predsedniku Emanuelu Makronu (Emmanuel Macron), koji je predložio da se čak polovina poslanika bira sa jedinstvene izborne liste do 2024. godine, što bi ceo sistem značajno promenilo.⁵⁹

O ideji transnacionalne liste raspravljalo se prilikom određivanja novog sastava Evropskog parlamenta tokom 2018. godine. Izveštaj odobren od strane Komiteta za ustavne poslove, najpre je bio usvojen u celini, ali je na plenarnom glasanju 7. februara 2018. odbačena preporuka Komiteta i brisani su svi delovi koji se odnose na transnacionalne liste.⁶⁰ Radi se, zapravo, o staroj federalnoj

⁵⁶ “Report on a proposal for a modification of the Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20 September 1976 (2009/2134(INI))”, 28 April 2011, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteur: Andrew Duff. Bilo je predviđeno i da žene budu predstavljene na fer način.

⁵⁷ Andrew Duff, “Post-national democracy and the reform of the European Parliament”, Policy Paper 42, Notre Europe, Institute Jacques Delors.

⁵⁸ Alberto Alemanno, “Europe Up for Grabs: The Looming Battle Lines of the 2019 European Parliament Elections”, *Carnegie Europe*, 27 June 2018.

⁵⁹ “Sorbonne speech of Emmanuel Macron”, 26 septembre 2017, <http://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>, 23/10/2018.

⁶⁰ “Report on the composition of the European Parliament (2017/2054(INL) – 2017/0900(NLE))”, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteurs: Danuta Maria Hübner and Pedro Silva Pereira, 26/01/2018.

ideji nastaloj kada je Evropski parlament imao znatno manja ovlašćenja, a po uzoru na SAD.⁶¹

Tradicionalno su protiv ideje transnacionalne liste manje političke grupe, uglavnom evroskeptika. Protiv su takođe zemlje Višegradske grupe (Češka, Mađarska, Poljska i Slovačka), koje su objavile i zajedničku rezoluciju kojom se pozivaju na razloge demokratske legitimizacije, za koju smatraju da jedino može da bude ojačana kontrolom nacionalnih parlamenata.⁶² Predlog su još ranije kritikovali poslanici iz Britanije, Danske, Francuske, Luksemburga i Švedske, zbog povrede principa supsidijarnosti i kolizije sa nacionalnim glasačkim tradicijama. Kao mane ove ideje navodi se i to da ona zahteva dosta dugoročno planiranje, da bi transnacionalne liste predominantno bile sastavljane od kandidata iz najvećih zemalja, itd.⁶³ Kritičari tvrde i to da transnacionalne liste dovode do smanjenja demokratske legitimizacije Evropskog parlamenta, stvarajući dve klase poslanika, sa nacionalnih i sa transnacionalne liste, i stvarajući tenzije između dva paralelna aranžmana u Parlamentu, što posebno važi za velike članice gde se dodatno smanjuje povazanost poslanika sa glasačima.⁶⁴ Ima i onih koji se plaše toga da bi transnacionalne liste pale u ruke populista, te da je koncept suštinski antievropski i antifederalan, kao i da smanjuje legitimitet Evropskog parlamenta.⁶⁵

Podeljena su mišljenja o transnacionalnim listama i u Evropskom savetu. Uglavnom ih prihvata grupa sedam zemalja *EuroMed 7*, a pored Francuske i Italije, koje su inicirale ideju, u grupi su i Kipar, Grčka, Malta, Portugalija, Španija i Irska.⁶⁶ Ostale zemlje su uglavnom protiv: iz ideoloških razloga (Poljska i Mađarska), iz pragmatičnih razloga (potreba budžetske uštede), ili zato što se ideja smatra idealističnom. Interes za transnacionalne liste pokazali su i nacionalni parlamenti, na primer francuska skupština, 24. januara 2018. godine.⁶⁷ Ideja je radikalno federalistička jer predviđa sasvim drugi tip reprezentacije, tj. evropsku izbornu

⁶¹ Videti: Christine Verger, "Transnational lists: A political opportunity for Europe with obstacles to overcome", op. cit., pp. 6–7.

⁶² "Visegrad Four oppose transnational lists for EP", *EUobserver*, 26 January 2018, <https://euobserver.com/tickers/140724>, 30/01/2018.

⁶³ Videti u: Nicolai von Ondarza and Felix Schenuit, "Reforming the European Parliament: Brexit creates opportunity for more than just seat redistribution – but plans are modest (for now)", *Comments*, 10/2018, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin, pp. 1–2.

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 3–4.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 5. Sumnje koje je izrazio Elmar Brok, nemački poslanik Evropskog parlamenta, na sastanku Komiteta za ustavne poslove u januaru 2018. godine.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 3.

⁶⁷ Christine Verger, "Transnational lists", op. cit., p. 5.

jedinicu i zato je veliko pitanje da li je ostvariva. Jedna od reformskih ideja, koju zastupaju uglavnom federalisti i liberali, bila je da transnacionalne liste vode tzv. vodeći kandidati kako bi bio obezbeđen njihov direktan izbor, odnosno da se povežu transnacionalne liste sa tzv. špic-kandidatima.

Vodeći kandidati (*Spitzenkandidaten*)

Još se od Sporazuma iz Maastrichta tražio način da se Evropski parlament konsultuje kada se nominuje predsednik Komisije, ali ta nadležnost ostaje do danas čvrsto u rukama nacionalnih vlada. Promena do koje je došlo tokom vremena ogleda se u menjanju procedure nominacije, pa je od Ugovora iz Nice za to potrebna samo kvalifikovana većina, čime je formalno otklonjena mogućnost nacionalnog veta, ali u praksi ostaje pravilo da se iza scene traži konsenzus.⁶⁸ Prema Ugovoru iz Nice, Savet EU u sastavu šefova država ili vlada kvalifikovanom većinom imenuje kandidata za predsednika Komisije, što je „odobravao” i Evropski parlament.⁶⁹ Od Ugovora iz Lisabona važi pravilo da Evropski savet kvalifikovanom većinom predlaže kandidata „vodeći računa o rezultatu izbora za Evropski parlament” i „posle sprovedenih konsultacija potom se kandidat „bira” većinom glasova.⁷⁰

Lisabonski ugovor ne spominje eksplicitno proces putem kojeg evropske političke partije imenuju „vodeće kandidate”, ali je sada eksplicitna veza uspostavljena između izbora za Evropski parlament i izbora predsednika Komisije otvorila vrata za ono što su mnogi videli kao „kreativno” ili „ekspanzivno” tumačenje Ugovora od strane Parlamenta.⁷¹ Ideju je snažno podržao prethodni predsednik Parlamenta Martin Šulc (Martin Schulz), a pred rezolucijom iz 2012. godine, Evropski parlament je pozvao evropske političke partije da „predlože kandidate” i izrazio očekivanje da će ti kandidati igrati „vodeću ulogu” u parlamentarnoj izbornoj kampanji.⁷² Krajem 2013. i početkom 2014. godine, nakon prvog uspostavljanja internih procedura za ovaj „izbor bez predsedana”,

⁶⁸ Šire o evoluciji formalnih procedura za postavljanje predsednika Komisije u: Laura Tilindyte, “Election of the President of the European Commission Understanding the Spitzenkandidaten process”, European Parliamentary Research Service, PE 630.264, April 2019.

⁶⁹ Član 214(2) Ugovora o Evropskoj zajednici.

⁷⁰ Član 17(7) Ugovora o Evropskoj uniji.

⁷¹ Laura Tilindyte, “Election of the President of the European Commission Understanding the Spitzenkandidaten process”, op. cit., p. 4.

⁷² Ibid.

pet evropskih političkih stranaka imenovalo je svoje vodeće kandidate za predsednika Komisije.⁷³

Bez posebnih ugovornih amandmana, Evropski parlament je uspeo da iskoristi klauzulu koja je otvorena za tumačenje („vodeći računa o rezultatu izbora”) kako bi afirmisao svoju ulogu u izboru predsednika Komisije. Mada bez podrške u Evropskom savetu, ideja vodećih kandidata podržana je 2014. godine od strane Komisije i Parlamenta, koji je odbio da potvrdi izbor bilo koga ko nije bio vodeći kandidat, pa je na kraju izabran Juncker, koji je bio vodeći kandidat grupe Evropske narodne partije.⁷⁴

U susret izborima za Evropski parlament zakazanim za maj 2019. godine, koncept vodećih kandidata je nekoliko meseci ranije već bio obesmišljen od strane nekoliko partija. Samo tri partije izabrale su samo po jednog vodećeg kandidata: desni centar Evropske narodne partije predložio je Manfreda Vebera (Manfred Weber), levi centar tj. evropski socijalisti Fransa Timermansa, a konzervativci i reformisti Jana Zahradila (Jan Zahradil). Najveća podrška za ideju je među najvećim partijama, što nije iznenađenje, jer one brane sistem koji im je naklonjen. Dva kandidata umesto jednog, najpre su izabrani od strane evropske levice; Zeleni su izabrali dva kandidata, kao i na prethodnim izborima. Time je ideja vodećih kandidata *de facto* sahranjena.⁷⁵ Liberali (grupa ALDE) su „zakucali poslednji ekser u kovčeg”, jer su postavili nekoliko kandidata, zapravo čitav tim koji vodi kampanju (među njima je najistaknutiji Guy Verhofstadt).⁷⁶

Razlog za takav postupak liberala je snažno protivljenje Makrona, koga liberali žele u koaliciji, a koji je kritikovao ideju vodećih kandidata u nedostatku transnacionalnih lista jer njegov pokret (*La République En marche!*) nije ni u jednoj političkoj familiji. Sama činjenica da sistem ne podržavaju najvatreniji federalisti znači da je njegov kredibilitet ozbiljno oštećen.⁷⁷ U Briselu se već priča o imenima van lista (spominju se Michel Barnier, Angela Merkel), tako da nije izvesno ko će biti predsednik Komisije bez obzira na rezultat izbora. To je nagovestio i sam predsednik Evropskog saveta, Donald Tusk, istakavši da se

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Videti: Dave Keating, “Red Herring & Black Swan: Don’t Count Your Spitzens Before They Hatch”, *Berlin Policy Journal*, January–February 2019.

⁷⁵ Peter Teffer, “The *de facto* demise of the Spitzenkandidaten idea”, *EUobserver*, 30 January 2019, <https://euobserver.com/elections/144035>, 15/03/2019.

⁷⁶ Više u: Dave Keating, “The Kiss of Death for the Spitzenkandidat System?”, *Berlin Policy Journal*, March 2019.

⁷⁷ Ibid.

Evropski savet „ne može lišiti” svojih prerogativa bez promene Ugovora, kao i da ne može unapred da garantuje da će predložiti jednog od vodećih kandidata.⁷⁸

Razlog za nepoverenje prema izboru predsednika Komisije preko vodećih kandidata nalazi se u činjenici da se ovom procedurom menja institucionalni balans uspostavljen Ugovorima između Evropskog saveta i Evropskog parlamenta u odnosu na izbor Komisije, odnosno da se njome povećava moć drugog na račun prvog i država članica, što su neki nazvali čak „državnim udarom” ili „pučem”.⁷⁹ Te kvalifikacije nisu sasvim neumesne ako se ima u vidu važnost za strukturu demokratske legitimacije tog proceduralnog povezivanja izbora predsednika Komisije sa biračima a posredstvom izbora za Evropski parlament. Sama procedura uvedena je, kako je rečeno, nešto slobodnijim tumačenjem postojećih propisa, bez ugovorne revizije i nacionalnih ratifikacija koje bi bile neophodne u slučaju promene institucionalne ravnoteže, mada bi njena puna operacionalizacija doprinela inicijalnoj svrsi – povećanju demokratske legitimacije institucionalne strukture Unije.

Politička legitimizacija: pohod evroskeptika sa margine na glavnu evropsku političku scenu

Evroskepticizam je ostajao na marginama evropske političke scene sve do Ugovora iz Maastrichta. Nova, viša faza u istoriji evropske integracije, koja je snažno podstakla produbljivanje evrointegracije, produbila je, međutim, i sumnju u taj proces koja je nagovestila prve pukotine u prećutnom konsenzusu među vladajućim političkim elitama o izgledu procesa integracije. Od sredine devedesetih godina prošlog veka sve je glasnije preispitivanje manjka demokratije (demokratskog deficita). Integracija je sve više pomerala moć na nivo Evropske unije i smanjivala širinu političkih izbora nacionalnih vlasti šireći percepciju bespomoćnosti i irelevantnosti političkih partija na nacionalnom nivou. Rezultat je smanjena mogućnost da se jasno uoče političke alternative, što je snažno uticalo i na to kako birači percipiraju partije na skali levo vs. desno. Sve ukupno doprinelo je percepciji da Unija slabi unutrašnje partijske sisteme, bez jasne alternative na nadnacionalnom nivou i bez razloga za nju.

⁷⁸ Laura Tilindyte, “Election of the President of the European Commission Understanding the Spitzenkandidaten process”, op. cit., p. 7.

⁷⁹ Navedeno u: ibid., p. 6.

Trend se pojačao posebno od 2000. godine, što prati i buđenje akademskog razumevanja za sumnju u benefite evropske integracije. Tokom naredne decenije dolazi do korenitih promena u razumevanju ovog procesa sa neuspehom ratifikacijom Ustava za Evropu i pratećim referendumima koji su to izrazili u Francuskoj i Holandiji. Lisabonski ugovor je, praćen irskim referendumom, dalje ojačao evroskepticizam i preispitivanje poželjnosti dalje evropske integracije.

Kriza evrozone od 2008. godine dodatno je povećala nezadovoljstvo tradicionalnim političkim opcijama, partijama i elitama, i čak poljuljala poverenje u samu demokratiju u Evropskoj uniji. Izostao je jedinstven odgovor na krizu suverenih dugova zasnovan na solidarnosti država i građana Unije, što je postavilo pitanje granice kolektivne evropske solidarnosti.⁸⁰ Manjak solidarnosti je, uz deficit demokratije, ukazao na to da Evropska unija ne postoji kao zajednica koja se uzajamno pomaže, niti postoji jedinstven evropski narod, demos, populus.

Posledica svega je rast izborne apatije i dalje smanjenje zainteresovanosti birača za evropske izbore, koja se ionako smanjivala od ranije sa svakim sledećim izborima za Evropski parlament, od skoro 62% u 1979. godini, do 43% u 2009. godini.⁸¹ U takvom kontekstu održani su izbori 2014. godine na kojima je zabeležen pravi „cunami“ evroskeptika, o kojem najbolje govori činjenica da samo pet od 28 zemalja članica nije poslalo nijednog evroskeptika u Brisel: Estonija, Luksemburg, Malta, Rumunija i Slovenija.⁸² Promenjen je odnos snaga u Evropskom parlamentu u odnosu na prethodni mandat, time što je smanjen broj poslanika proevropskih političkih grupa, dok su evroskeptici napravili najveći prodor ikada.

Prva od dve tradicionalno najveće političke porodice, koalicija desnog centra tj. savez konzervativaca i hrišćanskih demokrata pod nazivom Evropska narodna partija posle izbora 2014. godine imala je pedesetak poslanika manje nego u prethodnom sazivu (219 umesto 274), a očekuje se njen dalji pad na predstojećim izborima. Savez levog centra, tzv. Progresivna alijansa socijalista i demokrata (*Progressive Alliance of Socialists and Democrats*), zadržala je gotovo isti broj poslanika (189 umesto 184) ali, prema prognozama, i ona naredne izbore

⁸⁰ Cécile Leconte, "From pathology to mainstream phenomenon", op. cit., p. 259.

⁸¹ EU Parliament: voter turnout in the European elections 1979–2014, *Statista*, <https://www.statista.com/statistics/300427/eu-parliament-turnout-for-the-european-elections/>, 10/04/2019.

⁸² Nathalie Brack and Nicholas Startin, "Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream," op. cit., p. 242. Videti tabelu u: Julie Hassing Nielsen and Mark N. Franklin, *The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections: Second Order or Second Rate*, op. cit., pp. 3–4.

neće preživeti bez gubitaka. Na trećem mestu se 2014. godine po broju poslanika našao tada nešto ojačani (sa 71 poslanikom iz 15 zemalja) blago evroskeptični savez okupljen oko britanskih konzervativaca, odnosno grupa Evropskih konzervativaca i reformista (*European Conservatives and Reformists – ECR*). Nešto manje poslanika (68, dvadesetak manje u odnosu na prethodni mandat) imala je proevropska Alijansa liberala i demokrata (*Alliance of Liberals and Democrats for Europe – ALDE*). Po pedesetak poslanika dobile su dve grupe koje predstavljaju mešavine raznih „progresivističkih” stranaka: levice, zelenih, regionalnih nacionalista, pirata, manjina itd. Grupa Zeleni/Evropski slobodni savez (*Group of the Greens/European Free Alliance*) povećala je broj poslanika za dvadesetak (52 umesto 35). Slične veličine (51) je i druga grupa koja okuplja radikalniju levicu, Evropska ujedinjena levica – Nordijska zelena levica (*European United Left – Nordic Green Left*).⁸³

Radikalniji desni evroskeptici bili su okupljeni takođe u dve manje poslaničke grupe. Evropa za slobodu i direktnu demokratiju (*Europe of Freedom and Direct Democracy – EFDD*) imala je 45 poslanika, na čelu sa britanskom Partijom za nezavisnost. Oni su nesumnjivo bili najveći dobitnici evropskih izbora 2014. godine. Druga grupa radikalne desnice bila je Evropa nacija i slobode (*Europe of Nations and Freedom*) sa 35 poslanika.⁸⁴ Ovoj grupi dugo nije polazilo za rukom da okupi dovoljno poslanika, pa je većina radikalnih desnih partija ostala dugo u grupi „nevezanih” (eng. *unattached*) poslanika (kijih je bilo oko dvadesetak u prethodnom sazivu). Uspeh je zabeležila i Alternativa za Nemačku (*Alternative fuer Deutschland – AfD*), koja je dobila sedam odsto glasova u Nemačkoj (sedam mesta), koja se najzad ipak pridružila „mekim” evroskepticima u grupi Konzervativaca i reformista. Izbori 2014. godine prvi put u istoriji su u Evropski parlament uveli i nemačku krajnju desnicu sa elementima neonacizma – Nacionalno demokratsku partiju (*National Democratic Party – NPD*), što je posledica odluke Saveznog ustavnog suda Nemačke da ukine prag od pet odsto za evropske izbore.

Evroskeptična desnica je na izborima 2014. godine bila uspešna posebno u Zapadnoj Evropi, dok je u Južnoj Evropi fokus bio prebačen sa pitanja masovnih migracija i suvereniteta na politiku štednje, što je za posledicu imalo jačanje evroskeptičnih partija radikalne levice. Na tom osnovu, u Grčkoj je koalicija Siriza (*SYRIZA*) osvojila šest mesta, što nije oštetilo Komunističku partiju, koja je zadržala

⁸³ Tu je uključena i nemačka Levica (*die Linke*).

⁸⁴ U njoj je bio Nacionalni Front Marin Le Pen (Marine Le Pen), koja je u Francuskoj osvojila skoro 25% glasova. Tu je bila i radikalna desnica Gerta Vildersa (Geert Wilders) u Holandiji, Strankom slobode, koja takođe beleži rast.

dva mesta. U Španiji je Ujedinjena levica postigla veliki napredak od jednog na pet mesta, a još veće iznenađenje bilo je to što je nova stranka *Podemos*, stvorena samo nekoliko meseci pre izbora, osvojila pet mandata nakon kampanje koja se fokusirala protiv mera štednje.⁸⁵ Što se tiče ostalih levičarskih stranaka, u Finskoj su nepopularne ekonomske mere doprinele impresivnom rezultatu Finske partije, dok je Napredna partija radničke klase na Kipru osvojila drugo mesto. Ove partije ujedinjene su sa ostalim radikalnijim levim partijama u grupi Evropska ujedinjena levica – Severna zelena levica.

Ostaje da se vidi kako će se „revolucija protiv establišmenta” odraziti u rezultatima izbora za Evropski parlament u maju 2019. godine. Poslednje prognoze ukazuju na nastavljanje trenda sa prethodnih izbora. Teorijski postoji mogućnost da evroskeptici i antisistemske stranke dobiju trećinu glasovi i mogućnost da utiču na odluke Parlamenta barem blokiranjem odluka vodećih partija desnog i levog centra, koje će najverovatnije i dalje ostati vodeće partije, ali sa manjim brojem poslanika. Budući da se prognoze koriguju iz časa u čas, nema previše smisla niti potrebe baviti se brojkama na ovom mestu.⁸⁶ Ostaje da se, pored rezultata generalno, vidi i to kako će na izborima proći proevropski pokret francuskog predsednika Makrona koji prvi put učestvuje na izborima i da li će se pridružiti vodećim proevropskim snagama (iz grupe ALDE).

Otvoreno je pitanje koalicionog kapaciteta evroskeptičnih stranaka, koje će ovoga puta pokušati da ujedini zamenik italijanskog premijera Mateo Salvini. U toj grupaciji stav prema Evropskoj uniji nije identičan i menja se tokom vremena od bezuslovnog ka reformskom evroskeptizmu, što pokazuje i njihovo učešće na izborima za Evropski parlament, mada nije nemoguća ni promena u suprotnom smeru. Poseban slučaj britanske Bregzit partije već je uneo dodatnu neizvesnost u pitanje legitimiteta budućih procedura i odluka Parlamenta. Nema sumnje da oni koriste ovu priliku kao mogućnost povećanja svoje vidljivosti, sopstvene legitimizacije na glavnoj sceni evropske politike, kao i priliku da menjaju iznutra Uniju, ili da je ugroze iznutra – što se može čuti iz proevropskog tabora.

⁸⁵ Nathalie Brack and Nicholas Startin, “Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream”, op. cit., pp. 242–243.

⁸⁶ Ažurirane prognoze i rezultati, koji se menjaju iz časa u čas, raspoložive su na: *Europe Elect*, <http://europeelects.eu/>.

Zaključna razmatranja: uzajamna legitimacija evroskepticizma i Evropskog parlamenta

Bez sumnje su doskora marginalni pokreti i politike sa periferije prešli na centralnu političku scenu Evropske unije, gde po svoj prilici nameravaju da ostanu da bi ili menjali glavni politički tok ili iz njega izveli zemlje iz kojih potiču. Svakako je došao kraj prećutnom konsenzusu o evropskim integracijama, a kontinent ulazi u period uzbudljivog neslaganja koje ograničava (eng. *constraining dissensus*), koje je otkrilo razdor između elita i građana.⁸⁷ Proevropski politički establišmenti i prateće akademske elite šire moralnu paniku i pokušavaju da delegitimišu ove pokrete kao „bolest” koju treba suzbiti, ali sa druge strane se ovaj proces posmatra kao „katarza” demokratije.⁸⁸

Na prvi pogled možda je suprotno intuiciji da alternativne opcije koje traže manje Evropske unije (*Less Europe!*), zaštitu nacionalnog suvereniteta (i veću odgovornost evropskih struktura), zapravo povećavaju demokratičnost institucija u kojima kanališu svoje politike, samim tim što predstavljaju opoziciju u poretku koji proceduralno malo prostora ostavlja za tako nešto. U delu teksta koji se bavi izborom i sastavom Evropskog parlamenta, kao i karakterom Evropske unije i slabim rezultatima izborne reforme, videli smo da potpuna demokratska legitimacija i prava reprezentativna demokratije ne postoje u pravom smislu „izvan nacionalne države”.⁸⁹

Rizik koji evroskeptici predstavljaju za integraciju svakako postoji, ali rizik postoji i u zajednici koja toleriše preuzimanje suvereniteta – ili uopšte ili bez odgovarajuće odgovornosti, kako smo to pokazali na primeru tumačenja nemačkog Saveznog ustavnog suda. Zato smo na pitanje kako objasniti tu „tenziju” između „evroskeptične platforme” i „evropskog reprezentativnog mandata”,⁹⁰ odnosno između osporavanja dalje ili generalnog poricanja evropske integracije i *de facto* legitimizacije Evropske unije samim učešćem u njenom predstavničkom telu, smernice za odgovor našli u kontroverznoj logici nemačkog Suda izraženoj u formuli – „sve dok” (nem. *solange*). Sve dok se ne radi o

⁸⁷ Nathalie Brack and Nicholas Startin, “Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream,” op. cit., p. 54.

⁸⁸ Cécile Leconte, “From pathology to mainstream phenomenon”, op. cit., p. 255.

⁸⁹ Nathalie Brack, *Opposing Europe in the European Parliament: Rebels and Radicals in the Chamber*, Palgrave, London, 2018, p. 15.

⁹⁰ Nathalie Brack and Nicholas Startin, “Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream”, op. cit., p. vi.

potpuno antisistemskoj opciji evropskom projektu, ili sve dok bezuslovni evroskepticizam ne ostvaruje svoj krajnji cilj, on popunjava manjak demokratije samim tim što uvodi politički sukob u evropsku javnu sferu – što je suštinski politički i demokratski akt. Ta „politizacija“ već je uočena kao „normalizacija“ evropskog političkog prostora, što beleži i promene u izučavanju Evropske unije.⁹¹

Opisani trend se mogao očekivati kao reakcija na preteranu centralizaciju Evropske unije bez odgovarajuće demokratske legitimizacije, podele vlasti i organizovane opozicije. Kao što beleži Piter Mair (Peter Mair), „(k)ad ne možemo da organizujemo opoziciju u EU, onda smo skoro primorani da organizujemo opoziciju (prema) EU“.⁹² Odsustvo političkog sukoba je glavni razlog za percepciju slabe legitimizacije Unije.⁹³ Povezivanje evroskeptika iz različitih kutaka Evrope za zajednički nastup u Evropskom parlamentu u periodu 2019–2024. godine, iako je jako teško sagledati kraj ovog mandata u situaciji kada Uniju trese višestruka kriza, može imati dalekosežne posledice po nastanak panevropskog demosa spontano, iz same baze. Taj „demokratski preokret“, dopunjen sve većim brojem referenduma, čiji rezultati bi bili poštovani a ne dezavuisani, kao i sve veći broj zakonodavnih inicijativa Evropskog parlamenta, značajno bi mogli da doprinesu daljem jačanju ovog trenda, možda čak na kraju i smanjenju samog skepticizma i odbojnosti prema Evropskoj uniji. Nije nemoguće ni to da se evroskeptici socijalizuju u evropskom institucionalnom i političkom kontekstu, što ostaje, međutim, za neka druga, više sociološka istraživanja i dokaze. U svakom slučaju, Evropska unija je „sporan politički entitet problematičnog legitimiteta“, i pun je paradoksa koji se moraju razumeti jer, po svoj prilici, nastupa i vreme za njihovo razrešenje.⁹⁴

Bibliografija

Knjige i članci

Brack, Nathalie (ed.), *Opposing Europe in the European Parliament – Rebels and Radicals in the Chamber*, Palgrave Studies in European Union Politics, 2018.

⁹¹ Cécile Leconte, “From pathology to mainstream phenomenon”, op. cit., p. 256.

⁹² Peter Mair, “Political opposition and the European Union”, *Government and Opposition*, Vol. 42, No. 1, 2007, p. 7. Navedeno prema: Nathalie Brack, *Opposing Europe*, op. cit., p. 6.

⁹³ Cécile Leconte, “From pathology to mainstream phenomenon”, op. cit., pp. 255–256.

⁹⁴ Navedeno prema: Nathalie Brack, *Opposing Europe*, op. cit., p. 5.

- Brack, Nathalie and Nicholas Startin, "Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream," *International Political Science Review*, Vol. 36, No. 3, 2015, pp. 239–249.
- Duff, Andrew, "Foreword", in *Proportional Representation: Apportionment Methods and Their Applications*, Pukelsheim, Friedrich (eds), Springer International Publishing, 2014, second edition 2017.
- Hassing Nielsen, Julie and Mark N. Franklin, "The 2014 European Parliament Elections: Still Second Order?," in *The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections – Second Order or Second Rate*, Julie Hassing Nielsen & Mark N. Franklin (eds), Palgrave Macmillan, London, 2017, pp. 1–16.
- Leconte, Cécile, "From pathology to mainstream phenomenon: Reviewing the Euroscepticism debate in research and theory", *International Political Science Review*, Vol. 36, No. 3, 2015, pp. 250–263.
- Novičić, Žaklina, „Mehanizam ranog upozoravanja na povrede principa supsidijarnosti i proporcionalnosti“, *Evropsko zakonodavstvo*, br. 31–32, 2010, str. 67–76.
- Novičić, Žaklina, *Prvenstvo prava EU i nacionalna kontrola prekoračenja nadležnosti: Slučaj Nemačke*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2013.
- Ozlem Ultan, Mehlika and Serdar Ornek, "Euroscepticism in the European Union," *International Journal of Social Sciences*, Vol. IV, No. 2, 2015, pp. 49–57.
- Schönberger, Christoph, "Lisbon in Karlsruhe: Maastricht's Epigones At Sea", *German Law Journal*, Vol. 10, Issue 8, August 2009, pp. 1201–1218.
- Zečević, Slobodan, "Some Contradictions Of Brexit", *The Review of International Affairs*, Vol. LXVII, No. 1164, October–December 2016, pp. 48–58.

Dokumenti

- Konsolidovani ugovor o Evropskoj uniji i Ugovor o funkcionisanju Evropske unije (2008/C 1 15/01), sa Poveljom o osnovnim pravima Evropske unije*, preveo i priir. Milutin Janjević, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- "Bundesverfassungsgericht, 2 BvE 2/08 – Rn. (1-421), BVerfG", Judgement on 30 June 2009 (ger. *Urteil des Zweiten Senats vom 30. Juni 2009*), Karlsruhe, Bundesrepublik Deutschland, www.bverfg.de/e/es20090630_2bve000208.html, 10.02.2018.
- Bundesverfassungsgericht, BVerfG, Beschluss des Zweiten Senats vom 31. März 1998, 2 BvR 1877/97 – Rn. (1-101), www.bverfg.de/e/rs19980331_2bvr187797.html, 03.02.2019.

- “Regulation (EU, Euratom) No 1141/2014 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 on the statute and funding of European political parties and European political foundations”, *Official Journal of European Union*, L 317, 4.11.2014, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R1141>.
- “Report on a proposal for a modification of the Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20 September 1976 (2009/2134(INI))”, 28 April 2011, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteur: Andrew Duff, www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&mode=XML&reference=A7-2011-176&language=EN, 27.03.2019.
- “Report on the composition of the European Parliament (2017/2054(INL) – 2017/0900(NLE))”, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteurs: Danuta Maria Hübner and Pedro Silva Pereira, 26.1.2018, www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0007_EN.html?redirect, 24.12.2018.
- “Report on the composition of the European Parliament”, 3 October 2007, European Parliament, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteurs: Alain Lamassoure and Adrian Severin, PE 392.381v02-00, A6-0351/2007, (2007/2169(INI)), www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2007-0351+0+DOC+XML+V0//EN, 18.05.2018.
- “Report on the composition of the European Parliament with a view to the 2014 elections”, PE 502.178v04-00, A7-0041/2013, 25 February 2013, Committee on Constitutional Affairs, Rapporteurs: Roberto Gualtieri and Rafał Trzaskowski, (2012/2309(INI)), www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2013-0041&language=EN, 27.12.2018.
- “Rules of Procedure of the European Parliament”, 23 October 2018, The European Parliament, 8th parliamentary term – July 2018, www.europarl.europa.eu/sipade/rules/compendium/Compendium_EN.pdf, 12.06.2018.
- Macron, Emmanuel, “Sorbonne speech”, 26 September 2017, <http://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>, 23.10.2018.
- Thatcher, Margaret, “Speech to the College of Europe (The Bruges Speech)”, Thatcher Archive: COI transcript, 20 September 1988, <https://www.margaretthatcher.org/document/107332>, 10.02.2019.

Izvori sa interneta

- Alemanno, Alberto and Benjamin Bodson, “How Brexit may harm the new EU parliament”, *EUobserver*, 17 April 2019, <https://euobserver.com/opinion/144683>, 20.04.2019.

- Alemanno, Alberto, “Europe Up for Grabs: The Looming Battle Lines of the 2019 European Parliament Elections”, *Carnegie Europe*, 27 June 2018, <https://carnegieeurope.eu/2018/06/27/europe-up-for-grabs-looming-battle-lines-of-2019-european-parliament-elections-pub-76691>, 19.12.2019.
- Duff, Andrew, Post-national democracy and the reform of the European Parliament, Notre Europe, Institute Jacques Delors, Policy paper 42, 22.10.2010; Internet: <http://institutdelors.eu/publications/post-national-democracy-and-the-reform-of-the-european-parliament/?lang=en>, 27.12.2018.
- EU Parliament: voter turnout in the European elections 1979-2014, *Statista*, Internet: <https://www.statista.com/statistics/300427/eu-parlament-turnout-for-the-european-elections/>, 10.04.2019.
- European Parliament elections: Council reaches agreement on a set of measures to modernise EU electoral law, European Council, Council of the EU, *Press release* 325/18, 07/06/2018, Internet: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/07/13/eu-electoral-law-new-rules-adopted-by-the-council/>, 10.07.2018.
- Hurrelmann, Achim, “Legitimacy and European Union Politics”, *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, Online Publication, Apr 2019, Internet: http://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1112?fbclid=IwAR0mzElfAKYYYYxNu2NidzfkDO-Az-d2bWJDOM7_XC2xhwKOICSLaszqKjy4, 10.05.2019.
- Kalcik, Robert and Guntram B. Wolff, “Is Brexit an opportunity to reform the European Parliament?,” *Bruegel Policy*, Contribution No. 2, 2017, pp. 1-15, Internet: http://bruegel.org/wp-content/uploads/2017/01/PC-2017_02-Euro-Parl-310117.pdf, 10.12.2017.
- Keating, Dave, “Red Herring & Black Swan: Don’t Count Your Spitzens Before They Hatch”, *Berlin Policy Journal*, January/February 2019, Internet: <https://berlinpolicyjournal.com/red-herring-black-swan-dont-count-your-spitzens-before-they-hatch/>, 25.03.2019.
- Keating, Dave, “The Kiss of Death for the Spitzenkandidat System?,” *Berlin Policy Journal*, 27 March 2019, <https://berlinpolicyjournal.com/the-kiss-of-death-for-the-spitzenkandidat-system/>, 13.04.2019.
- Teffer, Peter, “The de facto demise of the Spitzenkandidaten idea”, *EUobserver*, 30 January 2019, <https://euobserver.com/elections/144035>, 15.03.2019.
- Tilindyte, Laura, “Election of the President of the European Commission Understanding the Spitzenkandidaten process”, EPRS – European Parliamentary Research Service, PE 630.264, April 2019, www.europarl.europa.eu.

europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630264/EPRS_BRI(2018)630264_EN.pdf, 04.05.2019.

Verger, Christine, *Transnational lists: a Political opportunity for Europe with obstacles to overcome*, Jacques Delors Institut – Berlin, Policy Paper No 216, February 2018, <https://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/02/Transnationallists-Verger-Feb18.pdf>, 23.03.2018.

“Visegrad Four oppose transnational lists for EP”, *EUobserver*, 26 January 2018, <https://euobserver.com/tickers/140724>, 30.01.2018.

Von Ondarza, Nicolai and Felix Schenit, “Reforming the European Parliament: Brexit creates opportunity for more than just seat redistribution – but plans are modest (for now)”, Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, Comments 10/2018, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2018C10_orz_sux.pdf, 30.12.2018.

Žaklina NOVIČIĆ

**EUROSCEPTICISM AND THE EUROPEAN PARLIAMENT:
THE MUTUAL LEGITIMIZATION PARADOX**

Abstract: The European continent is moving away from a long-term tacit consensus on the desirability of deepening of European integration and entering a period of uncertainty and turbulence. The rise of the Euroskeptics on the European political scene creates without a doubt a discomfort among pro-European political forces. This prevents the democratic capacity of this process to be perceived, and in particular, the contribution of Euroscepticism channeled in the European Parliament, since it is the only organized political opposition in the EU institutional order which in terms of procedure leaves little room for that. Political movements and parties that express doubts about the benefits of the EU are certainly gaining legitimization by entering the European Parliament. However, on the other hand, this may have one unintended consequence. They contribute to the democratic legitimization and the reduction of the democratic deficit of the institution which they more or less radically challenge. They do so in the context of limited legitimization conferred to the European Parliament within the institutional structure of the EU. At first glance, the paradox of Euroscepticism being a threat to the EU and at the same time of reducing its democratic deficit is explained in this paper by the use of the German Federal Constitutional Court expressed in the famous judgment on the constitutionality of the Treaty of Lisbon. In addition to normative considerations, the paper also contains a shorter political review on the rise of Euroscepticism and its perspective. The author concludes that a conditional mutual legitimization of Euroscepticism and the European Parliament is emerging as a new political reality.

Key words: Euroscepticism, European Parliament, democratic deficit, democratic legitimacy, electoral reform, degressive proportionality.

UDK: 321.7:316.42(4-11)
Biblid: 0025-8555, 71(2019)
Vol. LXXI, br. 2, str. 188–214

Originalni naučni rad
Primljen 7. maja 2019.
Odobren 3. juna 2019.

DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP1902188D>

Kriza demokratije u Istočnoj Evropi: (ne)uspešna politička integracija novih članica?

Dragana DABIĆ¹

Apstrakt: Pretpostavka od koje se u radu polazi je, da kada se radi o njenim punopravnim članicama, Evropska unija ne poseduje delotvorne pravne i političke mehanizme da sankcioniše i/ili preokrene njihovo demokratsko nazadovanje. Autorka analizira političku volju, sposobnost i legitimitet Evropske unije da brani osnovne vrednosti saopštene u Osnivačkom aktu na primerima kršenja liberalno-demokratskih normi od strane vlada u Mađarskoj, Poljskoj i Rumuniji. Cilj rada je da ispita uticaj upitne političke integracije istočnoevropskih zemalja po nastavak proširenja Unije na region Zapadnog Balkana. Autorka zaključuje da bi Evropska unija mogla da se suoči sa negativnim posledicama u godinama koje dolaze usled pragmatične politike podrške stabilokratskim režimima i, generalno, ambivalentnog stava prema budućnosti proširenja. Popuštanje državama kandidatima po pitanju ispunjenja kriterijuma iz Kopenhagena u zamenu za zadovoljenje trenutnih geopolitičkih interesa evropskih elita rezultiralo bi daljim sumnjama u već uzdrmani kredibilitet projekta izgradnje evropskog identiteta na temelju zajedničkih vrednosti i gubitkom reputacije tzv. normativne sile koja unapređuje globalne odnose kroz širenje sopstvenih načela i vrednosti.

Ključne reči: Evropska unija, demokratsko nazadovanje, vladavina prava, iliberalna demokratija, Mađarska, Rumunija, Poljska, Zapadni Balkan, stabilokratija.

¹ Autorka je istraživač-pripravnik u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

E-pošta: ddabic@diplomacy.bg.ac.rs

Rad predstavlja deo naučnog i istraživačkog angažovanja na projektu „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolitički, ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti” (br. OI179029), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Kada je Nobelov komitet 2012. godine dodelio Evropskoj uniji Nobelovu nagradu za mir, kao njen najvažniji doprinos istakao je uspešnu borbu za mir i pomirenje, za demokratiju i ljudska prava. Samo šest godina od ovog simboličnog trenutka kada je vera u transformativnu i normativnu moć Evropske unije bila na vrhuncu, desno orijentisana stranka mađarskog premijera Viktora Orbana (Viktor Orban) po treći, uzastopni put, odnosi pobjedu na izborima, preteći da istrajavanjem na populističkoj politici poremeti model odnosa unutar Unije. Od kada su 2010. godine Fides (FIDESZ) i Orban osvojili vlast, započinje proces menjanja pravila po kojima funkcioniše mađarska demokratija. Dolazi do promene ustava i jačanja izvršne grane vlasti. Konstantno se vrše udari na nezavisnost pravosuđa, slobodu medija i medijski pluralizam. Postavljaju se ljudi lojalni partiji na javne funkcije. Na snagu stupaju novi izborni zakoni u korist vlasti.² Ovakve tendencije su, u većoj ili manjoj meri, poslednjih godina vidljive i u Poljskoj, Rumuniji, Bugarskoj, Letoniji, Češkoj, Slovačkoj. Po svemu sudeći, konsolidacija demokratije u Istočnoj Evropi, slavljenja kao jedno od najvažnijih dostignuća Evropske unije danas je u pojedinim njenim članicama suočena sa mnogobrojnim izazovima, a negde čak i dovedena u pitanje. Ovaj fenomen se u literaturi označava terminom „demokratsko nazadovanje“ (*democratic backsliding*).³

Uslovljavanje, u srcu evropske politike proširenja (članstvo u zamenu za preobražaj političkog i ekonomskog sistema po modelu Evropske unije), uglavnom je percipirano kao pogonsko gorivo demokratizacije Istočne Evrope.⁴ Da su stvarne

² Na poslednjim održanim izborima Fides je osvojio 48% glasova, što mu je obezbedilo dvotrećinsku većinu u parlamentu. Kako bi učvrstio političku dominaciju, Orban je objavio rat nevladinim organizacijama i „disidentskom“ univerzitetu. Prema poznavateljima tamošnjih prilika, njegova pobjeda je proizvod više faktora, ali se tri posebno izdvajaju: sistematično slabljenje mađarskog demokratskog sistema, uspeh antiimigracione platforme i fragmentacija opozicije (Andras Biro-Nagy, „Why Orban Won: Explaining Fidesz’s Dominance in Hungary“, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/hungary/2018-04-10/why-orban-won>, 05/05/2019).

³ Izvorno značenje termina „nazadovanje“ vezuje se za religiju i označava povratak grešnom životu, u smislu posrnuća (Jan-Werner Mueller, „Eastern Europe Goes South: Disappearing Democracy in the EU’s Newest Member“, *Foreign Affairs*, March–April, 2014, p. 15). Demokratsko nazadovanje znači „slabljenje ili eliminisanje političkih institucija koje održavaju demokratiju, preduzeto od strane državnog vrha“ (navedeno prema: Nancy Bermeo, „On Democratic Backsliding“, *Journal of Democracy*, Vol. 27, No. 1, January 2016, p. 5). Termin nazadovanje upućuje na destabilizaciju ili čak preokretanje smeru demokratskog razvoja. Jedna od osnovnih karakteristika je slabljenje lojalnosti političkih elita izvornim demokratskim principima (Béla Greskovits, „The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe“, *Global Policy*, Vol. 6, Supplement 1, June 2015, p. 28).

⁴ Dok su se SAD u borbi za demokratiju oslanjale na brutalne vojne intervencije, EU je koristila meku moć da postigne isti cilj u svom regionu, nudeći u zamenu perspektivu članstva koju nijedna zemlja nije želela da odbije (Jan-Werner Mueller, „Eastern Europe Goes South: Disappearing Democracy in the EU’s Newest Member“, op. cit., p. 14); ili: „(...) može se kredibilno tvrditi da je proširenje

političke okolnosti kompleksnije pokazuje živa rasprava koja se odigrava u akademskoj javnosti o tome da li su u godinama nakon prijema istočnoevropske političke elite odista ostale verne liberalno-demokratskim normama. Na taj način izražava se sumnja u dugoročnu uspešnost politike uslovljavanja Evropske unije. Retko kome je promakla ironija da je upravo Mađarska nekada smatrana „detetom za primer” uspeha demokratske tranzicije pod vođstvom Unije.⁵

U ovom radu polazi se od pretpostavke da slučajevi odstupanja od demokratskih normi i praksi od strane nekolicine istočnoevropskih vlada pokazuju da, kada se radi o njenim punopravnim članicama, Evropska unija ne poseduje delotvorne pravne i političke mehanizme da sankcioniše i/ili preokrene njihovo demokratsko nazadovanje. Dok tokom trajanja pregovora o članstvu može u svakom trenutku stopirati proces, ili čak povući ponudu članstva u slučaju neispunjenja kriterijuma, ovakva očigledna prevaga autoriteta Unije ne važi kada su u pitanju punopravne članice. Osnivački ugovori ne poznaju mogućnost isključivanja „neposlušne” države.⁶ Zato je naš cilj u ovom radu da ispitamo kako će fenomen demokratskog nazadovanja u novim članicama Unije – isprva opažen od strane teoretičara evropskih studija, a potom uvažen i od strane političkih praktičara (u vidu protivmera zajedničkih institucija) – da se odrazi na sadašnje zemlje kandidate i generalno na budućnost procesa proširenja.

U prvom delu rada biće predstavljen teorijski osvrt na relevantna pitanja vezana za odbranu demokratije i vladavinu prava na nadnacionalnom nivou. Drugi deo će biti posvećen primerima kršenja liberalno-demokratskih vrednosti vlasti u

Unije najuspešnija politika zastupanja demokratije ikada sprovedena od strane spoljnog aktera” (navedeno prema: Milada Anna Vachudova, “EU Leverage and National Interests in the Balkans: The Puzzles of Enlargement Ten Years On”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 52, No. 1, 2014., p. 122). Takođe videti: „Naši nalazi sugerišu da je uslovljavanje EU doprinelo transformaciji novih istočnoevropskih članica” (Tanja A. Börzel, Antoaneta Dimitrova and Frank Schimmelfennig, “European Union enlargement and integration capacity: Concepts, findings, and policy implications”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 24, Issue 2, 2017, p. 168). Drugačiji stav zastupa: Dimitry Kochenov, “EU’s Conditionality: Praise Undeserved”, conference paper: “An Awkward Anniversary? Ten years of Central and Eastern Europe in the EU”, 18–19 April 2014, Princeton. „EU ne može da se pohvali jasnim standardima, razvijenim pouzdanim procedurama, kao ni institucionalnim kapacitetom, kako bi promovisala demokratiju (...)”. Isti autor upozorava da je pripisivanje uspeha demokratizacije Istočne Evrope Komisiji rezultiralo uskraćivanjem zasluga novim članicama za jedinstvena dostignuća postignuta u kratkom periodu.

⁵ Jan-Werner Mueller, “Eastern Europe Goes South: Disappearing Democracy in the EU’s Newest Member”, op. cit., p. 16.

⁶ Jedna od najznačajnijih novina uvedenih Lisabonskim ugovorom je mogućnost dobrovoljnog istupanja države iz članstva (član 50 Ugovora o EU). Član 7 Ugovora o EU predviđa mogućnost suspenzije pojedinih članskih prava, o čemu će više biti reči dalje u radu.

Mađarskoj, Rumuniji i Poljskoj, uključujući konkretne odgovore evropskih institucija. Mere Evropske unije pokazale su se uspešne samo u situacijama u kojima je ona zadržala „ucenjivački potencijal” spram nacionalnih vlasti – u Rumuniji, koja još uvek nije članica Šengenskog sporazuma, i u Mađarskoj, u trenutku kada joj je bio potreban zajam da prebrodi najjači talas ekonomske krize. Posledice (ne)uspeha političke integracije novih članica po nastavak širenja Unije na Zapadni Balkan (po većini političkih ocena još izazovnijem regionu), razmatraju se u trećem delu rada.

O fenomenu iliberalne demokratije i demokratskom nazadovanju novih članica Unije

Nakon decenija analiziranja prirode i deficita (ne)postojeće nadnacionalne evropske demokratije, tas vage je poslednjih godina evidentno pretegao na stranu deficitarnih nacionalnih demokratija iz redova novih istočnoevropskih članica.⁷ Vlade čije demokratsko uporište (izborni legitimitet) nije sporan povlače poteze koji odstupaju od široko prihvaćenog zapadnoevropskog modela demokratije. Uveliko se ističe da je u Uniji na delu: kriza ili erozija demokratije i demokratsko nazadovanje,⁸ zaokret ka autoritarizmu⁹ i etabliranje evropskih iliberalnih demokratija. U poslednje vreme, sledeći primer Evropske komisije, autori predmetnu raspravu oblikuju kao nazadovanje ili krizu vladavine prava.¹⁰

Postavlja se pitanje zbog čega se Komisija opredelila da krizu demokratije u Istočnoj Evropi – ili, možda, u širem smislu posmatrano krizu zajedničkih evropskih vrednosti – okarakterise kao „pretnje po vladavinu prava” koje su se pojavile u pojedinim članicama.¹¹ Deo odgovora moguće leži u pretpostavci da bi javnost

⁷ „Najveće pretnje po demokratiju u Evropi danas ne dolaze od nadnacionalne EU, već sa nacionalnog nivoa evropskih autokratija u nastajanju” (navedeno prema: R. Daniel Kelemen, “Europe’s Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe’s Democratic Union”, *Government and Opposition*, Vol. 52, No. 2, 2017, p. 212).

⁸ R. Daniel Kelemen and Michael Blauburger, “Introducing the debate: European Union safeguards against member states’ democratic backsliding”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 24, Issue 3, 2017, pp. 317–320.

⁹ Detaljnije videti u: Christian Kreuder-Sonnen, “An authoritarian turn in Europe and European Studies?”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 25, No. 3, 2018.

¹⁰ Npr. videti: Dimitry Kochenov, Amichai Magen and Laurent Pech, “Introduction: The Great Rule of Law Debate in the EU”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 54, Issue 5, pp. 1045–1049.

¹¹ “Rule of law framework”, European Commission, https://ec.europa.eu/info/strategy/justice-and-fundamental-rights/effective-justice/rule-law/rule-law-framework_en, 05/05/2019.

nadnacionalne mere protiv odstupanja od principa vladavine prava pojmla kao manje kontroverzne od npr. intervencije Komisije protiv demokratskog nazadovanja za koje su odgovorni demokratski izabrani nacionalni lideri. Takođe, legalistička konotacija principa vladavine prava mogla bi da implicira da je nepovoljnu situaciju lakše popraviti. Doduše, samo na prvi pogled, jer je vladavina prava kvalitet koji karakteriše konsolidovane demokratije, nasuprot velikog broja režima koji se mogu pohvaliti tek formalnim institucijama predstavničke demokratije. Svakodnevni politički život u velikom broju mladih demokratija se odvija u odsustvu istinske demokratske političke kulture. Drugi autori, pak ističu da je upotreba pravničke terminologije verovatno namerno izabrana u nameri da se problem depolitizuje i na taj način ojača pozicija Komisije u odnosu na međuvladine institucije.¹² Gotovo isključivo fokusiranje zvaničnika Evropske unije na pretnje po vladavinu prava imalo je za neželjenu posledicu da nacionalni lideri koji su se našli na meti kritika mogu da nastave da tvrde da je njihova vlast demokratska, ili čak da otvoreno zagovaraju model iliberalne demokratije, nasuprot, navodno dekadentnoj evropskoj liberalnoj demokratiji.¹³ Osnovano je zapitati se, može li se politički sistem u kome je prisutno kontinuirano kršenje ustavom zaštićene norme vladavine prava i dalje smatrati demokratskim. Ukoliko demokratsku vladavinu razumemo kao vladavinu većine koju sofisticirani sistem ograničenja („kočnica i protivteža”, eng. *checks and balances*) sprečava da preraste u „tiraniju većine”, onda je odgovor ne. U tom smislu, vladavina prava je *primus inter pares*, neodvojiva od demokratije i zaštite ljudskih prava i sloboda.¹⁴

Američki politikolog Farid Zakaria (Fareed Zakaria), u zapaženom članku iz 1997. godine, prvi je upotrebio izraz „iliberalna demokratija” (*illiberal democracy*) da označi „demokratski izabrane režime, koji su neretko mandat osvojili po drugi put, ili čiji je izbor narod potvrdio putem referendumu, a koji rutinski zanemaruju ustavna ograničenja i lišavaju građane osnovnih prava i sloboda”.¹⁵ Želeći da istakne napetost koja postoji između demokratije, sa jedne strane, i ustavnog liberalizma kao

¹² Amichai Magen, “Cracks in the Foundations: Understanding the Great Rule of Law Debate in the EU”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 54, Issue 5, 2016, p. 9.

¹³ Jan Werner Müller, “Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States?”, *European Law Journal*, Vol. 21, No. 2, March 2015, p. 142.

¹⁴ Amichai Magen, “Cracks in the Foundations: Understanding the Great Rule of Law Debate in the EU”, op. cit., p. 8.

¹⁵ Fareed Zakaria, “The Rise of Illiberal Democracy”, *Foreign Affairs*, 1997, <https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy>. Dani Rodrik iliberalnu demokratiju izjednačava sa populizmom (Dani Rodrik, “The Double Threat to Liberal Democracy”, *Project Syndicate*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/double-threat-to-liberal-democracy-by-dani-rodrik-2018-02,05/05/2019>).

političkog poretka koji pored slobodnih i fer izbora karakteriše i vladavina prava, podela vlasti i zaštita osnovnih sloboda (govora, okupljanja, veroispovesti, svojine), sa druge strane, Zakaria zaključuje da je svuda u svetu demokratija u procvatu, ali se isto ne može reći za ustavni liberalizam.¹⁶ Pišući navedene redove, Zakaria je imao u vidu novouspostavljene „demokratije” u Sijera Leoneu, Pakistanu, Filipinima, Peruu, vlastima u Palestini i dr. Teško da bi iko mogao da pretpostavi da će deceniju kasnije jedan od evropskih državnika istaći nameru da izgradi „iliberálnu državu”,¹⁷ te da će mu u značajnoj meri to i poći za rukom, kao i da će njegov primer pokušati da sledi još nekolicina nacionalnih lidera unutar Evropske unije. Očigledno je da za Viktora Orbana termin iliberálna demokratija nema pežorativno značenje. Razlog tome bi trebalo tražiti u činjenici da je pored akademskog poimanja liberalizma kao zaštite manjina i građanskih sloboda pojedinaca, u opticaju i alternativno značenje, koje liberalizam izjednačava sa punom slobodom izbora u načinu života pojedinca.¹⁸ Otuda političarima poput turskog predsednika Erdogana i mađarskog premijera, prvom u ime „tradicionalne islamske moralnosti”, a drugom u ime „hrišćanske i nacionalne” vizije politike, uspeva da pod kontrolu stave najvažnije poluge vlasti. Kada se nađu na meti kritika, izrečenih, bilo od strane opozicije, novinara, nevladinih organizacija ili stranih partnera, u prvi plan ističu svoju demokratsku fasadu koja se svodi na slobodne izbore, odnosno većinsku volju naroda. Međutim, dok kritika materijalizma, ateizma, pa čak i individualizma predstavlja neslaganje oko različitih političkih filozofija, i koja može naći svoje mesto unutar demokratske vlade, dotle ograničavanje slobode govora i okupljanja, medijskog pluralizma i zaštite manjina, predstavlja napad na same temelje demokratije.¹⁹

Tip demokratije koji se razvio i ukorenio u Zapadnoj Evropi i SAD istorijski je uslovljen borbom za zaštitu slobode i dostojanstva pojedinca od prinude, bilo od

¹⁶ Fareed Zakaria, “The Rise of Illiberal Democracy”, op. cit.

¹⁷ Videti često citirani Orbanov govor: „Mađarska nacija nije jednostavan skup pojedinaca, već zajednica koju treba organizovati, ojačati i razviti, i u tom smislu nova država koju gradimo je iliberálna država – neliberálna država” (navedeno prema: “Full text of Viktor Orbán’s speech at Băile Tuşnad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014”, <https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/>, 05/05/2019). Takođe: „(...) Orban koji je eksplicitno pozvao na stvaranje iliberálne države po kineskom i ruskom modelu (...) (Sławomir Sierakowski, “The Polish Threat to Europe”, *Project Syndicate*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/poland-illiberalism-threat-to-europe-by-slawomir-sierakowski-2016-01>, 05/05/2019).

¹⁸ Jan-Werner Mueller, “The Problem With “Illiberal Democracy”, *Project Syndicate*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-problem-with-illiberal-democracy-by-jan-werner-mueller-2016-01>, 05/05/2019.

¹⁹ Ibid.

strane države, crkve ili društvene većine. Njen neizostavni element predstavlja tradicija ustvnog liberalizma, odnosno konstitucionalizacija vlasti putem ograničenja svake grane vlasti, uz poštovanje načela jednakosti pred zakonom, nezavisnosti i nepristrasnosti pravosuđa i razdvajanja države i crkve.²⁰ Izlišno bi bilo dovoditi u pitanje da Osnivački ugovor, u delu u kome se navode vrednosti na kojima Unija počiva i koje su zajedničke svim članicama Unije, govori o bilo kom drugom tipu demokratije do liberalnoj demokratiji.²¹

Početak novog milenijuma, na krilima sloma sovjetske imperije i automatskog prestanka poželjnosti komunističkog modela organizovanja društva, Evropska unija je započela širenje na države koje su liberalnu demokratiju želele da „uvezu“. Podaci govore da su sve one imale mnogostruke koristi od članstva u Uniji – primarno ekonomske, ali i druge, teže merljive poput implementacije principa dobre uprave ili održivog razvoja.²² S obzirom na to da su u međuvremenu ekonomski ojačale i zauzele čvrste pozicije u evropskim institucijama, opravdano je zapitati se mogu li sada one da vrše povratni uticaj na Uniju, zahtevajući da se njihove specifičnosti uvažavaju.²³ Uostalom, i moto Evropske unije sugerše „ujedinjeni u različitosti“. Problem je što nema konsenzusa koje su to nacionalne razlike prihvatljive i trebalo bi ih negovati (neki su primeri očigledni poput jezika, kulture, narodnih tradicija i običaja), a koje neprihvatljive. Nisu li građanske vrednosti, dopunjene idejom o društvenom organizovanju na humanijim, socijaldemokratskim principima osnova

²⁰ Fareed Zakaria, „The Rise of Illiberal Democracy“, op. cit.

²¹ Videti: član 2 Ugovora o EU:

Unija je zasnovana na vrednosti poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, pravne države, kao i na poštovanju prava čoveka, uključujući i prava lica koja pripadaju nacionalnim manjinama. Ove vrednosti su zajedničke svim državama članicama u društvu koje karakteriše pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost između žena i muškaraca.

Odmah nakon ovoga, u članu 3 EU se navodi da je cilj Unije „unapređenje mira, njenih vrednosti i blagostanja njenih naroda“.

²² Ekonomija je najmanje problematična oblast sustizanja starih članica, dok performanse u oblasti demokratskog upravljanja variraju (Marin Lessenski, „Europe in the New Edition of the Catch-up Index: Implications of the Convergence and Divergence Processes“, Written revised versions of seminar proceedings: XVII Summer Seminar for Young Public Policy Professionals from Southeastern Europe and the Black Sea Region “Public Policy Challenges – European and Regional Dimensions“, Sofia, 2016, p. 112). Detaljnije o usponu poljske ekonomije u okvirima EU videti u: Mitchell A. Orenstein, „Poland – From Tragedy to Triumph“, *Foreign Affairs*, January–February 2014, pp. 23–27.

²³ Da je već tako, moglo se videti tokom Ukrajinske krize. Tri baltičke države i Poljska unele su resentimente iz sovjetskog doba u polje evropske spoljne politike.

evropskog političkog identiteta? Kako postupiti kada nacionalni lideri koji demokratskim putem dođu na vlast otvoreno zagovaraju diskriminaciju izbeglica po osnovu verske pripadnosti, ili kada na svaki način nastoje da uguše slobodu medija?²⁴ Ukoliko sada ostane nema, može li Unija dugoročno posmatrano da izdrži tako velike razlike u modelima nacionalne demokratije? Da li bi trebala? Poslednjim pitanjem dolazimo do druge strane problema demokratije u Evropi – legitimnosti nadnacionalnog sistema upravljanja.

U članku koji se smatra okosnicom rasprave o deficitu demokratije na nivou Evropske unije, Folesdal i Hiks (Andreas Follesdal, Simon Hix) tvrde da istinskog demokratskog uređenja nema bez otvorenog političkog takmičenja za izbor političkog vođstva (dakle demokratskih izbora) i demokratske rasprave u vezi sa pravcem političke agende. „Ovaj aspekt, koji je na kraju razlika između demokratije i prosvetćenog apsolutizma, je fundamentalni element čak i najtanjih teorija demokratije, a ipak je upadljivo odsutan u EU”.²⁵ Sa druge strane, klasična dela političke teorije podsećaju da je odnos između liberalizma i demokratije uglavnom napet, te da su liberali, u najmanju ruku, sumnjičavi prema demokratiji. Samo što je nekada teško povući crtu gde se završavaju opravdani strahovi liberala od koncentrisane i/ili nekontrolisane vlasti, a gde započinju elitističke koncepcije organizacije političke zajednice. U tom smislu, izgradnja političkog sistema Evropske unije pruža verovatno najdinamičnije polje istraživanja.

Uverljivo objašnjenje trenutne krize poverenja u liberalno-demokratsku orijentaciju pruža bugarski publicista Ivan Krastev. Populističke i radikalne partije glasačima obećavaju ono što liberalna demokratija ne može: osećaj pobede u kojoj većina – ne samo politička većina, nego i etnička i religijska – mogu da rade šta god požele.²⁶ Ovome ćemo dodati i to da je podrška populistima, takođe i vid protesta protiv uočene centralizacije ekonomskog upravljanja na nivou Unije, a u odsustvu demokratizacije odlučivanja. Krastev pak paradoks liberalne demokratije nalazi u okolnosti da su građani slobodniji, ali da se osećaju nemoćno.²⁷ Nije li vrhunac

²⁴ Istini za volju, devijacija liberalno-demokratskog modela nije izum istočnih Evropljana. Evropska istorija poznaje i ranije zabrinjavajuće epizode kao što su: austrijsku „ aferu Hajder ” (2000), Berlusconi jevu koaliciju sa desničarskom Nacionalnom alijansom i kontrolu medija u Italiji, kao i proterivanje Roma iz Francuske (2009) (R. Daniel Kelemen and Michael Blauburger, “Introducing the debate: European Union safeguards against member states’ democratic backsliding”, op. cit., p. 1).

²⁵ Andreas Follesdal, Simon Hix, “Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44, No. 3, 2006, p. 534.

²⁶ Ivan Krastev, *Posle Evrope*, Samizdat B92, Beograd, 2017, str. 75.

²⁷ Ibid., str. 74.

nemoći evropskih građana došao do izražaja tokom trajanja krize u evrozoni? Pod izgovorom hitnosti, nadmoći ekspertize, tehnokratske efikasnosti i navodne apolitičnosti, Brisel je od država članica preuzeo i ono malo preostale autonomije u ekonomskoj sferi. Pravo evropskih građana na demokratski izbor je takoreći obesmišljeno. Imajući u vidu prilike u Uniji, čak i površni posmatrač bi se mogao zapitati: ima li osnova govoriti o „slobodnom”, a „nemoćnom” pojedincu? Jer, istinski slobodan građanin je i demokratski osvešćen. U uslovima predstavničke demokratije on veruje u snagu svog glasa. Izlazak na izbore za građane ima značenje, čak i kada opcija koju podržavaju ostane u manjini. Na raspolaganju su im različiti demokratski kanali uticaja na politički sistem. Iz tog ugla posmatrano, liberalizam i konsolidovana demokratija su komplementarni.

Ukoliko Unija sve više dobija obrise „liberalne autokratije”,²⁸ da li onda kritičari s pravom dovode u pitanje njen legitimitet da se upliće u unutrašnje prilike i izbore svojih članica?²⁹ Problem legitimiteta se pojavljuje jer Evropska komisija, kritikom i intervencijom protiv demokratskog nazadovanja nacionalne vlade koja uživa većinsku podršku, ustvari predočavaju tamošnjim građanima da njihov demokratski izbor nije „dovoljno dobar”. Na delu je svojevrсни paradoks – važna funkcija čuvara ugovora, uključujući i temeljne vrednosti na kojima Unija počiva i koje bi trebalo da dele sve njene članice poverena je nadnacionalnoj birokratiji bez istinskog demokratskog uporišta. Ipak, sam ulazak u Uniju, kao i svako naredno potvrđivanje izmena Osnivačkih ugovora predstavlja akt pristanka da se potčini, kako nadnacionalnoj vlasti u oblastima koje potpadaju pod njena ovlašćenja,³⁰ tako i osnovnim principima na kojima počiva nadržavni poredak. Realnost političkih odnosa unutar Unije je takva da je bilo koja njena članica slobodna da donese odluku da je napusti (npr. ukoliko smatra da je Unija prekoračila ugovorne nadležnosti). Iako tanka, linija demokratske odgovornosti postoji. Temelji se na suverenoj odluci nacionalnih vlada da budu deo Unije sa svim pripadajućim članskim pravima i obavezama.

²⁸ Ovaj izraz nalazi se u navedenim radovima Zakarie i Rodrika.

²⁹ „(...) kristalno je jasno da bi vrednosti trebalo posmatrati primarno kroz političku prizmu – ne kao pravne obaveze, što objašnjava isključivanje Evropskog suda pravde. Drugim rečima, demokratija na nivou država članica ne potpada pod sferu nadležnosti EU, bez obzira šta se događalo u članici u pitanju, osim u slučaju političkog izuzetka definisanog članom 7 Ugovora o EU” (Dimitry Kochenov, “EU’s Conditionality: Praise Undeserved”, op. cit., p. 5).

³⁰ Problem je, međutim što u uslovima uznapredovale integracije ekstenzivnim pravnim tumačenjem gotovo sve, u većoj ili manjoj meri, može potpasti pod nadležnost nadnacionalnog nivoa.

Mere Evropske unije protiv „nazadovanja” u demokratiji i vladavini prava

Kada neka od članica odstupa od fundamentalnih vrednosti na kojima Unija počiva, Komisija, ne bi li je „vratila na pravi put”, ima sledeće mere na raspolaganju:

- može da izvrši politički i/ili javni pritisak kako bi odustala od spornih mera;
- može protiv nje da podnese tužbu Sudu pravde EU, ukoliko nalazi da je učinjena povreda prava Evropske unije;³¹
- može da uputi obrazloženi predlog Savetu, koji će utvrditi da li postoji jasan rizik od kršenja vrednosti navedenih u članu 2 Ugovora o EU;
- ukoliko smatra da se, pak radi o kontinuiranom i upornom kršenju evropskih načela, može predložiti Evropskom savetu da se izjasni po tom pitanju.

Poslednje dve navedene stavke odnose se na procedure predviđene članom 7 Ugovora o EU. O njemu se neretko govori kao o „nuklearnoj opciji”, iz razloga što, u krajnjem, vodi do uvođenja sankcija u vidu suspenzije pojedinih članskih prava, uključujući pravo glasa u Savetu. U trenutku u kojem bi državi članici bilo oduzeto pravo glasa, u Uniji bi bio doveden u pitanje stožerni princip međunarodnog prava „jedna država – jedan glas”, koji osigurava suverenu jednakost članica. Ovakav presedan mogao bi da rezultira nesagledivim političkim posledicama, kako u domenu vertikalne podele vlasti (između nivoa država članica i nivoa Unije), tako i u horizontalnim relacijama moći između samih zemalja članica. Sama suština Evropske unije kao posleratnog antihegemonskog projekta, mogla bi biti dovedena u pitanje.³² Ipak, političke zadržke, kao i proceduralne prepreke čine upotrebu najstrože predviđene sankcije malo verovatnom. Kada je u pitanju konstatovanje „samo” ozbiljnog kršenja vrednosti, Savet odlučuje većinom od četiri petine članova, dok „ozbiljno i trajno kršenje načela”, Evropski savet utvrđuje jednoglasno. Takođe, pre nego što se konačno izjasne, potrebno je da Savet, odnosno Evropski savet dobiju saglasnost, odnosno odobrenje Evropskog parlamenta (zahteva se dvotrećinska većina), kao i da saslušaju članicu o kojoj je reč. Napokon, ukoliko se

³¹ Član 258 Ugovora o funkcionisanju EU predviđa da ako Komisija oceni da država članica nije ispunila neku ugovornu obavezu, daje obrazloženo mišljenje o tom pitanju, pošto je toj državi dala mogućnost da iznese primedbe. Ako ta država ne postupi u skladu sa mišljenjem u roku koji je odredila Komisija, Komisija može izneti predmet pred Sud pravde EU. Poslednjih godina pokrenuto je nekoliko „prekršajnih” postupaka (*infringement procedure*) protiv nekolicine istočoevropskih članica.

³² Fabbrini Federico, *Economic Governance in Europe: Comparative Paradoxes, Constitutional Challenge*, Oxford University Press, Oxford, 2016, p. 274.

Savet izjasni potvrdno, tj. utvrdi da „postoji jasan rizik od kršenja vrednosti navedenih u članu 2 Ugovora o EU”, može „problematičnijom” članici uputiti preporuke. U slučaju da Evropski savet jednoglasno utvrdi da se članica „ozbiljno i trajno” oglušila o vrednosti Evropske unije, sledeću odluku o sankciji (suspenzija nekog od prava koje proizilazi iz Osnivačkih ugovora), Savet usvaja kvalifikovanom većinom. Predstavnik države čija su prava suspendovana ne učestvuje u glasanju, niti se, prethodno njegov glas računa kada se u Savetu, odnosno Evropskom savetu utvrđuje odstupanje od vrednosti Evropske unije. Kao odgovor na promenu situacije, Savet odlučujući kvalifikovanom većinom ukida ili menja mere koje je ranije preduzeo protiv jedne od svojih članica.

Od kada je 1997. godine uveden Ugovorom iz Amsterdama, sankcije koje predviđa član 7 nikada nisu upotrebljene.³³ Nekada se sankcije protiv austrijske vlade od 2000. godine pogrešno tumače kao primer sankcija Unije. Kada je austrijska Narodna partija formirala koaliciju sa radikalnom desničarskom Slobodarskom partijom, države članice su preduzele kolektivno dogovorene bilateralne diplomatske sankcije protiv Austrije. Zanimljivo je da je podsticaj da se u Osnivački ugovor uključe odredbe koje danas predstavljaju član 7 Ugovora o EU, potekao upravo od Austrije, čijoj se inicijativi pridružila Italija, iz bojazni od toga šta će se sa Unijom dogoditi jednom kada joj pristupe „nedovoljno civilizovani” istočni Evropljani.³⁴

U situaciji uspona populističkih partija, migrantske krize i porasta ksenofobije na evropskom tlu, u kojoj sve više članica pada u iskušenje da se na neki način oglušiti o liberalno-demokratske norme, a upotreba najjačeg političkog instrumenta – tzv. nuklearne opcije malo izgledna, Komisija je u martu 2014. godine predstavlja Okvir vladavine prava (*Rule of Law Framework*), kao proceduru koja prethodi članu 7 (*pre-Article 7 procedure*). Početkom 2016. godine novi instrument je po prvi put aktiviran, i to, ne u slučaju Mađarske čiji premijer već dugo ignoriše apele Komisije u vezi sa kršenjem liberalno-demokratskih tekovina, već u slučaju novoizabrane poljske vlade koja se obušila na nezavisnost Ustavnog tribunala. U narednim odeljcima razmatraće se mere koje je Evropska unija preduzela protiv „otpadničkih” režima u Mađarskoj, Rumuniji i Poljskoj.

³³ Do sada je postupak predviđen članom 7 Ugovora o EU pokrenut samo dva puta. Prvo ga je Komisija krajem 2017. god. aktivirala protiv Poljske u vezi sa reformom pravosuđa, dok su u septembru 2018. evropski parlamentarci izglasali njegovo pokretanje protiv Mađarske zbog niza mera nesaglasnih sa evropskim vrednostima. U oba slučaja postupak je u ranoj fazi i sledeći korak bi trebalo da bude izjašnjavanje država članica u Savetu.

³⁴ Jan Werner Müller, “Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States?”, op. cit., p. 147.

„Zarobljena“ demokratija u Mađarskoj

Niz ubedljivih izbornih pobeda Fidesa, na čelu sa sadašnjim premijerom Orbantom, započeo je 2010. godine. Mađarski građani, razočarani prethodnom Vladom socijalista i uplašeni mogućim posledicama ekonomske krize, pružili su Fidesu nadpolovičnu podršku na izborima koja se prelila u dvotrećinsku većinu u Parlamentu.³⁵ Ono što je nakon ovih izbora usledilo na mađarskoj političkoj sceni dobro je poznato. Orbantu je pošlo za rukom da ključne demokratske institucije podredi uticaju izvršne vlasti. Mađarski primer pokazuje da jednom kada se iliberalna vlast ustoliči, čini sve kako bi transformisala državni aparat u korist sopstvenog opstanka na vlasti. Kako vreme prolazi, ona se sve više udaljava od demokratskih standarda, čak i onih „minimalnih”.³⁶ Naredne izbore održane 2014. i 2018. godine, međunarodni posmatrači su ocenili kao slobodne – građani su mogli da glasaju za koga žele, ali ne i fer, s obzirom da su održani u uslovima koji su obezbedili prednost vladajućoj partiji.³⁷

Posmatrači su pokušaje institucija Evropske unije da apelima i političkim pritiskom navedu Orbana na poštovanje demokratskih procedura uglavnom ocenili kao uzaludne.³⁸ Nakon što je novi mađarski ustav stupio na snagu 2012. godine, Komisija je, optuživši je da je prekršila komunitarno pravo, pokrenula niz postupaka protiv Mađarske. Ona je tako, na indirektan način, sa manje ili više uspeha, pokušala da se suprotstavi ograničavanju nezavisnosti sudstva, Centralne banke Mađarske i Državne agencije za zaštitu podataka. Npr. kada je vlada spustila starosnu granicu za obavljanje sudijske funkcije sa 70 na 62 godine, Komisija je pozivajući se na diskriminaciju po osnovu godina starosti, izvela Mađarsku pred Evropski sud pravde i dobila ovaj slučaj. Međutim, većina penzionisanih sudija nikada nije vraćena na

³⁵ Detaljnije o dolasku Orbana na vlast, videti u: Jan-Werner Mueller, “Eastern Europe Goes South: Disappearing Democracy in the EU’s Newest Member”, op. cit., pp. 14–19.

³⁶ Ovde se u vidu ima Šumpeterova tzv. minimalna definicija demokratije, odnosno „izborna demokratija” po kojoj su potrebni slobodni i fer izbori za političko rukovodstvo da politički sistem bude okarakterisan kao demokratski. Jozef Šumpeter označava demokratiju kao „institucionalno uređenje kojim se javne funkcije popunjavaju nadmetanjem za glasove ljudi” (navedeno prema: Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 431).

³⁷ Videti: Daniel R. Kelemen, “Leading figures in the European People’s Party are sheltering the Orbán regime in the name of partisan politics”, *Politico*, <https://www.politico.eu/article/epp-defends-hungary-orban-against-criticism/>, 05/05/2019; Andras Biro-Nagy, “Why Orbán Won: Explaining Fidesz’s Dominance in Hungary”, op. cit.

³⁸ Ulrich Sedelmeier, “Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 52, No. 1, 2014, p. 116.

dužnost, već su funkcije nastavile da vrše novoimenovane sudije lojalne Fidesu.³⁹ Komisija je bila uspješnija bila na planu suprotstavljanja nastojanjima mađarske vlade da utiče na Centralnu banku. Uspela je da izdejstvuje dogovor sa mađarskom stranom, po kome će odustati od tužbe Evropskom sudu pravde, dok, u zamenu Mađarska mora da prilagodi Zakon o Centralnoj banci saglasno očekivanjima najviše monetarne vlasti Evropske unije.⁴⁰ Razloge zbog kojih je Komisiji pošlo za rukom da utiče na Orbana u ovom domenu trebalo bi tražiti i u političkom kontekstu. Kao većina članica Unije, Mađarska se krajem 2011. i 2012. godine suočavala sa pogubnim posledicama svetske finansijske krize. Bio joj je potreban zajam međunarodnih kreditora. Komisija je dobijanje finansijske pomoći usloвила pravnim statusom Mađarske centralne banke, i na taj način privolela Budimpeštu na saradnju.⁴¹

Orbanova izjava kako bi Mađarska trebalo da razmotri ponovno uvođenje smrtno kazne izazvala je oštre reakcije u evropskim krugovima.⁴² Ipak, malo je verovatno da će ovu pretnju sprovesti u delo. Kako bi isprovocirao Uniju, mađarski premijer je svesno udario na jedno od njenih najvećih političkih dostignuća. Upravo se uticaj Unije na ukidanje smrtno kazne u značajnom broju država percipira kao tipičan primer ispoljavanja normativne moći, odnosno njene „sposobnosti da oblikuje koncepcije ‘normalnog’ u međunarodnim odnosima”.⁴³

Zbog čega u javnosti prevladava stav da se Evropska unija pokazala nemoćnom i/ili nevoljnom da se oštrije suprotstavi Orbanu? Deo odgovora na to pitanje krije se tamo gde je najmanje očekivano. Po svemu sudeći, vodeće ličnosti u Evropskoj narodnoj partiji – najuticajnijoj političkoj grupaciji u Evropskom parlamentu koja okuplja nacionalne partije desnog centra – štite Orbanov režim u ime partijske politike.⁴⁴ Fides je već više godina njihov lojalni član. Mađarski glasovi doprineli su

³⁹ Jan Werner Müller, “Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States?”, op. cit., p. 148.

⁴⁰ Ingi Iusmen, “EU Leverage and Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe: The Case of Romania”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53, No. 3, 2015, p. 604.

⁴¹ Ibid.

⁴² Daniel R. Kelemen, “Leading figures in the European People’s Party are sheltering the Orbán regime in the name of partisan politics”, op. cit.

⁴³ Prema Ianu Manners-u, začetniku veoma popularne (ali, i osporavane) koncepcije o normativnoj moći EU, „sposobnost da se odredi šta prolazi kao ‘normalno’ u svetskoj politici je u krajnjem najveća moć od svih” (Ian Manners, “Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 2, 2002, p. 253).

⁴⁴ Kada je u julu 2013. godine komitet Evropskog parlamenta zadužen za građanske slobode, pravdu i unutrašnje poslove izdao izveštaj Tavares, u kome se kritikuje erozija osnovnih prava u Mađarskoj, sadašnji kandidat za predsednika Komisije ispred Evropske narodne partije Manfred Veber

dominaciji umerenih konzervativaca u nadnacionalnoj politici i zakonodavstvu. Dakle, radi se o svojevrsnom paradoksu – Evropski parlament, najglasniji zastupnik liberalne demokratije u Evropskoj uniji, ujedno i evropska institucija u čiju se legitimnost najmanje „upire prstom” – postao je takoreći saučesnik Orbanu u njegovim nedelima protiv evropskih demokratskih tekovina. Naizgled, drastičan obrt u držanju Evropske narodne partije prema Fidesu usledio je u martu 2019. godine, samo dva meseca pre izbora za Evropski parlament. Nakon uvredljive antiimigracione kampanje mađarske vlade, Evropska narodna partija odlučila je da suspenduje Fides, uprkos tome što se više stranaka iz njenih redova zalagalo za isključivanje. Predstavnici Orbánove partije od sada više neće prisustvovati partijskim sastancima, neće glasati i neće imati pravo da predlažu kandidate za pozicije u stranci. Ubrzo je postalo jasno da se za Orbána ništa suštinski neće promeniti. Kako stvari stoje, stranačka politika najvećeg panevropskog saveza partija ne mora nužno da se odrazi na funkcionisanje poslaničkog kluba. Evropski parlamentarci iz redova Fidesa nastavili su nesmetano da obavljaju dužnost, dok će Fides učestvovati u kampanji za predstojeće izbore na strani Evropske narodne partije.⁴⁵

Neuspeli predsednički impičment u Rumuniji

Kao rezultat prestrojavanja na partijskoj sceni Rumunije, Socijalno-liberalna unija premijera Viktora Ponte (Victor Ponta) osvaja parlamentarnu većinu u maju 2012. godine.⁴⁶ Nedugo zatim, nova Vlada odlučuje da putem impičmenta suspenduje šefa države iz suparničke partije – konzervativca Trajana Baseskua (Traian Băsescu). Pod izgovorom optužbi za kršenje Ustava, uticaja na sudstvo i nepoštovanja državnih institucija, Parlament pokreće postupak opoziva

(Manfred Weber), odbacio ga je kao politički motivisan napad leve na Orbánovu vladu. I ne samo to, József Szájer, bliski Orbánov saradnik, koji je imao ključnu ulogu u kontroverznoj ustavnoj reformi, postao je jedan od potpredsednika ove najveće nadnacionalne partijske grupacije. Još primera videti u: Daniel R. Kelemen, “Leading figures in the European People’s Party are sheltering the Orbán regime in the name of partisan politics”, op. cit.

⁴⁵ Više detalja o ovom slučaju videti u medijskim izveštajima: Maïa de La Baume, “Macron says EPP’s decision to suspend Orbán shows ‘clan mentality’”, *Politico*, 22 March 2019, <https://www.politico.eu/article/emmanuel-macron-verdict-epp-decision-viktor-orban/>; Maïa de La Baume and Lili Bayer, “Hungary’s Orbán clings on to Europe’s power center – Opponents see suspension by conservatives as ‘political trick’”, *Politico*, 20 March 2019, <https://www.politico.eu/article/orbans-party-suspended-from-european-peoples-party/>, 05/05/2019.

⁴⁶ O uzrocima koji su doveli do eskalacije političke krize u Rumuniji, detaljnije videti u: Ingi Iusmen, “EU Leverage and Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe: the Case of Romania”, op. cit., pp. 593–596.

Predsednika. Prema rumunskom zakonodavstvu impičment moraju da potvrde građani na referendumu. Kako bi osigurala željeni ishod, Vlada na čelu sa Pontom putem dekreta raspušta Ombudsmana (jedina institucija koja može da ospori Vladine dekrete pred Ustavnim sudom), oduzima pravo Ustavnom sudu da ceni ustavnost odluka Parlamenta i menja zakon o referendumu spuštajući cenzus (minimum izašlih birača), potreban da bi se referendum smatrao validnim.⁴⁷

Za razliku od situacije u Mađarskoj, zvaničnici Unije nisu dugo čekali da reaguju i osude gaženje demokratskih procedura u Rumuniji. Tadašnji predsednici Komisije i Evropskog saveta zakazali su hitne sastanke sa Pontom u Briselu. Komisija je predstavila listu od 11 zahteva potrebnih kako bi se ponovo uspostavila vladavina prava u Rumuniji. Kako je u međuvremenu morao da proglasi da referendum potvrde impičmenta nije uspeo, Ponta izražava spremnost da postupi prema zahtevima Komisije. U pozadini ovog uspeha koji se prema istraživačima temelji gotovo isključivo na efektivnom političkom pritisku koju su institucije Evropske unije izvršile na rumunsku vladu, nalazi se i po Uniju veoma zgodna vremenska koincidencija.⁴⁸ Evropska unija je i pre nego što će joj Rumunija pristupiti (2007) ustanovila mehanizam saradnje i verifikacije (*co-operation and verification mechanism*) kako bi pratila napredak u borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala i funkcionisanje tamošnjeg pravosuđa. Zakazani datum, kada će Komisija predstaviti Izveštaj o napretku Rumunije, poklopio se sa demokratskom krizom u zemlji. Očekivano, ocene Komisije nisu bile nimalo blagonaklone.⁴⁹ Uz to, Rumunija, kao uostalom ni Bugarska još uvek nije članica Šengenskog sporazuma. Iako je Komisija u više navrata ponovila da su obe zemlje ispunile uslove (uglavnom se radi o tehničkim pitanjima u vezi sa bezbednošću granica), nekoliko članica nagovestilo je spremnost da blokira pristupanje obe zemlje, ukoliko ne pokažu pomak u

⁴⁷ Dekret (*emergency ordinance*) predstavlja odluku Vlade koja ima status zakona. Parlament dekret odobrava *ex post*. Upotreba ovog instituta je uobičajena u rumunskoj politici (ibid., p. 595).

⁴⁸ Ulrich Sedelmeier, "Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession", op. cit., p. 117.

⁴⁹ Npr. videti: „(...) ovaj izveštaj se usvaja u vreme kada se postavljaju važna pitanja u vezi poštovanja vladavine prava i nezavisnosti pravosuđa u Rumuniji. Sveukupni napredak mora biti procenjen u kontekstu šireg društvenog priznavanja ključnih principa kao što je vladavina prava i nezavisnost sudskog procesa u Rumuniji, kao deo sistema „kočnica i protivteža“ funkcionalne demokratije. Nezavisni sudski sistem koji dobro funkcioniše i poštovanje demokratskih institucija su neophodan uslov postojanja međusobnog poverenja unutar EU, kao i za sticanje poverenja građana i investitora. Komisija smatra da nedavni koraci rumunske vlade podstiču ozbiljnu zabrinutost u pogledu poštovanja ovih osnovnih principa" ("Report from the Commission to the European Parliament and the Council On Progress in Romania under the Cooperation and Verification Mechanism", Brussels, 18 July 2012).

oblastima koje pokriva pomenuti Izveštaj o napretku.⁵⁰ Na sastanku Saveta ministara koji je usledio, a na kojem se odlučivalo o njihovom ulasku u šengensku zonu, „pretnje” su materijalizovane, a Bugarska i Rumunija još uvek ne pripadaju zajedničkom evropskom prostoru bez graničnih kontrola. Kako bi privolele rumunskog premijera da poštuje ustavom zaštićene demokratske norme, istaknute članice Unije su nastupile s pozicije moći, posegnuvši za dobro im poznatom strategijom političkog uslovljavanja.

Pokušaj rušenja ustavnog poretka u Poljskoj

Komisija je krajem 2017. godine pokretanjem člana 7 radi odbrane vladavine prava u Poljskoj ispisala novu stranicu u istoriji Evropske unije. Na ovakav potez ona se odlučila nakon skoro dve godine bezuspešnih pokušaja da, kroz mehanizme koje predviđa napred pomenuta nova procedura Okvira vladavine prava, privoli poljsku vladu na saradnju. Trenutno, na čelu Poljske nalazi se izrazito desno orijentisana stranka Prava i pravde, čiji je lider Jaroslav Kačinjski (Jaroslaw Kaczyński) uglavnom viđen kao glavni strateg nacionalističke i evroskeptične Vlade.

Po preuzimanju vlasti, nova Vlada se obrušila na nezavisno sudstvo i slobodu i pluralizam medija. Preduzela je mere usmerene na ograničavanje rada najvišeg suda u zemlji zaduženog da preispituje legalnost zakona, čime je dovedeno u pitanje demokratsko načelo podele vlasti. Tadašnja odlazeća poljska vlada (centristička Građanska platforma, koja je na vlasti bila od 2007. do 2015), tokom svog poslednjeg meseca na vlasti imenovala je zamene za trojicu sudija Ustavnog tribunala kojima je istekao mandat. Takođe je imenovala dvojicu dodatnih sudija, kao zamenu za sudije čiji mandat bi trebalo da istekne tek u decembru 2015. – dakle, nakon što nova vlada stupi na dužnost. Predsednik Andrzej Duda (Andrzej Duda), povezan sa strankom Prava i pravde, blokira stupanje na funkciju bilo kog od petorice sudija, čak i kada Ustavni tribunal presuđuje da su samo dvojica nominovana protivpravno. Umesto toga, Duda prima zakletve od pet potpuno novih sudija, imenovanih od strane nove parlamentarne većine. Ustavni tribunal odbija da sudi sa novim sudijama, čije postavljanje smatra nezakonitim.⁵¹ Odgovor je došao veoma brzo u vidu zakona koji je Parlament usvojio na incijativu Vlade, a koji, pored ostalog, zahteva da najmanje 13 od ukupno 15 sudija bude prisutno na

⁵⁰ Ulrich Sedelmeier, “Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession”, op. cit., p. 117.

⁵¹ Detaljnije o ovome videti u: R. Daniel Kelemen, “Poland’s Constitutional Crisis: How the Law and Justice Party is Threatening Democracy”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/poland/2016-08-25/polands-constitutional-crisis>, 05/05/2019.

većini suđenja.⁵² Na taj način, Ustavnom tribunalu je gotovo onemogućen rad, dokle god ne prihvati nove sudije koje je imenovala Vlada.

Teoretičari su izdvojili tri ključna faktora kojima objašnjavaju revnosnije i odlučnije suprotstavljanje Evropske komisije napadima na vladavinu prava u Poljskoj, nego što je to bio slučaj u Mađarskoj. Prvo, dok je mađarski premijer mogao da računa na tzv. supervećinu u Parlamentu koja mu je omogućila da izmeni Ustav, dotle je Vlada u Poljskoj vanustavnim sredstvima slomila nezavisnost najvišeg suda u zemlji. Drugo, za razliku od mađarskog Fidesa, koji je član najmoćnije partijske grupacije u Evropskom parlamentu, okosnica poljske vlade – stranka Prava i pravde, pripada, znatno manjoj afilijaciji Evropskih konzervativaca i reformista, čiji je još jedini istaknuti član Britanska konzervativna partija. Treće, mađarska vlada se makar pretvarala da žalbe Komisije shvata ozbiljno i kao odgovor je činila manje i površne ustupke, dok je, *de facto* lider poljske vlade Kačinski, prigovore Komisije javno prokomentarisao kao „zabavne”, i u potpunosti ih je ignorisao.⁵³ Dodajmo ovome dodatni faktor. Po svemu sudeći, Komisija nije mogla više skrštenih ruku da posmatra kako istočnoevropski lideri, jedan za drugim, vuku autoritarne poteze, odbacujući vrednosti na kojima je Unija osnovana. A da pritom, crpe ogromne koristi iz ekonomskih sloboda na zajedničkom tržištu i finansijske resurse iz evropskih fondova. Postoje ubedljivi razlozi u korist argumenta da je Mađarska postavila obrazac u odnosima sa Briselom, koji drugi izučavaju, i pod pretpostavkom da im se ukaže prilika, u iskušenju su da ga prate.⁵⁴

Kako je mađarski premijer već izjavio da će uložiti veto ukoliko dođe do glasanja o uvođenju sankcija Poljskoj, u javnosti je sve zastupljeniji stav kako bi Unija morala da primeni radikalnije mere ukoliko želi da se odupre rastućem talasu nacionalnog autoritarizma. Te mere, između ostalog, bi trebalo da uključe istovremenu aktivaciju člana 7 Ugovora o EU protiv Mađarske, kako ne bi dobila priliku da učestvuje u glasanju, te zatim isključenje Fidesa iz Evropske narodne partije i vezivanje korišćenja sredstava iz evropskih fondova za poštovanje demokratskih vrednosti.⁵⁵

⁵² R. Daniel Kelemen and Mitchell A. Orenstein, “Europe’s Autocracy Problem: Polish Democracy’s Final Days?”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/poland/2016-01-07/europes-autocracy-problem>, 05/05/2019.

⁵³ R. Daniel Kelemen, “Europe’s Authoritarian Equilibrium: Invoking Article 7 Against Poland Won’t Be Enough”, op. cit.

⁵⁴ Jan Werner Müller, “Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States?”, op. cit., p. 142.

⁵⁵ R. Daniel Kelemen, “Europe’s Authoritarian Equilibrium: Invoking Article 7 Against Poland Won’t Be Enough”, op. cit.

Implikacije demokratskog nazadovanja na prijem Zapadnog Balkana: mirenje sa stabilokratijom ili pooštavanje kriterijuma?

Prijemom Bugarske i Rumunije zaokruženo je tzv. veliko proširenje Unije na istok kontinenta, na geopolitički prostor od strateškog značaja i nekadašnju sovjetsku sferu uticaja. Danas je u fokusu politike proširenja Zapadni Balkan koji, iz perspektive Unije, nosi veći bezbednosni rizik i niži ekonomski potencijal u odnosu na prethodne postkomunističke kandidate, te je već dugi niz godina ostavljen u „čekaonici“ za članstvo.⁵⁶ Nakon mnogobrojnih kriza sa kojima se Unija suočila u prvim decenijama 21. veka, praćenih „zamoram“ od proširenja, koje je svoj najupečatljiviji izraz dobilo u Strategiji o budućnosti Unije (tzv. Beloj knjizi) u kojoj se nastavak širenja Unije ne pominje ni uzgred, u javnosti je odjeknula konstatacija Žana Kloda Junkera kako bi sledeće proširenje potencijalno moglo da se očekuje 2025. godine.⁵⁷ Isticanje potrebe da se održi kredibilna perspektiva članstva za region Zapadnog Balkana u govoru predsednika Komisije o stanju Unije nesumnjivo odašilje snažnu političku poruku, međutim nužno je razmotriti ima li ona uporište u realpolitici evropskih elita.⁵⁸

Sve je više autora koji primećuju da Evropska unija odaje utisak da je voljna da obezbedi podršku sa strane zapadnobalkanskim režimima koji ispoljavaju značajne nedostatke u sferi demokratskog upravljanja, radi obećanja da će regionu pružiti stabilnost.⁵⁹ Ova prećutna razmena – stabilnost za tolerisanje deficitarnih demokratskih praksi, označava se terminom „stabilokratija“ (*stabilitocracy*).⁶⁰ Uostalom, sličan obrazac delovanja zvaničnika Unije i njenih istaknutih članica bio

⁵⁶ Milada Anna Vachudova, “EU Leverage and National Interests in the Balkans: The Puzzles of Enlargement Ten Years On”, op. cit., p. 123.

⁵⁷ “White Paper on the Future on Europe: Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025”, COM(2017)2025, European Commission, 1 March 2017, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf, 05/05/2019.

⁵⁸ “President Jean-Claude Juncker’s State of the Union Address 2017”, http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm, 05/05/2019.

⁵⁹ Marko Kmezić and Florian Bieber, “Western Balkans and the EU: Fresh Wind in the Sails of Enlargement”, Policy Paper, BiEPAG, October 2017, p. 10. Ipak, navedeni autori takvo obećanje (u stvari svojevrsnu pogodbu), smatraju „lažnim“. Krajnji rezultat se prema njima ogleda u podržavanju trenutnih političkih moćnika koji pričaju o reformama kada im to odgovara, dok u stvari grade veoma personalizovan sistem kontrole (p. 13).

⁶⁰ Ibid., p. 10.

je očit u politici saradnje sa Turskom, takođe, državom kandidatom (pa makar ona to bila i samo „na papiru“) na vrhuncu izbegličke krize.⁶¹

Nejasno je, međutim da li bi Evropska unija dozvolila da sadašnje elite odista i uvedu sadašnje kandidate. U tom smislu, indikativan je primer Hrvatske, države koja je poslednja pristupila Uniji 2013. godine. Na izborima u toj zemlji 2003. pobedu je odneo HDZ. Premijer Ivo Sanader postavio je kao prioritet Vlade članstvo u Uniji, i u toj nameri preduzeta je reforma pravosuđa i generalno, jačanje nezavisnosti institucija u borbi protiv korupcije. Sanader je očigledno prevideo da bi se osnažene institucije mogle okrenuti protiv njega. Optužen je za korupciju i pred hrvatskim sudom 2012. osuđen na zatvorsku kaznu. Ovakav sled političkih događaja – stranka koja je zastupala autoritarne stavove se demokratizuje i usvaja umeren politički program, da bi osvajanjem vlasti sprovela reforme po merilima Evropske unije, epilog čega su nezavisnije institucije, Vahudova označava terminom „sanaderizacija“.⁶² Ali, da li je izgledno očekivati sličan politički rasplet u slučaju mladih demokratija na Zapadnom Balkanu, gde je, između ostalog, političkoj kulturi svojstveno da isti državnici provedu skoro trideset godina u vrhu vlasti? Personalizacija vlasti, nemoćna opozicija i režimu lojalni mediji nastavljaju da kočē svaki pokušaj izgradnje jakih i nezavisnih demokratskih institucija.

Od država kandidata se očekuje da tokom trajanja pregovora o članstvu državni sistem upodobe, ne samo evropskim standardima, već i političkim očekivanjima evropskih elita. Da je reč o neverovatno zahtevnoj agendi, nije nepoznanica. Na ovom mestu, nužno je istaći razliku između jasnih pisanih uslova (Kriterijumi iz Kopenhagena i Madrida), koji iako prilično strogi i zahtevni, mogu se objektivno meriti u smislu njihove primene, i maglovitih nepisanih uslova koji obuhvataju pitanja i *ad hoc* odluke u oblasti visoke politike, gde dominiraju veće i moćne članice.⁶³ Suočena sa nazadovanjem demokratije u Istočnoj Evropi, osnovano je očekivati da će Unija učiniti sve što je u njenoj moći da osigura da sadašnji kandidati

⁶¹ Paradoksalno, zvaničnici Unije odlučuju da Turskoj pruže ustupke u procesu vizne liberalizacije i da revitalizuju do tada *de facto* zaustavljene pregovore o članstvu, baš u trenutku kada se ona nalazi na gotovo najnižoj tački u pogledu ispunjenja kriterijuma iz Kopenhagena, a sve u zamenu za zaključenje Sporazuma o readmisiji od strane Turske ilegalnih migranata koji su prešli na grčka ostrva sa njene teritorije. Detaljnije u: Dragana Dabić, „Evropska izbeglička kriza kao izazov teoriji o normativnoj moći Evropske unije“, u: Slobodan Janković, Zoran Pavlović, Dragana Dabić (urs), *Balkanska migrantska ruta: između politike, prava i bezbednosti*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman, Beograd, 2017.

⁶² O ovome detaljnije videti u: Milada Anna Vachudova, „EU Leverage and National Interests in the Balkans: The Puzzles of Enlargement Ten Years On“, op. cit., pp. 128–132.

⁶³ Detaljnije videti: Slobodan Samardžić, *Evropska unija: sistem u krizi, sa studijom slučaja o odnosima Srbije i EU*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2016, str. 333–337.

jednom kada postanu punopravni članovi ne krenu putem iliberalne demokratije. To samo znači dodatno pooštavanje kriterijuma i budno praćenje implementacije usvojenih pravila, odnosno u krajnjem još duže trajanje pretpristupne faze. Jer, kako smo videli, jednom kada zemlja kandidat postane deo prestižnog evropskog „kluba”, zajedničke institucije znatno manje mogu da vrše pritisak na nju i da utiču na promenu njene politike. Suštinski, one više nisu objekat intenzivnog „poevropljavanja”, već države partneri. Istorija evropskih integracija je puna primera, da koliko god mala bila, država članica je u stanju da blokira različite evropske inicijative i za sebe izbori pogodnosti. Otežavajuća okolnost za sadašnje kandidate je okolnost da je istočno proširenje stavilo na ozbiljno iskušenje integracioni kapacitet Unije – u smislu njene sposobnosti da uspešno širi članstvo, tj. da prima nove države uz istovremeno održanje kohezije i neometanog funkcionisanja.⁶⁴ O tome svedoči i upućivanje na potrebu za delotvornijim mehanizmom za članice koje krše vrednosti Unije u najnovijoj Strategiji proširenja, gde se navodi da bi budući sporazumi o pristupanju mogli pružiti pravni osnov za takav mehanizam.⁶⁵

Pitanje koje se nameće glasi da li je napred opisana politika Unije prema sadašnjim kandidatima, u stvari odraz njene transformativne nemoći da sprovede u delo izuzetno ambiciozan cilj demokratizacije njihovih političkih sistema.⁶⁶ I u vezi sa tim, da li je došlo do prećutne kapitulacije Unije u pogledu nastavka praktikovanja modusa politike proširenja koji joj je doneo slavu nakon rušenja gvozdene zavese? U svetlu živih rasprava o budućnosti politike proširenja, izneti su predlozi kako bi proces pristupanja trebalo učiniti fleksibilnim. Pod time se podrazumeva mogućnost doseganja članstva samo u odabranim oblastima delovanja Evropske unije, čime bi se proces u značajnoj meri odvojio od uslovljavanja u političkim oblastima, a time i umanjila mogućnost arbitrarnog odlučivanja o napretku zemalja.⁶⁷

⁶⁴ Tanja A. Börzel, Antoaneta Dimitrova and Frank Schimmelfennig, “European Union enlargement and integration capacity: concepts, findings, and policy implications”, op. cit., pp. 160–161.

⁶⁵ “Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans”, COM(2018) 65 final, European Commission, Strasbourg, 6 February 2018, p. 15.

⁶⁶ Više reči o opadanju transformativne moći EU videti u: Maja Kovačević, „Ograničenja transformativne moći Evropske unije i Zapadni Balkan”, *Međunarodni problemi*, Vol. LXXI, No. 1, 2019, str. 26–49.

⁶⁷ Više reči o ovom predlogu videti u: Ivana Radić Milosavljević, „Problemi odnosa Evropske unije i država kandidata za članstvo i fleksibilno pristupanje kao moguć način oživljavanja politike proširenja”, *Međunarodni problemi*, Vol. LXXI, No. 1, 2019, str. 5–24.

Netransparentni i očito nedovoljno usaglašeni politički stavovi evropskih elita za sada grade, takoreći nepremostivu prepreku na evropskom putu regiona. Politika proširenja preobrazila se u snažno sredstvo držanja pod kontrolom unutrašnjih prilika u zemljama koje sada samo deklarativno slove kao potencijalni kandidati i kandidati.⁶⁸ Odbijanje da se jasno iskaže stav u vezi sa osetljivim političkim pitanjima, ali uz konstantno isticanje važnosti evropske perspektive može na kratak rok Evropskoj uniji doneti željene rezultate u smislu očuvanja regionalne stabilnosti i zavisnosti tamošnjih elita od podrške Unije. Problem je jedino što je istovremeno zastupanje normativnih ideala i vođenje pragmatične politike – „pragmatična normativnost”, *contradictio in adjecto*, i u krajnjem neodrživo.

Zaključak

Na planu borbe za demokratiju, Uniji se ne može osporiti važna uloga u jačanju nacionalnih demokratskih institucija koje su zamenile nekadašnje autoritarne u pojedinim njenim članicama. U članku se kritički pristupilo razmatranju doprinosa Unije obezbeđenju trajnog i održivog poštovanja demokratskih principa i praksi (konsolidaciji demokratije) u Mađarskoj, Rumuniji i Poljskoj. Iz analize koja je akcenat stavila na period nakon njihovog ulaska u Evropsku uniju, proizlazi nekoliko zaključaka.

Prvo, sama činjenica prijema u Uniju (kao vida nagrade za transformaciju državnog sistema po merilima Unije), ne garantuje konsolidovanu liberalnu demokratiju na nacionalnom nivou. Ozbiljna odstupanja od liberalno-demokratskih normi u novim članicama su prisutna i nakon što je prošlo više od decenije od njihovog pristupanja. Štaviše, dolazak iliberalne vlasti na čelo najveće i najuticajnije nove članice – Poljske i rezistentnost iliberalizma u Mađarskoj, govori da se, posmatrano iz ugla Unije, politička situacija u Istočnoj Evropi dodatno zaoštrava, što u krajnjem dovodi u pitanje njen integracioni kapacitet.

Drugo, s obzirom na *sui generis* i neodređenu prirodu sistema upravljanja Evropskom unijom („sve bliža Unija naroda Evrope”), legitimitet Unije da dela u politički osetljivim oblastima će se uvek dovoditi u pitanje. Ipak, kada dođe do ozbiljnog demokratskog nazadovanja u nekoj od članica, intervencija Unije je nužna (i delimično opravdana) time što konstrukcija nadnacionalnog evropskog poretka (politička, ekonomska, normativna) počiva na premisi da se vrednosti nabrojane u Osnivačkom aktu poštuju jednako u svim članicama. U uslovima, već sada

⁶⁸ Slobodan Samardžić, *Evropska unija: sistem u krizi, sa studijom slučaja o odnosima Srbije i EU*, op. cit., str. 356.

dosegnutog stepena političke integracije (nacionalna prava i obaveze), nužno je da nacionalni sistemi država članica internalizuju proklamovane zajedničke vrednosti. One su temelj međusobnog poverenja, kako država članica jednih u druge, tako i najšireg kruga međunarodnih aktera u verodostojnost nadnacionalnog evropskog poretka. Ukoliko bi postojale sumnje u pogledu ostvarivanja zagarantovanih prava, slobode na zajedničkom tržištu bi bile dovedene u pitanje, a time i njegovo efektivno funkcionisanje. Isto tako, pojedini evropski instituti (npr. Evropski nalog za hapšenje ili Kancelarija evropskog javnog tužioca koja je u povelju) bili bi obesmišljeni, bez čvrstih garantija u pogledu pravne države u svim članicama.

Treće, pokazalo se da, u slučaju demokratskog nazadovanja punopravnih članica, Evropska unija ne raspolaže efektivnim instrumentima da ovu nepovoljnu tendenciju preokrene. Tome, u najvećoj meri, doprinosi prevaga međudržavnog načina odlučivanja u domenu zaštite vrednosti. Ne dozvoljavajući „uplitanje” briselske birokratije u osetljiva politička pitanja, države štite nacionalni suverenitet. Nijedna od njih ne želi da se potencijalno jednog dana ispituju njena demokratska uverenja, što bi, sasvim sigurno, postala češća praksa ukoliko bi dodatna ovlašćenja pripala nadnacionalnim telima. Države članice za sada neće svojevolumno delegirati nadležnosti. Ipak, bitna karakteristika izrazito kompleksnog sistema upravljanja Evropskom unijom je ukrštanje i međusobno nadmetanje različitih vidova lojalnosti (nacionalnih, nadnacionalnih, ideoloških, partijskih, regionalnih itd.), što nekada dovodi do neočekivanih političkih ishoda. Indikativan je primer podrške koju je najuticajnije panevropska partijska afilijacija dugo pružala Viktoru Orbanu i njegovoj stranci, istovremeno kritikujući sadašnju rumunsku socijaldemokratsku vladu (koja je članica suparničkog panevropskog tabora koji okuplja partije umerene levice) zbog novih napada na vladavinu prava. Dakle, suprotno očekivanjima teoretičara kako će rastuća politizacija u Evropskom parlamentu doprineti demokratizaciji celokupnog političkog sistema Evropske unije.

Naposletku, vezano za nastavak proširenja. Očekivano je da će se kriza demokratije u Istočnoj Evropi nepovoljno odraziti na aspiracije Zapadnog Balkana ka skorom prijemu u Uniju. Na delu je usložnjavanje političke situacije. Održivost evropskog projekta zahteva prevazilaženje negativnih posledica novonastalih podela na kontinentu, kako između tzv. juga i severa, tako i između „istoka” i „zapada”. Sve je više inicijativa za ozbiljno preispitivanje sistema upravljanja Unijom. Posledično, u godinama koje dolaze zagovara se usredsređenost na unutrašnju reformu. Opet, sa druge strane, geopolitički interesi evropskih elita nalažu čvrsto vezivanje Zapadnog Balkana za Uniju. Nimalo se blagonaklono ne gleda na jačanje veza regiona sa drugim uticajnim akterima, pre svega Rusijom i Kinom. Liderstvo Komisije i isticanje važnosti reformi u pretpristupnom procesu, zamagljuje činjenicu da su države članice te koje će imati poslednju reč u pogledu prijema novih članova. Kako one nemaju usaglašeni

stav o nizu relevantnih pitanja za budućnost Zapadnog Balkana, njihov voluntarizam predstavlja ozbiljnu prepreku daljem širenju Evropske unije. Kandidatima i potencijalnim kandidatima je potrebna kredibilna perspektiva članstva koja se zasniva na ispunjenju objektivnih kriterijuma i transparentnih političkih uslova.

Imajući u vidu da je suprotstavljanje zvaničnika Unije kršenju demokratskih tekovina u Rumuniji mahom ocenjeno kao uspešno, može se očekivati da će ubuduće neki vid politike uslovljavanja (npr. ulazak u Šengensku zonu, vezivanje povlačenja sredstava iz evropskih fondova za poštovanje vladavine prava, prihvatanje nadležnosti evropskog tela za osiguranje vladavine prava i sl.), biti u značajnijoj meri prenet na nivo članstva. Na taj način, nadnacionalni nivo vlasti bi zadržao „ucenjivački potencijal” *vis-à-vis* potencijalnih novih članica. Veći broj i/ili duže trajanje, uslovno rečeno, prelaznog perioda „prilagođavanja na članstvo” ili „nadgledano članstvo”, imalo bi za posledicu da „hvatanje priključka” država Zapadnog Balkana za razvijenim zemljama Unije bude još dugotrajnije nego što je bilo u slučaju istočnoevropskih članica.

Bibliografija

Knjige i članci

- Bermeo, Nancy, “On Democratic Backsliding”, *Journal of Democracy*, Vol. 27, No. 1, January 2016, pp. 5–19.
- Börzel, Tanja A., Dimitrova Antoaneta and Schimmelfennig Frank, “European Union enlargement and integration capacity: Concepts, findings, and policy implications”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 24, Issue 2, 2017, pp. 157–176.
- Dinan, Desmond, “Governance and Institutions: The Insidious Effect of Chronic Crisis”, *Journal of Common Market Studies*, Special Issue 2017, pp. 73–87.
- Dabić, Dragana, „Evropska izbeglička kriza kao izazov teoriji o normativnoj moći Evropske unije”, u: Slobodan Janković, Zoran Pavlović, Dragana Dabić (urs), *Balkanska migrantska ruta: između politike, prava i bezbednosti*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman, Beograd, 2017, str. 52–73.
- Fabbrini, Federico, *Economic Governance in Europe: Comparative Paradoxes, Constitutional Challenge*, Oxford University Press, 2016.
- Follesdal, Andreas, Hix, Simon, “Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44, No. 3, 2006, pp. 533–562.

- Greskovits, Béla, “The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe”, *Global Policy*, Vol. 6, Supplement 1, June 2015, pp. 28–37.
- Hejvud, Endru, *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
- Iusmen, Ingi, “EU Leverage and Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe: The Case of Romania”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53, No. 3, 2015, pp. 593–608.
- Kelemen, Daniel R., “Europe’s Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe’s Democratic Union”, *Government and Opposition*, Vol. 52, No. 2, 2017, pp. 1–28.
- Kelemen, Daniel R. and Blauburger, Michael, “Introducing the debate: European Union safeguards against member states’ democratic backsliding”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 24, Issue 3, 2017, pp. 317–320.
- Kochenov, Dimitry, Magen, Amichai and Pech, Laurent, “Introduction: The Great Rule of Law Debate in the EU”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 54, Issue 5, pp. 1045–1049.
- Kochenov, Dimitry, “EU’s Conditionality: Praise Undeserved”, conference paper: “An Awkward Anniversary? Ten years of Central and Eastern Europe in the EU”, 18–19 April 2014, Princeton.
- Kovačević, Maja, „Ograničenja transformativne moći Evropske unije i Zapadni Balkan“, *Međunarodni problemi*, Vol. LXXI, br. 1, 2019, str. 26–49.
- Krastev, Ivan, *Posle Evrope*, Samizdat B92, Beograd, 2017.
- Kreuder-Sonnen, Christian, “An authoritarian turn in Europe and European Studies?”, *Journal of European Public Policy*, Vol. 25, No. 3, 2018, pp. 452–464.
- Lessenski, Marin, “Europe in the New Edition of the Catch-up Index: Implications of the Convergence and Divergence Processes”, Written revised versions of seminar proceedings: XVII Summer Seminar for Young Public Policy Professionals from Southeastern Europe and the Black Sea Region “Public Policy Challenges – European and Regional Dimensions”, Sofia, 2016.
- Magen, Amichai, “Cracks in the Foundations: Understanding the Great Rule of Law Debate in the EU”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 54, Issue 5, 2016, pp. 1–12.
- Manners, Ian, “Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 2, 2002, pp. 235–258.
- Mueler, Jan-Werner, “Eastern Europe Goes South: Disappearing Democracy in the EU’s Newest Member”, *Foreign Affairs*, March–April 2014, pp. 14–19.

- Müller, Jan Werner, "Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States?", *European Law Journal*, Vol. 21, No. 2, March 2015, pp. 141–160.
- Orenstein, Mitchell A., "Poland – From Tragedy to Triumph", *Foreign Affairs*, January–February 2014, pp. 23–27.
- Radić Milosavljević, Ivana, „Problemi odnosa Evropske unije i država kandidata za članstvo i fleksibilno pristupanje kao moguć način oživljavanja politike proširenja”, *Međunarodni problemi*, Vol. LXXI, br. 1, 2019, str. 5–24.
- Samardžić, Slobodan, *Evropska unija: sistem u krizi, sa studijom slučaja o odnosima Srbije i EU*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2016.
- Sedelmeier, Ulrich, "Political safeguards against democratic backsliding in the EU: The limits of material sanctions and the scope of social pressure", *Journal of European Public Policy*, September 2016, pp. 1–15.
- Vachudova, Milada Anna, "EU Leverage and National Interests in the Balkans: The Puzzles of Enlargement Ten Years On", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 52, No. 1, 2014, pp. 122–138.

Dokumenti

- Konsolidovani Ugovor o Evropskoj uniji*, Janjević Milutin (prir.), Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- "White Paper on the Future on Europe: Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025", COM(2017)2025, European Commission, 1 March 2017, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf, 05/05/2019.
- "Report from the Commission to the European Parliament and the Council On Progress in Romania under the Cooperation and Verification Mechanism", COM(2012) 410 final, European Commission, Brussels, 18 July 2012.
- "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans", COM(2018) 65 final, European Commission, Strasbourg, 6 February 2018.

Izvori sa interneta

- Biro-Nagy, Andras, "Why Orban Won: Explaining Fidesz's Dominance in Hungary", *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/hungary/2018-04-10/why-orban-won>, 05/05/2019.

- “Full text of Viktor Orbán’s speech at Băile Tuşnad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014”, <https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/>, 05/05/2019.
- Kelemen Daniel R., “Europe’s Authoritarian Equilibrium: Invoking Article 7 Against Poland Won’t Be Enough”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/hungary/2017-12-22/europes-authoritarian-equilibrium?cid=int-rec&pgtype=art>, 05/05/2019.
- Kelemen Daniel R., “Poland’s Constitutional Crisis: How the Law and Justice Party is Threatening Democracy”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/poland/2016-08-25/polands-constitutional-crisis>, 05/05/2019.
- Kelemen Daniel R., “Leading figures in the European People’s Party are sheltering the Orbán regime in the name of partisan politics”, *Politico*, <https://www.politico.eu/article/epp-defends-hungary-orban-against-criticism/>, 05/05/2019.
- Kelemen, Daniel R. and Orenstein, Mitchell A., “Europe’s Autocracy Problem: Polish Democracy’s Final Days?”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/poland/2016-01-07/europes-autocracy-problem>, 05/05/2019.
- Kmezić, Marko and Bieber, Florian, “Western Balkans and the EU: Fresh Wind in the Sails of Enlargement”, Policy Paper, BiEPAG, October 2017, <http://www.biepag.eu/wp-content/uploads/2017/11/western-balkans-and-the-eu.pdf>, 05/05/2019.
- La Baume, Maïa de, “Macron says EPP’s decision to suspend Orbán shows ‘clan mentality’”, *Politico*, 22 March 2019, <https://www.politico.eu/article/emmanuel-macron-verdict-epp-decision-viktor-orban/>, 05/05/2019.
- La Baume, Maïa de and Bayer, Lili, “Hungary’s Orbán clings on to Europe’s power center – Opponents see suspension by conservatives as ‘political trick’”, *Politico*, 20 March 2019, <https://www.politico.eu/article/orbans-party-suspended-from-european-peoples-party/>, 05/05/2019.
- Mueler, Jan-Werner, “The Problem With ‘Illiberal Democracy’”, *Project Syndicate*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-problem-with-illiberal-democracy-by-jan-werner-mueller-2016-01>, 05/05/2019.
- “President Jean-Claude Juncker’s State of the Union Address 2017”, http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm, 05/05/2019.
- Rodrik, Dani, “The Double Threat to Liberal Democracy”, *Project Syndicate*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/double-threat-to-liberal-democracy-by-dani-rodrik-2018-02>, 05/05/2019.

Sierakowski, Sławomir, "The Polish Threat to Europe", *Project Syndicate*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/poland-illiberalism-threat-to-europe-by-slawomir-sierakowski-2016-01>, 05/05/2019.

Zakaria, Fareed, "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign Affairs*, 1997, <https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy>, 05/05/2019.

Dragana Dabić

**THE CRISIS OF DEMOCRACY IN EASTERN EUROPE:
(UN)SUCCESSFUL POLITICAL INTEGRATION OF NEW MEMBERS?**

Abstract: The main hypothesis of this paper is that when it comes to its member states, the European Union does not possess effective legal and political mechanisms to sanction and/or reverse their democratic backsliding. Emphasis is put on the examples of violations of liberal-democratic norms undertaken by governments in Hungary, Poland and Romania, in order to analyse political will, ability, and legitimacy of the European Union to defend basic values stated in the Founding Act. The aim of the author is to examine the impact of questionable political integration of Eastern European countries in regards to the continuation of the enlargement of the Union in the region of the Western Balkans. It is concluded that due to the pragmatic policy of support to the stabilitocracy regimes and, in general, due to the ambivalent attitude towards the future of enlargement, the European Union could face negative consequences in the coming years. Conceding to candidate countries in fulfilling the Copenhagen criteria in exchange for meeting the current geopolitical interests of the European elites (as was the case in some of the earlier EU enlargements) would have following implications for the Union itself: first, internally, casting further doubts on already shaken credibility of the project to build a European identity based on common values; and secondly, externally, the loss of reputation of a normative power that facilitates global relations by spreading its own principles and values.

Key words: European Union, democratic backsliding, rule of law, illiberal democracy, Article 7 of the Treaty on the European Union, Hungary, Romania, Poland, Western Balkans, stabilitocracy.

UDK: 620.9:355.02(497.2)(495)(497.1)

327:620.9(497.2)(495)(497.1)

Biblid: 0025-8555, 71(2019)

Vol. LXXI, br. 2, str. 215–243

Originalni naučni rad

Primljen 9. aprila 2019.

Odobren 6. maja 2019.

DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP1902215T>

Saradnja kao (ne)očekivan efekat energetske bezbednosne dileme: studija slučaja Bugarske, Grčke i Jugoslavije

Vladimir TRAPARA, Nevena ŠEKARIĆ¹

Apstrakt: U radu se analizira značaj razvoja energetske infrastrukture za koncept energetske bezbednosti, način na koji potreba za njenom zaštitom i jačanjem stoji u osnovi energetske bezbednosne dileme i efekti takve dileme. Centralna hipoteza proveravana u radu odnosi se na pozitivne ishode energetske bezbednosne dileme, odnosno, pretpostavku prema kojoj ona, za razliku od klasične bezbednosne dileme, podstiče države na saradnju umesto na uzdržavanje od takvog činjenja. Stoga se u fokusu ovog istraživačkog zahvata nalazi analiza energetskih aranžmana triju država – Bugarske, Grčke i Jugoslavije – preduzetih radi jačanja sopstvene energetske bezbednosti, posmatrano od kraja 19. do kraja 20. veka, sa posebnim akcentom na hladnoratovski period. Primena uporedno-istorijskog pristupa podrazumeva stavljanje predmeta istraživanja u istorijsko-politički kontekst zato što su tri države više puta menjale granice i status, te su autori dotakli ključne političke i ekonomske procese koji su o(ne)mogućili određene energetske aranžmane analiziranih država. Autori zaključuju na analiziranoj studiji slučaja Bugarske, Grčke i Jugoslavije da energetska infrastruktura, kao i potreba za njenom zaštitom i jačanjem, može da doprinese povezivanju država, fizički i institucionalno, uprkos njihovom oprečnom političkom svrstavanju tokom Hladnog rata.

Ključne reči: energetska bezbednost, energetska infrastruktura, energetska bezbednosna dilema, energetska integracija, Bugarska, Grčka, Jugoslavija, Hladni rat.

¹ Vladimir Trapara, naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

E-pošta: vtrapara@diplomacy.bg.ac.rs

Nevena Šekarić, istraživač-pripravnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

Rad predstavlja deo projekta „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: Strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolitički, međunarodno ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti” (br. 179029), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu u periodu 2011–2019. godine.

Čini se da je akademska pozornost o konceptu energetske bezbednosti postala uočljivija tokom sedamdesetih godina prošlog veka, kada su razlike između geografske raspodele energetske resursa i potrošača energije postale uočljivije usled nedostatka nafte u zemljama koje su od iste bile zavisne. Ranjivost energetske sistema postala je izraženiji problem na međunarodnom nivou tokom 1973. godine, kada su arapske zemlje proizvođači nafte, članice OPEK-a (OPEC – *Organization of the Petroleum Exporting Countries*), zajedno sa nekolicinom drugih arapskih država, prestale sa isporukom nafte Sjedinjenim Američkim Državama (i još nekim zemljama), u sklopu protesta protiv američke podrške Izraelu.² Od tada se uočava integracija pitanja energetske bezbednosti u teorije međunarodnih odnosa.

Prema pojedinim autorima, u hladnoratovskom periodu, „energetske infrastrukturne mreže bile su i politički alat i bojno polje u napetoj borbi za oblikovanje Evrope“.³ Tokom Hladnog rata, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez koristili su tehnologiju u cilju redizajniranja teritorija u geopolitičkom smislu, gde su vrlo značajnu ulogu imale i međunarodne organizacije.⁴ Tako se govori o interesnim zonama gde je svako bio podvrgavan „kulturi energetske prava i pravičnosti pristupa“.⁵ Osim toga, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se politička integracija Evrope sredinom prošlog veka odvijala upravo na osnovama energije kao glavnog pokretača evropskih integrativnih procesa koji će vremenom rezultirati Evropskom unijom.⁶ Stoga ne treba

² OPEK je skraćenica za organizaciju koja okuplja države izvoznice nafte – Alžir, Indoneziju, Irak, Iran, Libiju, Kuvajt, Nigeriju, Katar, Saudijsku Arabiju, Ujedinjene Arapske Emirate i Venecuelu – oformljenu 1960. u Bagdadu. Danas ove zemlje podmiruju oko dve petine svetske potrošnje nafte i poseduju oko tri četvrtine poznatih svetskih rezervi nafte.

³ Per Högselius, Arne Kaijser and Erik van der Vleuten, *Europe's infrastructure transition: Economy, war, nature*, Palgrave Macmillan, London, 2015, p. 47.

⁴ Liga naroda, Ujedinjene nacije i Svetska banka navode se kao značajni činoci koji su uticali na realizaciju velikog broja infrastrukturnih projekata, neretko se nazivajući „nosiocima društveno-ekonomskog mira“ i „točkovima nacionalnog razvoja“ (Vincent Lagendijk and Frank Schipper, „East, West, Home's Best: The Material Links of Cold War Yugoslavia, 1948–1980“, *Icon: Journal of the International Committee for the History of Technology*, Vol. 22, 2016, p. 31). Autori ističu i krucijalnu ulogu multinacionalnih kompanija u širenju mreža za prenos električne energije od 1870. godine do prve tri decenije 20. veka (William J. Hausman, Peter Hertner and Mira Wilkins, *Global electrification: Multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878–2007*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, p. i). Vremenom su ove kompanije prošle kroz procese domestifikacije tako da su do 1978. godine ovi subjekti u najvećoj meri zamenjeni nacionalnim poslovnim strukturama.

⁵ Marina Glamotchak, „Energetska zavisnost Zapadne Evrope: uspon i pad“, *Međunarodni problemi*, vol. 67, br. 4, 2015, str. 281.

⁶ Ovde se pre svega misli na Evropsku zajednicu za uglj i čelik (1951) i Evropsku zajednicu za atomsku energiju – EURATOM (1957) koje su, uz Evropsku ekonomsku zajednicu (1957), činile

da čude stavovi prema kojima posedovanje rezervi energenata omogućava državama niz komparativnih prednosti u savremenoj međunarodnoj politici i obezbeđuje im mesto među vodećim centrima moći na planetarnom nivou.⁷

U pogledu akademske tematizacije koncepta energetske bezbednosti, uočljiva su tri aspekta promišljanja ovog koncepta: 1) aspekt suvereniteta sa svojim korenima u političkim naukama; 2) aspekt robusnosti sa korenima u prirodnim naukama i inženjerstvu; i 3) aspekt otpornosti sa korenima u ekonomiji i kompleksnim sistemskim analizama.⁸ Tri aspekta rezultat su diskursa o energetske bezbednosti koji se kretao u tri različita pravca: 1) u pravcu snabdevanja nacionalnih vojski i saobraćanja energentima; 2) u pravcu neprekinutog snabdevanja energijom i otpornosti energetske sistema; i 3) u pravcu osiguranja energetske tržišta. S obzirom na isprepletanost izazova energetske bezbednosti, jasno je da se oni ne mogu analizirati isključivo unutar granica samo jednog od pomenutih aspekata.

Kako bi se ostvario uvid u predmet istraživanja, analiza je podeljena u tri segmenta. Najpre je dat prikaz o značaju energetske infrastrukture za sam koncept energetske bezbednosti i energetske bezbednosne dileme koji su pomogli u definisanju glavne pretpostavke. Centralni deo rada čini testiranje postavljene hipoteze, odnosno ostvarivanje uvida u razvoj energetske infrastrukture i mehanizme energetske integracije Bugarske, Grčke i Jugoslavije krajem 19. i tokom čitavog 20. veka, nakon čega slede zaključna razmatranja. Inicijalni rezultati ovog istraživačkog zahvata ukazuju da se izazov u snabdevanju dovoljnom količinom energenata koji bi podmirili društvene potrebe ispitivanih država pokazao najznačajnijim inicijatorom razvoja energetske infrastrukture i integrativnih mehanizama u domenu energetske bezbednosti. Razvoj energetske infrastrukture i njeno jačanje, takođe, prevazilaze nacionalne granice i ujedinjuju zemlje, bez obzira na njihovu političku ili ideološku opredeljenost i društveno uređenje. Osim toga, ukazano je i na najznačajnije trendove i događaje koji su obeležili posmatrani period u izgradnji elektroenergetskih mreža sve tri ispitivane države, uz osvrt na ključne političke i socioekonomske faktore tadašnjih epoha.

Evropsku zajednicu od 1967. godine – preteču Evropske unije. Prva dva „stuba“ EZ direktno su bila u vezi sa energentima koji su tada predstavljali primarna goriva.

⁷ Slađan Milosavljević, Duško Tomić, and Goran J. Mandić, “Attempts to theoretically define the concept of energy security as a factor in the determination of the international political and security system”, *Vojno delo*, Vol. 68, No. 5, 2016, p. 106.

⁸ Aleh Cherp and Jessica Jewell, “The three perspectives on energy security: Intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration”, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Vol. 3, No. 4, 2011, p. 1.

Značaj energetske infrastrukture za koncept energetske bezbednosti i energetske bezbednosne dileme

Kako je pomenuto u uvodnom delu teksta, akademska promišljanja energetske bezbednosti pun zamah dobijaju tokom naftne krize sedamdesetih godina. Krajem devedesetih godina 20. veka, akademski interes za energetske bezbednost gubi na značaju usled stabilizacije naftnih cena i slabljenja pretnji političkim embargom, da bi pozornost o ovom konceptu ponovo postala aktuelna u prvoj deceniji 21. veka, usled povećane potražnje za energijom u Aziji, poremećaja u snabdevanju gasom u Evropi i opšteg pritiska da se energetske sistemi dekarbonizuju.⁹ Kako se da primetiti, konstantno su činjeni novi naponi da se koncept energetske bezbednosti preispita u kontekstu aktuelnih bezbednosnih prilika.

Kako navode Aleh Čerp i Džesika Džuel (Aleh Cherp, Jessica Jewell), u poslednjih nekoliko godina učinjeni su brojni pokušaji u konceptualizovanju energetske bezbednosti, prevashodno u naučnim radovima objavljenim u naučnom časopisu *Energy Policy*.¹⁰ Preispitivanjem pokušaja konceptualizovanja i podvrgavajući kritici široko prihvaćeno promišljanje energetske bezbednosti u terminima „četiri A” dimenzije, smatrajući ga prevaziđenim, dvoje autora utire put novoj definiciji koncepta energetske bezbednosti koristeći Boldvinovu konceptualnu analizu bezbednosti.¹¹ Polazeći od Boldvinovog stava prema kome su „ekonomska, ekološka, identitetska, socijalna i vojna bezbednost samo različite forme bezbednosti, a ne i fundamentalno različiti koncepti”, Čerp i Džuelova ističu kako bi, logično, i koncept energetske bezbednosti trebalo zasnovati na opštem konceptu bezbednosti.¹² Drugim rečima, prema ovim autorima, sasvim je opravdano konceptualnu analizu bezbednosti kao analitički alat primeniti na koncept energetske bezbednosti budući da ona nije ništa drugo do jedan vid sveukupne bezbednosti. U tom smislu, po uzoru na Boldvinovu matricu, oni koriste set određenih pitanja svojstvenih konceptualnoj analizi bezbednosti, nastojeći da na

⁹ Daniel Yergin, “Ensuring energy security”, *Foreign Affairs*, March–April 2006, pp. 69–82; Kathleen J. Hancock and Vlado Vivoda, “International political economy: A field born of the OPEC crisis returns to its energy roots”, *Energy Research & Social Science*, Vol. 1, March 2014, pp. 206–216.

¹⁰ Aleh Cherp and Jessica Jewell, “The concept of energy security: Beyond the four As”, *Energy Policy*, vol. 75, 2014, p. 415.

¹¹ Koncept „četiri A” podrazumeva određivanje energetske bezbednosti kroz četiri dimenzije: fizički pristup resursima (*availability*), njihovu pristupačnost (*affordability*), njihovu dostupnost (*accessibility*) i prihvatljivost (*acceptability*).

¹² Aleh Cherp and Jessica Jewell, “The concept of energy security: Beyond the four As”, op. cit., p. 416.

taj način odgovore potrebama konceptualizacije energetske bezbednosti – bezbednost za koga, bezbednost za koje vrednosti i od kojih pretnji.¹³

Na tragu konceptualne analize bezbednosti, dvoje autora odgovaraju na postavljena pitanja tako što energetske bezbednost definišu kao „malu ranjivost vitalnih energetske sistema”.¹⁴ Tako su vitalni energetske sistemi svi oni „energetski resursi, tehnologije i servisi međusobno povezani energetske tokovima” koji podržavaju kritične socijalne funkcije.¹⁵ Autori zaključuju kako ovaj vid određenja energetske bezbednosti pruža plodnu osnovu za razvoj „nauke o energetske bezbednosti”, tj. da dalja razrada koncepta vitalnih energetske sistema i ranjivosti kojima su oni izloženi odražava „ne samo objektivna svojstva energetske zaliha, tokova, infrastrukture, tržišta i cena, već i političke konstrukte ukorenjene u institucionalnim interesima i različitim perspektivama u budućnosti”.¹⁶ Shodno tome, energetske infrastruktura je viđena kao jedan vid vitalnih energetske sistema i kao vrlo značajna komponenta energetske bezbednosti jedne zemlje; kao takva, dosta je tematizovana i u naučnoj literaturi.¹⁷ Energetske infrastrukturi i njenoj zaštiti poklanja se velika pažnja i u okviru strategija nadnacionalnih i nacionalnih aktera, agencijskih i političkih izveštaja, ali i unutar strategija nacionalnih bezbednosti (ili pojedinačnih strategija iz oblasti energetike) gotovo svih država. Kritična energetske infrastruktura od ključnog je značaja za normalno funkcionisanje društva i država i predstavlja temelj onoga što se smatra kvalitetnim životom, a činjenica da normalno funkcionisanje i napredak bilo kog društva u velikoj meri zavisi od dostupnosti energetske resursa čini temu energetske bezbednosti opravdanom za naučno tematizovanje.¹⁸

Međutim, bilo bi isuviše naivno smatrati kako je domen energetske bezbednosti jedne države oslobođen bilo kakvih političkih interesa budući da je pitanje

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., p. 419.

¹⁵ Ranjivosti vitalnih energetske sistema definisane su kao „kombinacija izloženosti rizicima i kapaciteta otpornosti” vitalnih energetske sistema (ibid., pp. 418–419).

¹⁶ Ibid., p. 420.

¹⁷ Alexander E. Farrell, Hisham Zerriffi and Hadi Dowlatabadi, “Energy infrastructure and security”, *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 29, 2004, pp. 421–469; John Moteff and Paul Parfomak, *Critical Infrastructure and Key Assets: Definition and Identification*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 1 October 2004, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a454016.pdf>, 24/02/2019, pp. 1–20; Aleh Cherp and Jessica Jewell, “The concept of energy security: Beyond the four As”, op. cit., pp. 415–421.

¹⁸ Vladimir Trapara i Nevena Šekarić, „Preispitivanje energetske bezbednosne dileme”, u: Dušan Proroković (ur.), *Energetske diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2019, str. 33–34.

energetske bezbednosti oduvek bilo povezano sa sveukupnom bezbednošću država.¹⁹ Gotovo svi konflikti u istoriji bili su obeleženi nadmetanjima oko ključnih resursa – minerala, vodotokova, zemljišta, nafte ili prirodnog gasa.²⁰ U uvodnom delu teksta već je ukazano na ključne međunarodne okolnosti koje su trasirale integraciju energetske bezbednosti u oblast nauke o međunardnim odnosima, te činjenicu da se energija može koristiti kao (geo)političko sredstvo. Uvećavanje energetske bezbednosti jedne države, po pravilu, produkuje određene reakcije drugih država. Za razliku od klasične bezbednosne dileme gde bi takvo uvećavanje bezbednosti jedne države umanjilo bezbednost drugih, energetska bezbednosna dilema ima pozitivan ishod. Drugim rečima, produkt energetske bezbednosne dileme je, dugoročno posmatrano, podsticanje država na saradnju umesto na uzdržavanje od takvog činjenja.²¹ Na ovom tragu, glavna hipoteza koja će biti proveravana u ovom radu je da energetska infrastruktura, kao i potreba za njenom zaštitom i jačanjem, povezuje društva i države, fizički i institucionalno, bez obzira na njihovo političko svrstavanje. Period istraživanja obuhvata sam kraj 19. veka, u kontekstu početaka izgradnje energetske infrastrukture u posmatranim državama, kao i čitav 20. vek koga je većim delom obeležilo hladnoratovsko nadmetanje suprotstavljenih blokova, sa akcentom na kompetitivno korišćenje tehnologije i infrastrukture. U cilju testiranja postavljene hipoteze prema kojoj je potreba za jačanjem energetske bezbednosti države primarnija u odnosu na njeno političko ili ideološko svrstavanje, odabrane su države koje su pripadale različitim hladnoratovskim blokovima (Bugarska i Grčka), odnosno jedna nesvrstana država (Jugoslavija). Dodatnu vrednost u pogledu izbora studija slučaja predstavlja i tradicionalna okarakterisanost Balkana kao žarišta „nove velike igre” u kontekstu (geo)političkih nadmetanja velikih sila u domenu energetike.²² Autori će zbog toga nastojati da prikažu kako su različiti postupci diverzifikacije snabdevanja energijom i drugi, integrativni energetske mehanizmi analiziranih država doprineli popuštanju gvozdene zavese u domenu energetike.

¹⁹ Ibid., str. 45.

²⁰ Miroslav Antevski, Dobrica Vesić i Ljiljana Kontić, “Regional and International Aspects of Energy Security”, *Međunarodni problemi*, vol. 63, br. 2, 2011, str. 260.

²¹ Detaljnije o razvoju ovog pojma videti u: Maja Draganić i Vladimir Trapara, „Evropska politika diverzifikacije na tržištu gasa”, *Evropsko zakonodavstvo*, god. 11, br. 39–40, 2012, str. 408–417; Maja Draganić and Vladimir Trapara, “Energy Security Dilemma in the Eurasian Gas Market”, in: Miroslav Antevski and Dobrica Vesić (eds), *Energy Security of Europe: The Position of Serbia*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2013, pp. 32–44; Vladimir Trapara i Nevena Šekarić, „Preispitivanje energetske bezbednosne dileme”, op. cit., str. 33–49.

²² Detaljnije o ovome videti u: Milan Simurdić, „Ruska energetska politika i Balkan”, u: Žarko N. Petrović (ur.), *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*, ISAC fond, Beograd, 2010, str. 147–152.

Razvoj energetske infrastrukture i mehanizmi energetske integracije u Bugarskoj, Grčkoj i Jugoslaviji u 20. veku

Prvi koraci u razvoju energetske sektora tri analizirane države učinjeni su kao deo šireg trenda i potrebe za ekonomskim razvojem evropskih država u drugoj polovini 19. veka. Elektrifikacija ispitivanih zemalja započela je gotovo simultano sa elektrifikacijom razvijenijih evropskih zemalja – tokom poslednje dve decenije 19. veka. Električna energija najpre je korišćena isključivo za elektrifikaciju naseljenih mesta, a potom i kao glavni pogon industrija u razvoju. Kako će se ispostaviti, ubrzana industrijalizacija i urbanizacija dovešće i do naglog porasta potrebe za energijom.

Novostvorene balkanske države suočile su se početkom 20. veka sa potrebom za razvojem odgovarajućih političkih i ekonomskih institucija. Prvi svetski rat za sobom je doneo rastuću inflaciju sa kojom su se suočile i ove države. S obzirom da su njihove elektroprivrede bile kapitalno intenzivne, ne iznenađuje činjenica što su tražene strane investicije za njihov razvoj u specifičnim društveno-političkim okolnostima. Sa tim u vezi, ovaj period bio je obeležen prisustvom stranih kompanija i stranih investicija unutar energetske sektora Bugarske, Grčke i Jugoslavije, da bi njihova nacionalizacija otpočela početkom pedesetih godina, i to najpre u zemljama komunističkog bloka, a nešto kasnije i u ostalim državama. Do početka osamdesetih godina proces domestifikacije biće realizovan gotovo svuda u Evropi.

Sa početkom Hladnog rata energetska sfera nije ostala imuna na blokovsku podelu, pa su tako razvoj i jačanje energetske infrastrukture u ovom periodu bili odraz globalnog nadmetanja između SAD-a i SSSR-a. Štaviše, ukoliko se Hladni rat posmatra kao period „masovnog isključivanja i ponovnog povezivanja“ saobraćajnih, energetske i drugih infrastrukturnih komunikacija, logično je o razvoju transnacionalne infrastrukture razmišljati u pravcu toga da povezivanje pojedinih zemalja nužno znači isključivanje drugih.²³ Kako će se ispostaviti, činjenica da su određeni rizici i pretnje zajedničke nekim državama i da prevazilaze nacionalne granice i tako ujedinjuju napore za njihovim prevazilaženjem, u toku ovog perioda, dovešće do suprotnih tendencija koje su se kretale u pravcu integracije političko i ideološki suprotstavljenih država, i to prevashodno u cilju jačanja sopstvene energetske bezbednosti.

²³ Thomas J. Misa and Johan Schot, "Introduction: Inventing Europe: Technology and the hidden integration of Europe", *History and Technology*, Vol. 21, No. 1, 2005, p. 9.

Energetski aranžmani Bugarske²⁴

Prvi koraci u izgradnji bugarskog (elektro)energetskog sistema načinjeni su odmah nakon proglašenja Bugarske kneževine. Dvorac kneza Aleksandra Prvog je već 1. jula 1879. godine osvetljen električnim sijalicama, što se smatra prvim korišćenjem električne energije na Balkanu.²⁵ Elektrifikacija Sofije započela je poslednje decenije 19. veka – energija za osvetljenje bugarske prestonice dobijana je iz prve hidroelektrane – Pančarevo koja je započela sa radom 1900. godine i označila početak lokalne elektrifikacije.²⁶ Nakon Prvog svetskog rata, ulaganja u industrijalizaciju i elektrifikaciju države beleže povećanje, gde je veliku ulogu odigrao strani kapital, odnosno multinacionalne kompanije. Međuratni period bio je obeležen i tranzicijom od lokalne elektrifikacije ka regionalnoj, gde su značajnu ulogu odigrali nacionalni planovi i zakoni namenjeni bržoj industrijalizaciji i elektrifikaciji zemlje.²⁷ Tako je do Drugog svetskog rata u Bugarskoj uspostavljen veliki broj manjih termoelektrana i hidroelektrana. Ipak, pred Drugi svetski rat, Bugarska se nalazila na samom evropskom začelju po ekonomskim pokazateljima, ali i po stepenu elektrificiranih naselja i dostupnosti električne energije.

Period nakon Drugog svetskog rata označice izgradnju bugarske države na temeljima komunizma i, ujedno, brži razvoj njenog elektroenergetskog sektora. Bugarska je tokom većeg dela svoje istorije, u pogledu izgradnje energetskog sistema, bila prvenstveno oslonjena na socijalističke forme energetske arhitekture. Međutim, uočljive su i tendencije ka izgradnji odnosa sa njenim kapitalističkim susedima počev od šezdesetih i sedamdesetih godina, prvenstveno u kontekstu protoka električne energije, mašina, energenata i kvalifikovane radne snage.

²⁴ Bugarska je siromašna energetskim resursima: dok je ugalj niskokalorični lignit, rezerve nafte i gasa ispunjavaju tek 10% energetskih potreba zemlje. Stoga je tokom komunističkog perioda energija u vidu uglja, nafte i gasa uvožena iz SSSR-a (58%). Ipak, kako su uspostavljene posebno energetske intenzivne industrije, proizvodnja električne energije neophodne za elektrifikaciju države zahtevala je velike količine uvezenih energenata, prvenstveno zbog samih termoelektrana. Kako bi se smanjila zavisnost od uvoza stranih energenata izgrađen je i pušten u rad veliki broj hidroelektrana, iako geografski uslovi u zemlji (nepostojanje velikih reka) nisu bili najpovoljniji za takve poduhvate (Raymond Detrez, *Historical dictionary of Bulgaria*, The Scarecrow Press, Maryland, 2006, pp. 169–170).

²⁵ Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, Electroimpex plc, Sofia, 1999, p. 8; Пенчо Денчев Пенчев, *Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г.*, Университет за национално и световно стопанство, София, 2009, p. 11.

²⁶ Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, op. cit., p. 13.

²⁷ Ibid., p. 23.

Period značajnijeg razvoja bugarskog energetskeg sistema pojedini autori posmatraju u kontekstu političko-ideoloških događaja koji su obeležili razvoj bugarske države u drugoj polovini 20. veka. Dovodeći u vezu razvoj energetike i uspostavljanje komunizma u Bugarskoj, oni govore o tzv. tri faze: prvi period obuhvata godine komunističkog režima (1944–1965), kada je pristup električnoj energiji bio ograničen, da bi tokom šezdesetih godina Bugarska bila u velikoj meri elektrifikovana. Nestašice električne energije tokom ovog, sovjetskog procesa modernizacije, bile su percipirane kao glavna pretnja energetskeg bezbednosti zemlje. Tokom drugog perioda, Bugarska je nastojala da zadovolji sve veću potražnju za električnom energijom, produbljujući tako saradnju sa SSSR-om i drugim članicama Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, što je rezultiralo novim vidom njene energetske ranjivosti – zavisnošću od uvoza električne energije. Treći period koji je počeo negde oko 1975. godine i završio se krahom komunističke vlasti 1989. godine, karakterišu nuklearni period u razvoju energetskeg sektora i pretnje skopčane sa tom odlikom.²⁸ Rečju, ranjivosti bugarskog energetskeg sistema u 20. veku u velikoj meri su trasirale strategije usmerene ka njihovom prevazilaženju, što će na kraju rezultovati energetskeg proizvodnjom oslanjanjem na lokalne energetske resurse, i to u obliku hidro, termalne, a potom i nuklearne energije.

Kraj Drugog svetskog rata Bugarska je dočekala sa problemima u domenu elektrifikacije zemlje koja je trebalo da doprinese izgradnji posleratne, socijalističke Bugarske. Do 1944. godine, Bugarska je bila jedna od najnerazvijenijih evropskih zemalja u pogledu elektrifikacije, sa samo 13% elektrifikovanih naselja.²⁹ Prvi nacionalni plan elektrifikacije pokrenut je tek 1941. godine; tek nakon „zlatnog doba bugarske elektrifikacije“, kako se ponekad naziva period 1950–1970. godine, Bugarska će biti u potpunosti elektrifikovana.³⁰ Dolaskom socijalističkih struktura vlasti na čelo bugarske države, sprovedena je intenzivna industrijalizacija zemlje po ugledu na SSSR, ali i izgradnja energetskeg neefikasne infrastrukture za proizvodnju energije.³¹

Pretkomunistička Bugarska bila je orijentisana na zapadne modele elektrotehničkog razvoja – zapadnoevropska tehnologija igrala je veoma važnu

²⁸ Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, “Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub”, in: Per Högselius et al. (eds), *The making of Europe’s critical infrastructure: Common connections and shared vulnerabilities*, Palgrave Macmillan, London, 2013, pp. 132–133.

²⁹ Ibid., p. 134.

³⁰ Ibid.

³¹ Loïc Poulain, “China’s New Balkan Strategy”, *Central Europe Watch*, Vol. 1, No. 2, 2011, pp. 1–7.

ulogu, sa uzorima u Nemačkoj, Austriji, Švajcarskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj.³² Takođe, pored upliva zapadnih stručnjaka, međuratni period u razvoju bugarske elektroenergetske mreže bio je obeležen značajnom ulogom multinacionalnih kompanija i njihovih investicija u izgradnji takvih mreža.³³ Međutim, sa krajem Drugog svetskog rata i uspostavljanjem komunizma u Istočnoj Evropi, usledio je i prekid međunarodnih investicija u ove države, kao posledica prekida investicija ka sveukupnom sovjetskom prostoru. Prve velike promene u Bugarskoj usledile su nakon 1944. godine, uspostavljanjem „narodne demokratske vlade” sa komunističkom partijom na čelu.³⁴ Socijalistička industrijalizacija Bugarske koja će uzeti maha u narednom periodu podrazumevala je prosovjetsku ekonomsku politiku. Ovakva politika ubrzo će rezultirati prekidom veza između bugarskih inženjera i Zapadne Evrope, odnosno, potpunom preorijentisanju Bugarske ka istočnim saveznicima. Na temeljima sovjetske industrijalizacije uspostavljena je teška i visoko intenzivna industrija koja je zahtevala potrošnju ogromnih količina energije. Tako je, vremenom, glavni izazov bugarskom elektroenergetskom sistemu postalo snabdevanje dovoljnim količinama energije za potrebe industrije i ubrzane urbanizacije, ali i omogućavanje pristupa električnoj energiji u celoj državi. Zakonom o elektrifikaciji i industrijskoj, bankarskoj i rudarskoj nacionalizaciji (1947) i Zakonom o električnoj industriji (1948), elektrifikacija je postala nacionalni zadatak.³⁵ Sve novoosnovane nacionalne energetske kompanije i institucije stavljene su pod upravu novog Ministarstva za elektrifikaciju, vodu i mineralna bogatstva, formiranog 1946. godine.³⁶ Ovakve izmene ujedno su označile ubranu domestifikaciju elektroprivrede, a proces nacionalizacije elektroprivrede bio je olakšan oslanjanjem bugarskih inženjera, školovanih na Zapadu, na državnu intervenciju u energetsom sektoru.³⁷

³² Bugarski inženjeri su u pretkomunističkom periodu mahom obučavani u školama u Beču, Pragu, Minhenu, Parizu, Tuluzu i sl. Pored izgradnje nacionalne energetske mreže, nemački i austrijski inženjeri pomogli su i u mapiranju hidroenergetskog potencijala zemlje i projektovanju nekoliko glavnih brana (Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, op. cit., p. 43).

³³ Ovde se pre svega misli na investicije koje je obezbeđivala *Electrobel* (sa sedištem u Belgiji) čiju su interesnu sferu, pored Bugarske, činile i Brazil, Egipat, Francuska i Španija (William J. Hausman, Peter Hertner and Mira Wilkins, *Global electrification: Multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878–2007*, op. cit., p. 218).

³⁴ Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, “Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub”, op. cit., p. 134.

³⁵ Naročito je ostvarenju tog zadatka doprinela nacionalizacija privatnih elektrana i povezavanje prenosnih mreža, ali i suspendovanje prethodnih javno-privatnih partnerstava u ovoj oblasti (Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, op. cit., pp. 45–46).

³⁶ *Ibid.*, p. 43.

³⁷ Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, “Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub”, op. cit., p. 135.

Budući da Bugarska nije raspolagala naučnom ekspertizom za izgradnju velikih elektrana po uzoru na sovjetski energetski model, ubrzo je započeto i sa intenzivnom saradnjom sa SSSR-om u vidu razmene eksperata, otvaranja elektrotehničkih fakulteta u Bugarskoj i slanjem bugarskih studenata u Moskvu na usavršavanje. Kao rezultat ove politike, sredinom pedesetih godina 20. veka, oko 70% svih bugarskih naselja je bilo elektrifikovano, dok je elektrifikacija čitave zemlje završena do 1960. godine.³⁸ Tako je ukupan kapacitet bugarskog elektroenergetskog sistema gotovo sedam puta uvećan u desetogodišnjem periodu.³⁹

Ubrzani razvoj teške industrije zajedno sa intenziviranom urbanizacijom rezultirao je sve većim potrebama za električnom energijom u Bugarskoj. U takvim okolnostima, potrebe za električnom energijom rasle su još brže tako da je hronična nestašica električne energije percipirana kao glavna pretnja energetskoj bezbednosti bugarske države u ovom periodu. Ovakva situacija uslovlila je donosiocima odluka da preduzmu aktivnosti usmerene ka racionalizaciji električne energije, dok je u pogledu dugoročnog planiranja glavnim problemom smatrano to da Bugarska ne razvija snažnu elektroenergetsku industriju zasnovanu na lokalnim resursima. Pored stalne razmene znanja, eksperata, mašina i resursa radi jačanja proizvodnje električne energije napori su bili usmereni ka izgradnji transnacionalne elektroenergetske mreže. Rezultat ovakve strategije bila je izgradnja prve prekogranične prenosne linije 1950. godine koja je preko Dunava povezivala bugarski grad Ruse sa rumunskim gradom Đurđevo.⁴⁰ Na ovaj način, učinjeni su prvi koraci u pravcu izgradnje transnacionalnih energetskih veza na Balkanu.

U januaru 1949. godine, državni vrh Bugarske, Mađarske, Poljske, Rumunije, SSSR-a i Čehoslovačke održao je sastanak u okviru Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć kojim je planirana detaljnija energetska transnacionalizacija. Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć osnovao je 1956. godine Komisiju za razmenu električne energije i korišćenje hidroenergetskih potencijala Dunava, koja će 1959. godine biti transformisana u Stalnu komisiju za električnu energiju kojom će, zapravo, saradnja između socijalističkih zemalja u domenu energetike biti formalizovana.⁴¹

³⁸ Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, op. cit., pp. 1–107; Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, "Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub", op. cit., pp. 47–56; Ivan Tchalakov and Tihomir Mitev, "Energy dependence behind the Iron Curtain: The Bulgarian experience", *Energy Policy*, Vol. 126, 2019, pp. 47–56.

³⁹ Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, op. cit., p. 50.

⁴⁰ Ibid., p. 58.

⁴¹ Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, "Bulgarian power relations: the making of a Balkan power hub", op. cit., p. 138; Ivan Tchalakov and Tihomir Mitev, "Energy dependence behind the Iron Curtain: The Bulgarian experience", op. cit., p. 49.

U godinama koje će uslediti, transnacionalizacija će uzeti maha postepenim priključivanjem na energetske linije unutar Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć sa ciljem korišćenja zajedničkog sistema u slučaju iznenadnih nestašica energije.

Hronična energetska kriza je rešena izgradnjom i jačanjem energetskog sistema usled njegove zasnovanosti na domaćim proizvodnim kapacitetima energije, uz raznovrsne izvore energije i integraciju u transnacionalne energetske mreže. Tako su, počev od šezdesetih godina, ranije krize u vidu nestašica energije u Bugarskoj u velikoj meri bile rešene. Međutim, sada je kao glavna pretnja energetskom sistemu Bugarske percipirana povećana zavisnost od uvoza sovjetskih energenata. Kako je izgrađeno nekoliko termoelektrana u većim bugarskim gradovima uz sovjetsku finansijsku i tehnološku pomoć, njihov rad je sve više zavisio od uvoza uglja iz Sovjetskog Saveza (iz Donjeckog basena). Osim toga, kao produkt strategija usmerenih ka intenzivnijem korišćenju lokalnih energetskih resursa (u prvom redu lignita) za energetske potrebe bugarskog stanovništva, tokom šezdesetih godina izgrađene su dve velike elektrane na lignit – Marica-Istok 1 i Marica-Istok 2. Međutim, izuzetan porast termoenergetskih objekata zasnovanih na niskokvalitetnom lignitu ubrzo je pogoršao situaciju sa životnom sredinom u ovom delu zemlje.

U cilju maksimalnog iskorišćavanja niskokaloričnog lignita, ali i smanjenja problema u vezi sa zagađivanjem životne sredine, učinjeni su prvi koraci u pravcu povezivanja bugarskih i grčkih inženjera na polju inoviranja tehnologije sagorevanja lignita. Budući da su grčke termoelektrane koristile novu tehnologiju koja je rezultirala eliminisanjem sušenja uglja i povećanjem prinosa toplote, ubrzo je otpočela bliska saradnja između bugarske i grčke ekspertize. Ovaj inovativan projekat donekle je smanjio zavisnost od sovjetskog uvoza – bio je iskorišćen domaći izvor energije, a inovacije su omogućile dalju upotrebu lignita u energetskom sistemu Bugarske. Kako su sve buduće elektrane konstruisane tako da koriste i domaći lignit i uvezeni ugalj, domaći lignit je mogao da zameni uvozni ugalj u slučaju da sovjetska isporuka bude prekinuta. Važan segment saradnje bugarske države sa Grčkom u oblasti razvoja novih tehnologija korišćenja lignita bio je dalji razvoj razmene znanja i eksperata. Kao što se da primetiti, barem u domenu energetske bezbednosti, gvozdena zavesa pokazala se popustljivijom.⁴²

Uporedo sa razvojem inoviranih lignitskih termoelektrana, Bugarska je preduzela i prve korake u razvoju nuklearne industrije, jer je nuklearna energija

⁴² Primera radi, ubrzo je oformljena Laboratorija za energetske tehnologije na Tehničkom univerzitetu u Sofiji, koja je finansirana na osnovu posebnog ugovora sa UNDP-om. Laboratorija je bila glavno čvorište razmene naučnih saznanja i saradnje sa Zapadom (Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, "Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub", op. cit., pp. 141–142).

viđena kao alternativno rešenje problema mogućih nestašica energije i uvoza sovjetskog uglja. Potpisivanje bilateralnog sporazuma sa SSSR-om 1956. godine za izgradnju prve nuklearke označilo je početak bugarske nuklearne ere. Prva nuklearna elektrana u Bugarskoj izgrađena je u Kozloduju, po uzoru na sovjetske, što je rezultiralo masovnim, dugogodišnjim slanjem bugarskih studenata u Moskvu na edukaciju o nuklearnom inženjerstvu.⁴³

Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, jačanje transnacionalnih veza u domenu energetike činilo se prioritarnom strategijom jačanja energetske bezbednosti Bugarske, pored sticanja autonomije u pogledu energetske proizvodnje i razvoja nuklearne industrije. Tako je 1965. godine izgrađena nova prenosna linija koja je, preko Rumunije, vodila iz SSSR-a do Bugarske.⁴⁴ U ovom periodu, postojala je sve veća potrošnja električne energije za potrebe industrije, ali i toplifikaciju sve većih i naseljenijih gradova.

Treći period u razvoju bugarskog elektroenergetskog sistema označio je produžetak gorepomenutog trenda u jačanju energetske autonomije. Zahvaljujući Kozloduj nuklearnoj elektrani, Bugarska je u tom trenutku bila 11. zemlja u svetu koja je nuklearnu energiju koristila u komercijalne svrhe.⁴⁵

Proces optimizacije energetske infrastrukture započeo je 1977. godine nakon zemljotresa koji se dogodio u neposrednoj blizini Kozloduja, kada je postala sve izraženija i svest o ranjivosti ovih sistema i značaj kritične energetske infrastrukture. Period koji će uslediti, takođe je bio determinisan i uspostavljanjem jačih odnosa između Bugarske i zapadnih država i njihove ekspertize. Uvoz napredne zapadne tehnologije bio je skopčan sa smanjenjem broja sovjetskih stručnjaka, uz rastuću ulogu Bugarske kao značajnog činioca energetske mreže Jugoistočne Evrope.

Paralelno sa tešnom saradnjom unutar Saveta za uzajamnu pomoć, Bugarska je razvijala veze i sa drugim državama nečlanicama. Zvaničnim početkom u uspostavljanju ovih odnosa smatra se 1975. godina kada je izgrađen dalekovod koji je Bugarsku povezo sa Turskom. Svrha ovog projekta bio je izvoz bugarske električne energije dobijene lignitom. U narednih deset godina, jedna od jedinica

⁴³ Prvi blok elektrane započeo je sa radom 1974. godine, a drugi 1975. godine, da bi krajem osamdesetih godina dostigao čak više od 40% udela u proizvodnji ukupne energije u zemlji (Mire Spirov, *History of Electrification in Bulgaria*, op. cit., p. 68). Do gašenja prva četiri bloka, atomska centrala Kozloduj obezbeđivala je 44–46% ukupne proizvodnje električne energije u Bugarskoj.

⁴⁴ Ivan Tchalakov, Tihomir Mitev and Ivaylo Hristov, "Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub", op. cit., p. 144. Dalekovod je bio povezan i sa elektroenergetskom mrežom Istočnog bloka.

⁴⁵ Ibid., p. 145.

„Marica-Istok 3” trajno je povezana sa turskim energetske sistemom.⁴⁶ Iste godine, kada je uspostavljena saradnja Bugarske sa Turskom, uspostavljena je i energetska veza između Bugarske i Jugoslavije, od Stolnika u blizini Sofije do Niša u Srbiji, kao i između Bugarske i Grčke (Blagoevgrad–Solun). Tako je, tokom osamdesetih godina, Bugarska, pored tradicionalno sovjetskih, izgradila i energetske veze sa nesovjetskim partnerima, Turskom i Grčkom, i nesvrstanom Jugoslavijom.

Period raskida sa sovjetskom tradicijom uslediće nakon sloma komunističkog režima u Bugarskoj, kada je nastala i floskula „bugarski put u Evropu”. Devedesete godine prošlog veka po pitanju bugarskog energetske sistema obeležice „oscilacije između nasleđenog socijalističkog modela i novih zahteva Evropske unije i energetske liberalizacije”.⁴⁷ Pregovori o pristupu Bugarske Evropskoj uniji započeli su 2000. godine, kada je ujedno započela i harmonizacija nacionalne legislative sa propisima EU.

Energetski aranžmani Grčke

U pogledu izgradnje sopstvene (elektro)energetske mreže, ni Grčka nije ostala imuna na upliv stranih investicija. Krajem 19. veka, tačnije 1898. godine, formirana je kompanija za proizvodnju električne energije *General Electric*, koja će vremenom postati multinacionalna. Afilijacija ove kompanije nadležna za mediteranski prostor (poznatija kao *Thomson-Houston de la Mediterranee*) ubrzo je počela sa poslovanjem na teritorijama Egipta, Grčke, Italije i Španije. Primera radi, ova kompanija je 1898. godine otkupila elektranu u Atini, koju je domaća Vlada izgradila gotovo deceniju ranije. Sa tom grčkom firmom i Nacionalnom bankom Grčke, THM je 1899. godine osnovao Grčku kompaniju za električnu energiju (*Compagnie Hellenique d'Electricite*).⁴⁸ U periodu nakon Prvog svetskog rata, kompanija je obezbeđivala oko 50% električne energije u državi.⁴⁹ Međutim, radi prevazilaženja teškoća sa kojima se industrija za snabdevanje električnom energijom u grčkoj državi suočavala tokom Prvog svetskog rata, grčka nacionalna banka je zatražila

⁴⁶ Osim izgradnje kontakata sa balkanskim susedima, Bugarska se povezivala sa neevropskim zemljama radi smanjenja zavisnosti od uvoza sovjetske nafte. Tako je Bugarska početkom sedamdesetih godina osnovala podružnice na teritoriji Severne Afrike, Iraka i Sirije. Detaljnije o ovome videti u: Ivan Tchalakov and Tihomir Mitev, “Energy dependence behind the Iron Curtain: The Bulgarian experience”, op. cit., pp. 47–56.

⁴⁷ Ibid., p. 55.

⁴⁸ William J. Hausman, Peter Hertner and Mira Wilkins, *Global electrification: Multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878–2007*, op. cit., p. 138.

⁴⁹ Ibid.

dotatna sredstva u inostranstvu što je rezultiralo britanskom pomoći 1923. godine.⁵⁰ U periodu koji će uslediti, britanske investicije postaviće osnovu za intenzivnu elektrifikaciju.⁵¹

Pre Drugog svetskog rata, Grčkoj je manjkalo daljinskih dalekovoda, tako da su lokalni i regionalni energetske sistemi ostali izolovani i zavisni od uvoza britanskog uglja. Do početka Drugog svetskog rata, Grčka i Nemačka su razvile snažne ekonomske odnose, ali je ukupan proces industrijalizacije zemlje ostao pod britanskim uticajem kroz kontrolu grčkog političkog života i njenih finansijskih institucija.⁵² Usled pojačane zavisnosti Grčke od uvoza britanskog uglja i nafte, vremenom će se pojaviti tendencije za nacionalizacijom energetske proizvodnje i korišćenjem lokalnih hidroenergetskih i lignitskih resursa, oličene u vidu tzv. Raftopoulosovog plana. Država je 1950. formirala Javnu energetske korporaciju (DEI) u cilju izgradnje nacionalne prenosne električne mreže, pri čemu su najznačajniji dalekovodi potekli od termoelektrana u lignitskim predelima grčke države.⁵³ Termoelektrana „Kozani” postala je energetske centar Grčke čemu su doprineli iskorišćavanje autohtonih energetske resursa (lignit) i implementacija novih tehnologija tokom osamdesetih godina 20. veka.⁵⁴

Specifičnu hladnoratovsku poziciju Grčke obeležila je i transnacionalizacija energetske infrastrukture. Energetske integracije Grčke na planu stvaranja međudržavnih veza sa susednim zemljama u vidu izgradnje dva dalekovoda prema Jugoslaviji, jednim ka Albaniji i jednim ka Bugarskoj, realizovana je uprkos ideološkim i političkim podelama karakterističnim za period Hladnog rata. Sa druge strane, elektroenergetske veze sa Italijom i Turskom, državama koje su pripadale istom

⁵⁰ Britansko društvo za elektrifikaciju je 1926. sa grupom grčkih banaka formiralo grčku podružnicu – *General Hellenic Company*, koja je naredne tri decenije snabdevala električnom energijom Atinu i okolinu (ibid., p. 164).

⁵¹ Grčka je oduvek bila zavisna od uvoza energenata, naročito nafte koja je brojala 79% ukupnih energetske potreba 1996. godine (George Hondroyannis, Sarantis Lolos and Evangelia Papapetrou, “Energy consumption and economic growth: Assessing the evidence from Greece”, *Energy Economics*, Vol. 24, No. 4, 2002, p. 323).

⁵² Ionna Minoglou, “Between informal networks and formal contracts: International investment in Greece during the 1920s”, *Business History*, Vol. 44, No. 2, 2002, pp. 40–64.

⁵³ Hidropotencijal zemlje znatno je manje Grčku snabdevalo električnom energijom (Aristotle Tympas et al., “Border-crossing electrons: Critical energy flows to and from Greece”, in: Per Högselius et al. (eds), *The making of Europe’s critical infrastructure: Common connections and shared vulnerabilities*, Palgrave Macmillan, London, 2013, p. 159).

⁵⁴ „Kozani” predstavlja „energetske srce Grčke” budući da se 70% električne energije u zemlji proizvodi upravo tamo (ibid., p. 157).

hladnoratovskom bloku, Grčka je izgradila tek nakon Hladnog rata, pod zajedničkom ideološko-političkom orijentacijom ekonomskog neoliberalizma.⁵⁵ Na primeru Grčke, još jednom se gvozdena zavesa pokazala popustljivom u domenu energetike.

Energetsku bezbednost Grčke u drugoj polovini 20. veka obeležile su u velikoj meri političke prilike i tzv. tehnološko-geografski determinizam. Grčka je kraj Drugog svetskog rata dočekala asertivno delujući u pravcu prisvajanja regiona Prespanskih jezera, pravdajući takav nastup pozivanjem na geografsko jedinstvo grčkog mediteranskog prostora.⁵⁶ Raftopoulosov plan pokazivao je područje Balkana bez sadašnjih nacionalnih granica, ono područje koje bi nakon završetka Drugog svetskog rata trebalo da postane grčko. Ova ideja naišla je odobravanje još nekih grčkih inženjera koji su smatrali da širenje Grčke ka severu treba da dobije epitet nacionalnog zadatka. Po završetku Drugog svetskog rata, Komunistička partija pojavila se kao ključni akter na političkoj sceni u Grčkoj zbog protivljenja nemačkoj okupaciji tokom ratnog perioda. Ne poričući značaj hidroenergetskog potencijala Prespanskih jezera, partija je ipak smatrala da je nacionalizacija ovih izvora energije politički opasna, zalažući se tako za transnacionalnu upotrebu ovog hidroenergetskog potencijala. Nasuprot tome, komunisti su bili mišljenja da je bilo neophodno završiti elektrifikaciju cele zemlje, tako da će, na političkom planu, naredni period postati obeležen tenzijama oko izbora između ove dve strategije.

U periodu od 1957. do 1959. godine, razmatrana je opcija povezivanja elektroenergetskih sistema Grčke i Jugoslavije i razmene električne energije, bazirana na ideji da ovi energetske sistemi (hidroenergetski-jugoslovenski i termoenergetski-grčki) mogu biti ispomoć jedan drugome u slučajevima iznenadnih nestašica energije. Američki fondovi omogućili su Grčkoj realizaciju takvog projekta. Postoje tumačenja da je američki interes zapravo bio presudan za kreiranje grčko-jugoslovenske energetske veze.⁵⁷ Prema Lagendiku (Vincent Lagendijk), uloga SAD uticala je na stvaranje povoljne ekonomske klime između kapitalističke Grčke i, od SSSR-a relativno nezavisne, socijalističke Jugoslavije. Naravno, takva mišljenja nisu iznenađujuća budući da su SAD u velikoj meri infrastrukturno pomagale i Jugoslaviju

⁵⁵ Erik van der Vleuten and Vincent Lagendijk, "Interpreting transnational infrastructure vulnerability: European blackout and the historical dynamics of transnational electricity governance", *Energy Policy*, Vol. 38, No. 4, 2010, pp. 2053–2062; Erik van der Vleuten and Vincent Lagendijk, "Transnational infrastructure vulnerability: The historical shaping of the 2006 European 'Blackout'", *Energy Policy*, Vol. 38, No. 4, 2010, pp. 2042–2052.

⁵⁶ Prespansko jezero nalazi se na tromeđi Grčke, Severne Makedonije i Albanije. Tenzije oko ovog hidroenergetskog resursa rešene su 2000. potpisivanjem deklaracije o uspostavljanju Prespanskog prekograničnog parka.

⁵⁷ Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, pp. 1–246.

tokom pedesetih i šezdesetih godina 20. veka usled ideološko-političkog razmimoilaženja Tita i Staljina.

Povezivanje Grčke i Jugoslavije u domenu energetike pratilo je kontinuirano povezivanje Grčke i sa drugim zemljama izvan gvozdene zavese. Proces stvaranja konekcija sa zemljama Istočnog bloka nije prekinut ni za vreme vojne diktature u Grčkoj (1967–1974).⁵⁸ Ujedno su u to vreme najavljeni planovi za unapređenje elektroenergetskih veza sa Jugoslavijom, povezivanje sa Bugarskom i realizaciju zajedničkih hidroenergetskih inicijativa sa Bugarskom i Albanijom.

Tokom šezdesetih godina prošlog veka, tačnije do prve energetske krize 1973. godine, grčka ekonomija zabeležila je izuzetno visoke stope ekonomskog rasta (7,7% u proseku) kao rezultat procesa industrijalizacije. Istovremeno, prosečna stopa rasta ukupne potrošnje energije (12,3%), a naročito energije za potrebe industrije (14,3%) znatno je premašila njenu proizvodnju.⁵⁹ Tokom sedamdesetih godina, odnosno do druge energetske krize 1979. godine, smanjio se tempo povećanja BDP-a, a time i potrošnja energije. Tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina, privreda Grčke je beležila niske prosečne stope rasta od 1,6%, dok je industrijska proizvodnja opala, što se odrazilo i na obrazac potrošnje energije. Takođe, od sredine sedamdesetih godina prošlog veka, porast potrošnje energije zabeležen je u stambenoj i transportnoj oblasti, brže nego u ukupnoj potrošnji energije, što je uglavnom koreliralo sa opštim poboljšanjem životnog standarda u Grčkoj (porast broja privatnih vozila, pojačana upotreba električnih uređaja i sl.).⁶⁰ Osim sveopšte industrijalizacije koja se odrazila na razvoj energetske infrastrukture, period od šezdesetih godina obeležiće i tendencija ka energetskej integraciji grčke države sa svojim balkanskim susedima.

Sporazum sa Jugoslavijom za izgradnju drugog dalekovoda potpisan je 1973. godine; u otprilike isto vreme, otpočela je i realizacija energetskeg povezivanja Grčke sa Bugarskom i Albanijom. Za razliku od grčko-jugoslovenske veze, veze Grčke sa Bugarskom i Albanijom podrazumevale su značajan uvoz električne energije, ne samo njenu minimalnu razmenu. Kao rezultat stvaranja ovih konekcija, značajno je pomenuti i formiranje Koordinacionog odbora za razvoj povezivanja električnih mreža balkanskih zemalja (*Coordinating Committee for the Development of the*

⁵⁸ Na primer, Javna energetska korporacija potpisivala je sporazume sa sovjetskim i italijanskim institucijama za izgradnju visokonaponskih dalekovoda u Grčkoj (Aristotle Tympas et al., "Border-crossing electrons: Critical energy flows to and from Greece", op. cit., p. 167).

⁵⁹ George Hondroyiannis, Sarantis Lolos and Evangelia Papapetrou, "Energy consumption and economic growth: Assessing the evidence from Greece", op. cit., p. 322.

⁶⁰ Ibid.

Interconnection of the Electric Network of the Balkans countries). U pitanju je bio međudržavni organ koga je činilo pet balkanskih zemalja (Rumunija, Bugarska, Jugoslavija, Grčka i Turska) sa ciljem regionalne energetske integracije. Albanija, Jugoslavija i Bugarska predstavljale su različite verzije socijalističkih društava. Tokom Hladnog rata, Albanija je prilično dugo bila izolovana od Sovjetskog Saveza i zapadnog bloka; Bugarska je, pak, tokom hladnoratovskog perioda bila sovjetski saveznik. Sa druge strane, veza između socijalističke Jugoslavije i SSSR-a bila je prilično kompleksna – Jugoslavija je nastojala da ostane nezavisna i od istočnog i od zapadnog bloka, održavajući pritom veze sa obe strane. Kao rezultat ovakve situacije, ove tri zemlje nikada nisu formirale neki vid socijalističkog saveza protiv Grčke, što je Grčka iskoristila u pogledu stvaranja energetske veze sa ovim državama.⁶¹

Po pitanju nuklearne energije, o toj temi se značajnije počelo raspravljati nakon pada vojnog režima u Grčkoj. Javna energetska korporacija predložila je 1976. godine plan za izgradnju nuklearne elektrane koja je trebalo da, nakon deset godina, do 1986. godine, započne sa radom. Za lokaciju je predložen grad Evia, mada su se meštani strogo protivili ovom planu. Ipak, kombinacija različitih faktora, poput zemljotresa, inženjerskih sumnji i političkog otpora vremenom je dovela da napuštanja plana o izgradnji nuklearne elektrane u Grčkoj.

Energetski aranžmani Jugoslavije

Imajući u vidu da su novostvorene balkanske države prethodno bile deo drugih imperija, inostrani (a naročito nemački) angažmani u domenu energetike bili su već prisutni na balkanskim prostorima početkom 20. veka.⁶² Nakon kraha ruskog, nemačkog, austro-ugarskog i otomanskog carstva po završetku Prvog svetskog rata i iscrtavanja novih granica, ove predratne (nemačke) investicije u istočnoevropsku privredu uglavnom su preuzete od strane belgijskih i švajcarskih kompanija.⁶³ U Tabeli 1 dat je uporedni, procentualni prikaz stranog vlasništva nad elektroenergetskim postrojenjima u Bugarskoj, Grčkoj i Jugoslaviji u četiri perioda.

⁶¹ Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Front Line State, 1952-1967*, Routledge, London, 2006.

⁶² William J. Hausman, Peter Hertner and Mira Wilkins, *Global electrification: Multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878–2007*, op. cit., p. 137.

⁶³ Tako su početkom 20. veka ulaganja koje je švajcarska banka osigurala Austro-Ugarskoj, bila zapravo realizovana u Austriji i Kraljevini SHS, odnosno, Kraljevini Jugoslaviji od 1929. godine (ibid., p. 138).

Tabela 1: Procenat stranog vlasništva nad elektroenergetskim postrojenjima u Bugarskoj, Grčkoj i Jugoslaviji za četiri odabrana perioda⁶⁴

	1913–1914	1928–1932	1947–1950	1970–1972
Bugarska	95%	75%	0%	0%
Grčka	50%	80–85%	85%	0%
Jugoslavija	95%	40–50/85%	0%	0%

Kao što se može primetiti, zemlje komunističkog bloka (Bugarska i Jugoslavija) su, u otprilike isto vreme, otpočele sa nacionalizacijom elektroenergetske infrastrukture.⁶⁵ Periodi nacionalizacije energetske infrastrukture poklapaju se sa jačanjem komunističkog režima u Bugarskoj, odnosno, jačanjem industrijalizacije Jugoslavije sprovedene nakon konflikta između Tita i Staljina. Drugim rečima, sa instaliranjem komunističkog režima u ovim zemljama, otpočeo je proces nacionalizacije privreda (a time i oblasti energetike), a strane investicije koje su determinisale čitav međuratni period postale su prošlost. Poslednji period predstavljen u tabeli (1970–1972) poklapa se sa posleratnim periodom domestikacije (elektro)energetske infrastrukture u Evropi, kada je nacionalizacija energetske sektora gotovo svuda realizovana.

U periodu pre Drugog svetskog rata, primarni centri za proizvodnju električne energije u Jugoslaviji bila su hidro postrojenja locirana na Dravi (Slovenija) i Cetini (Centralna Dalmacija). Značajne rezerve uglja u jugoslovenskoj državi nalazile su se u Panonskoj niziji, alpskom delu Slovenije i dinarskom masivu koji je zauzimao centralni deo Jugoslavije.⁶⁶ Jugoslovenska energetska infrastruktura zadobila je novo tehno-političko značenje tokom perioda Hladnog rata. Konflikt između Staljina i Tita rezultirao je 1948. godine prekidom ekonomskih, finansijskih i tehničko-tehnoloških odnosa između ove dve socijalističke zemlje. Ovakva situacija, posledično, odrazila se i na sektor energetike ne samo u Jugoslaviji, već i na Balkanu, budući da je neposredni uzrok ovoga bilo otkazivanje sporazuma od juna 1946.

⁶⁴ Tabela je sačinjena prema podacima uzetim iz: William J. Hausman, Peter Hertner and Mira Wilkins, *Global electrification: Multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878–2007*, op. cit., pp. 30–31.

⁶⁵ Nacionalizacija elektroenergetske proizvodnje i infrastrukture u zemljama komunističkog bloka odvijala se u periodu od 1945. do 1948. godine, daleko pre nego će to postati karakteristika i zemalja kapitalističkog bloka.

⁶⁶ Roy E. H. Mellor, *Eastern Europe: A geography of the Comecon countries*, Macmillan Press, London, 1975, p. 314.

godine, koji je omogućavao sovjetsku tehničku pomoć jugoslovenskoj elektroindustriji.⁶⁷ Jugoslavija je bila isključena iz Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć. Ovakvi trendovi dodatno su ugrozili tzv. petogodišnji plan, odnosno, plan za jačanje industrijalizacije zemlje. Plan je predviđao da industrija treba da napravi skok od 40% učešća u BDP-u 1939. godine na 64% učešća u 1951. godini, dok bi poljoprivreda trebalo da smanji svoj udeo za 60% za ovo vreme.⁶⁸ Da bi ovaj plan uspeo da se realizuje, proizvodnja energije je trebalo da poraste za čak 400%, uglavnom radom hidroelektrana. Drugim rečima, 11% od ukupnih planiranih investicija trebalo je utrošiti na elektroenergetski sektor u cilju razvoja metalurgije i drugih vidova teške industrije.⁶⁹ Kako će se kasnije ispostaviti, postojeće stanje u beogradsko-moskovskim odnosima i potrebe zemlje za realizacijom petogodišnjeg plana dovešće do jačanja uloge zapadnog bloka na jugoslovenskim prostorima.

Razmimoilaženje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza dovelo je do Titovog okretanja ka zapadnim partnerima. Ekonomska komisija za Evropu UN (formirana 1947. godine u cilju rekonstrukcije Evrope posle rata) i Sjedinjene Američke Države sada su percipirani kao ključni partneri koji će moći da podmire potrebe jugoslovenske države za energijom i sveopštom industrijalizacijom. S obzirom na pogoršanje odnosa sa Moskvom, odnosi Jugoslavije sa drugim socijalističkim zemljama u susedstvu su se pogoršali što je za posledicu imalo izvoz električne energije zapadnim susedima, gde je ključnu ulogu upravo imala Ekonomska komisija za Evropu. Tako su 1950. godine Austrija, Nemačka, Italija i Jugoslavija oformile grupu pod okriljem Ekonomske komisije – *Yougelexport*. U okviru ove ekspertske grupe, analizirani su procesi izvoza električne energije iz Jugoslavije sa pravnog, ekonomskog i tehničko-tehnološkog aspekta radi usaglašavanja regionalne proizvodnje električne energije od strane hidroelektrana, sa širim ciljem usmerenim ka uspostavljanju regionalne saradnje u domenu energetike.⁷⁰ Ovaj projekat poslužio bi za zadovoljenje sopstvenih industrijskih potreba, ali i izvozu električne energije u inostranstvo. Međutim, usled određenih razmirica između članica *Yougelexport*-a i finansijskih poteškoća oko finansiranja projekta, planovi su polovično realizovani.⁷¹

⁶⁷ Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, op. cit., p. 174.

⁶⁸ Ibid., pp. 174–175.

⁶⁹ Vincent Lagendijk and Frank Schipper, “East, West, Home’s Best: The Material Links of Cold War Yugoslavia, 1948–1980”, op. cit., p. 41.

⁷⁰ Unutar jednog od projekata ove grupe, planirana je izgradnja četiri elektrane na četiri reke – Idrijca (Slovenija), Gacka (Hrvatska), Cetina (Hrvatska) i Trebišnjica (Hercegovina) (Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, op. cit., p. 176).

⁷¹ Za razliku od početne ideje kojom se rukovodila Ekonomska komisija, većina planiranih postrojenja izgrađena je finansijama koje je osigurala sama Jugoslavija umesto *Yougelexport*-a.

Paralelno sa oslanjanjem Jugoslavije na zapadne partnere, američka Uprava za ekonomsku saradnju, formirana u okviru sprovođenja Maršalovog plana, omogućila je pomoć Jugoslaviji kroz Program evropske obnove. Pomoć koju je početkom pedesetih godina prošlog veka Trumanova administracija uputila Jugoslaviji omogućila je realizovanje projekata strukturalnog razvoja tokom šezdesetih i sedamdesetih godina. Pomoć je naročito bila vidljiva u energetsom sektoru, što je Jugoslaviju u izvesnim granicama učinilo energetskeki samodovoljnom.⁷² Obezbeđujući sredstva za izgradnju postrojenja u Ljubljani, Mariboru i Zagrebu, Sjedinjene Američke Države verovala su da ova grupa postrojenja predstavlja kamen temeljac za razvoj jugoslovenskog hidropotencijala i da, ujedno, Jugoslaviju čini nezavisnom od uvoza energije.⁷³ Osim toga, vodni resursi u Zapadnoj Evropi su velikim delom bili eksploatisani što je Jugoslaviju učinilo primamljivim izvoznikom energije budući da je raspolagala velikim hidropotencijalom.⁷⁴ Drugim rečima, ulažući u infrastrukturne projekte izgradnje energetskeki postrojenja u Jugoslaviji, zapadne saveznice ostvarile bi dvostruki interes – slabljenje veza između socijalističkih zemalja i podmirivanje sopstvenih energetskeki potreba. Osim finansijske pomoći, SAD su omogućile i edukaciju jugoslovenskeki inženjera u domenu energetike.

Sjedinjene Američke Države iskoristile su zahlađivanje sovjetsko-jugoslovenskeki odnosa, smatrajući takvu situaciju prvim znakom nestabilnosti komunističkog bloka. Dajući zajmove Jugoslaviji, SAD i saveznice polagale su nade u to da će ovakav projekat imati domino efekat koji će rezultirati slabljenjem veza između Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja; drugi značajan činilac bila je strateški važna pozicija Jugoslavije između zapadnog bloka i Grčke i Turske, odnosno na granici sovjetskeki interesne sfere.⁷⁵ Ujedno su ovakvi trendovi bili praćeni i pojačanom ekonomskom i vojnom pomoći i drugim južnoevropskim zemaljama poput Italije, Grčke i Turske.

⁷² Primera radi, Jugoslavija je od aproksimativno 506 miliona dolara pomoći obezbeđene od strane Svetske banke izdvojila oko 27% i 18% za izgradnju puteva i energetskeki infrastrukture, u periodu 1951–1979. (Tim Cullen, *Yugoslavia and the World Bank*, World Bank, September 1979, <http://documents.worldbank.org/curated/en/717881468759857058/pdf/multi-page.pdf>, 10/03/2019, pp. 50–52).

⁷³ Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, op. cit., p. 178.

⁷⁴ Roy E. H. Mellor, *Eastern Europe: A geography of the Comecon countries*, op. cit., pp. 1–358.

⁷⁵ Vincent Lagendijk and Frank Schipper, “East, West, Home’s Best: The Material Links of Cold War Yugoslavia, 1948–1980”, op. cit., p. 29. Takođe, u periodu 1951–1979. godine, Svetska banka obezbedila je novčanu pomoć Jugoslaviji u cilju izgradnje neophodne infrastrukture u iznosu od preko 90 miliona dolara (ibid., p. 42).

Nakon Staljinove smrti 1953. godine, Hruščov je uspostavio kontakt sa Jugoslavijom, nudeći joj, ponovo, istočnu opciju. Jugoslavija je, tako, 1964. godine ponovo postala članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, čime je intenzivirana saradnja sa ostalim članicama Saveta, naročito u domenu razmene električne energije i korišćenja potencijala dunavskog vodotoka. Ponovno uspostavljanje odnosa sa SSSR-om i Savetom za uzajamnu ekonomsku pomoć nije označilo udaljšavanje Jugoslavije od svojih zapadnih partnera.⁷⁶ Ovakva geopolitička dinamika učinila je tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka Jugoslaviju važnim činiocem hladnoratovskih interesa, a infrastrukturni projekti realizovani u ovom periodu omogućili su ujedno i razvoj zemlje.

Sedamdesete godine podigle su pozornost u vezi sa pojačanim potrebama za energijom. Prva naftna kriza imala je dve prepoznatljive faze: pad proizvodnje nafte i, posledično, naglo povećanje cena nafte. Iako pad naftne proizvodnje nije momentalno uticao na zapadne zemlje (posedovale su rezerve nafte koje su mogle koristiti narednih 90 dana), visoke cene su postale pravi izazov budući da su se direktno odrazile na energetske sektor. Ovaj bezbednosni problem postao je još veći s obzirom da se atomska energija nije smatrala alternativnom opcijom, odnosno, zamenom za klasične termoelektrane u većini evropskih zemalja. I jugoslovenski nuklearni projekat „Krško“, pored činjenice da je upletenost više zainteresovanih aktera otežalo birokratizaciju i efikasnost celokupne ideje, bio je u velikoj meri opterećen mogućim ekološkim posledicama.⁷⁷ Tako je svest o zagađenju životne sredine sve više dobijala na značaju, što je rezultiralo zastojsima u izgradnji novih postrojenja usled njihovog nepovoljnog uticaja po životu sredinu.⁷⁸ Ovakva dinamika nije izvršila samo pritisak na postojeću praksu izgradnje i rada elektroenergetskih mreža, već i na sigurnost snabdevanja energijom.

Sredinom sedamdesetih godina 20. veka, potpomognuta programom UNDP-a, Jugoslavija je bila centralni segment tzv. Balkanskog projekta – projekta sistema

⁷⁶ Primera radi, Jugoslavija je 1954. zaključila Balkanski pakt sa Grčkom i Turskom koji je svaku zemlju obavezivao da pomogne drugoj u slučaju oružane agresije na neku od njih. U literaturi se neretko može naići na stav prema kome je zapravo otpočinjanje Korejskog rata 1950. godine pojačalo strahove da bi Jugoslavija, usled prekida odnosa sa Staljinom, mogla postati „Evropska Koreja“ što je zauzvrat imalo za posledicu vojno približavanje Jugoslavije Zapadu (ibid., p. 33). S obzirom na okolnosti, ne treba da čudi okarakterisanost balkanskog prostora kao „laboratorije istočno-zapadnog takmičenja 50-ih godina“ (ibid., p. 29).

⁷⁷ Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija: nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2016, str. 1–450.

⁷⁸ Sanja Jelisavac, „Dugoročne tendencije kretanja na svetskom energetske tržištu“, *Međunarodni problemi*, vol. 59, br. 2–3, 2007, str. 323.

prenosa električne energije balkanskih zemalja.⁷⁹ Glavni ciljevi stvaranja ovakvih konekcija bili su koordinacija eventualnih sezonskih razmena i uvoz i izvoz električne energije.⁸⁰ Ujedno bi ovakvom energetsom integracijom balkanskih zemalja, Grčka i fizički postala deo zapadnog, kapitalističkog bloka, odnosno, bila bi realizovana jedinstvena unutarevropska razmena električne energije. Jugoslavija je ubrzo postala sinhrono povezana na zapadni sistem, tačnije, na sistem Unije za koordinaciju proizvodnje i transporta električne energije (*Union pour la Coordination de la Production et du Transport de l'Électricité*), a status punopravne članice je dobila 1987. godine, nakon čega je to postala i Grčka. Osnovni razlog ovakve integracije bio je korišćenje komplementarnih energetskih resursa zemalja članica i poboljšanje bezbednosti snabdevanja energijom.⁸¹ Pored bliske saradnje sa zapadnim zemljama, Jugoslavija je saradivala i sa istočnim susedima (Tabela 2). Na osnovu tabele koja sledi, može se primetiti kako su veze Jugoslavije sa zapadnim i istočnim partnerima znatno porasle tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kada su činjeni intenzivniji koraci u pravcu transnacionalizacije energetskih konekcija na balkanskom prostoru.

Tabela 2: Prikaz jugoslovenske elektromreže između istočnog (I) i zapadnog (Z) bloka za period 1955–1980. godine⁸²

	Broj interkonekcija		Uvoz (GWh)		Izvoz (GWh)	
	Sa I	Sa Z	Iz I	Iz Z	Ka I	Ka Z
1955.	0	3	0	0	0	44
1960.	1	4	0	30	94	30
1970.	6	7	162	199	78	74
1980.	10	10	1 132	175	464	1 249

⁷⁹ Ostale države učesnice projekta bile su Rumunija, Bugarska, Albanija, Grčka i Turska.

⁸⁰ Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, op. cit., p. 196; Vincent Lagendijk and Frank Schipper, "East, West, Home's Best: The Material Links of Cold War Yugoslavia, 1948–1980", op. cit., p. 45.

⁸¹ Erik Van der Vleuten and Vincent Lagendijk, "Transnational infrastructure vulnerability: The historical shaping of the 2006 European 'Blackout'", op. cit., p. 2047.

⁸² Tabela je sačinjena prema podacima uzetim iz: Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, op. cit., p. 198.

Integracijom u elektroenergetske mreže istočnog i zapadnog bloka, Jugoslavija je tako uspela da ojača svoje odbrambene kapacitete, poboljša ekonomski i društveni razvoj, zadržavajući pritom status nesvrstane zemlje. Sa druge strane, čini se da ovakvi projekti ne bi uspeli da na ruku nisu išle određene političke okolnosti – ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je Jugoslavija u hladnoratovskom periodu bila percipirana kao svojevrsni most između Istoka i Zapada.

Zaključak

Po analogiji sa uvećavanjem sveopšte bezbednosti jedne države različitim sredstvima, uvećavanje njene energetske bezbednosti, po pravilu, produkuje određene reakcije drugih država. Međutim, za razliku od klasične bezbednosne dileme gde bi takvo uvećavanje bezbednosti jedne države umanjilo bezbednost drugih, energetska bezbednosna dilema ima pozitivan ishod. Stoga smo u ovom radu pošli od pretpostavke da je produkt energetske bezbednosne dileme, dugoročno posmatrano, podsticanje država na saradnju umesto na uzdržavanje od takvog činjenja. Period istraživanja obuhvatio je primarno 20. vek sa akcentom na Hladnom ratu, dok su glavne jedinice analize bile blokovski suprotstavljene države (Bugarska i Grčka) i jedna nesvrstana zemlja (Jugoslavija).

Kako energetska bezbednosna dilema, po definiciji, predstavlja situaciju u kojoj postupci kojima se države služe da bi uvećale sopstvenu energetske bezbednost provociraju slične reakcije drugih, što na duži rok ohrabruje saradnju bez ugrožavanja bilo čije energetske bezbednosti, stabilizujući ujedno i tržište, može se zaključiti kako su Bugarska, Grčka i Jugoslavija preduzimale određene postupke u cilju njenog razrešenja. Ti postupci koje su analizirane države u razvoju energetske infrastrukture preduzimale kako bi odgovorile na pretnje sopstvenoj energetske bezbednosti, provocirajući tako slične postupke drugih, jesu postupci diverzifikacije, bilo tako što su tražile nove snabdevače ili iskorišćavale autohtone energetske resurse, bilo tako što su izgrađivale transnacionalne energetske rute. Oni su naročito postali vidljivi tokom šezdesetih i sedamdesetih godina koje je, u prvom redu, obeležila energetska integracija ispitivanih zemalja. Suočene sa istovetnim pretnjama u vidu nestašica električne energije, povećane zavisnosti od uvoza energenata i sveopštom energetske krizom iz 1973. godine, ove države preduzimale su značajnije aktivnosti u pravcu integrativnih mehanizama u domenu energetske bezbednosti, što je vrlo značajno ako se uzme u obzir političko-ideološka obojenost analiziranog perioda. Upravo su takvi integrativni energetske aranžmani posmatranih država doprineli popuštanju gvozdene zavese u domenu energetike.

Na kraju, ugrubo se mogu podvući najznačajnije tendencije u razvoju energetske infrastrukture i integrativnih mehanizama u domenu energetske bezbednosti tri posmatrane države. Prva je podrazumevala očuvanje određenog stepena autonomije u pogledu energetske resursa i tehnologije, naročito u oblasti termalne i hidroenergije, a nakon perioda pojačane zavisnosti od uvoza energenata od strane svojih zapadnih, odnosno, istočnih partnera. Druga tendencija podrazumevala je čvrsto oslanjanje ovih zemalja na zapadnu, odnosno sovjetsku tehnologiju u domenu energetike (u zavisnosti od pripadnosti određenom hladnoratovskom bloku), dok se treća odnosila na uspostavljanje transnacionalnih konekcija izvan granice iscrtane gvozdenom zavesom. Četvrta tendencija ticala se intenziviranja integrativnih mehanizama ispitivanih zemalja u domenu energetike, koja su velikim delom posledica ekonomskih i političkih prilika na regionalnom i globalnom nivou, ali i zajedničkih izazova i pretnji karakterističnih za energetske bezbednost. Stoga je u cilju potvrđivanja postavljene hipoteze predočeno kako energetska infrastruktura, kao i potreba za njenom zaštitom i jačanjem, povezuje društva i države, fizički i institucionalno, ali i da težnja država za jačanjem i povećanjem sopstvene energetske bezbednosti upućuje države da međusobno saraduju, bez obzira na njihovo političko ili ideološko svrstavanje. Drugim rečima, saradnja između država jeste ta koja ima potencijal razrešavanja energetske bezbednosne dileme, bez ugrožavanja bilo čije energetske bezbednosti.

Bibliografija

- Antevski, Miroslav, Vesić, Dobrica i Kontić, Ljiljana, "Regional and International Aspects of Energy Security", *Međunarodni problemi*, vol. 63, br. 2, 2011, str. 260–275.
- Bondžić, Dragomir, *Između ambicija i iluzija: nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2016.
- Cherp, Aleh and Jewell, Jessica, "The three perspectives on energy security: Intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration", *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Vol. 3, No. 4, 2011, pp. 202–212.
- Cherp, Aleh and Jewell, Jessica, "The concept of energy security: Beyond the four As", *Energy Policy*, Vol. 75, 2014, pp. 415–421.
- Detrez, Raymond, *Historical dictionary of Bulgaria*, The Scarecrow Press, Maryland, 2006.
- Draganić, Maja i Trapara, Vladimir, „Evropska politika diverzifikacije na tržištu gasa”, *Evropsko zakonodavstvo*, god. 11, br. 39–40, 2012, str. 408–417.

- Draganić, Maja and Trapara, Vladimir, "Energy Security Dilemma in the Eurasian Gas Market", in: Miroslav Antevski and Dobrica Vesić (eds), *Energy Security of Europe: The Position of Serbia*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2013, pp. 32–44.
- Farrell, Alexander E., Zerriffi, Hisham and Dowlatabadi, Hadi, "Energy infrastructure and security", *Annual Review of Environmental Resources*, Vol. 29, 2004, pp. 421–469.
- Glamotchak, Marina, „Energetska zavisnost Zapadne Evrope: uspon i pad”, *Međunarodni problemi*, vol. 67, br. 4, 2015, str. 279–303.
- Hancock, Kathleen J. and Vivoda, Vlado, "International political economy: A field born of the OPEC crisis returns to its energy roots", *Energy Research & Social Science*, Vol. 1, 2014, pp. 206–216.
- Hatzivassiliou, Evanthis, *Greece and the Cold War: Front Line State, 1952–1967*, Routledge, London, 2006.
- Hausman, William J., Hertner, Peter and Wilkins, Mira, *Global electrification: multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878–2007*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Hondroyiannis, George, Lolos, Sarantis and Papapetrou, Evangelia, "Energy consumption and economic growth: Assessing the evidence from Greece", *Energy Economics*, Vol. 24, No. 4, 2002, pp. 319–336.
- Högselius, Per, Kaijser, Arne and Van der Vleuten, Erik, *Europe's infrastructure transition: Economy, war, nature*, Palgrave Macmillan, London, 2015.
- Jelisavac, Sanja, „Dugoročne tendencije kretanja na svetskom energetsom tržištu”, *Međunarodni problemi*, vol. 59, br. 2–3, 2007, str. 322–339.
- Lagendijk, Vincent, *Electrifying Europe: The power of Europe in the construction of electricity networks*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, pp. 1–246.
- Lagendijk, Vincent and Schipper, Frank, "East, West, Home's Best: The Material Links of Cold War Yugoslavia, 1948–1980", *Icon: Journal of the International Committee for the History of Technology*, Vol. 22, 2016, pp. 28–54.
- Mellor, Roy E. H., *Eastern Europe: A geography of the Comecon countries*, Macmillan Press, London, 1975.
- Milosavljević, Slađan, Tomić, Duško and Mandić, Goran J, "Attempts to theoretically define the concept of energy security as a factor in the determination of the international political and security system", *Vojno delo*, Vol. 68, No. 5, 2016, pp. 106–123.

- Minoglou, Ionna, “Between informal networks and formal contracts: International investment in Greece during the 1920s”, *Business History*, Vol. 44, No. 2, 2002, pp. 40–64.
- Misa, Thomas J. and Schot, Johan, “Introduction: Inventing Europe: Technology and the hidden integration of Europe”, *History and technology*, Vol. 21, No. 1, 2005, pp. 1–19.
- Пенчев, Пенчо Денчев, *Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г.*, Университет за национално и световно стопанство, София, 2009, pp. 1–307.
- Poulain, Loïc, “China’s New Balkan Strategy”, *Central Europe Watch*, Vol. 1, No. 2, 2011, pp. 1–7.
- Simurdić, Milan, „Ruska energetska politika i Balkan”, u: Žarko N. Petrović (ur.), *Odnosi Rusije i Srbije na početku XXI veka*, ISAC fond, Beograd, 2010, str. 147–152.
- Spirov, Mire, *History of Electrification in Bulgaria*, Electroimpex plc, Sofia, 1999, pp. 1–107.
- Tchalakov, Ivan, Mitev, Tihomir and Hristov, Ivaylo, “Bulgarian power relations: The making of a Balkan power hub”, in: Högselius, Per, Hommels, Anique, Kaijser, Arne and Van der Vleuten, Erik (eds), *The making of Europe’s critical infrastructure: Common connections and shared vulnerabilities*, Palgrave Macmillan, London, 2013, pp. 131–156.
- Tchalakov, Ivan and Mitev, Tihomir, “Energy dependence behind the Iron Curtain: The Bulgarian experience”, *Energy Policy*, Vol. 126, 2019, pp. 47–56.
- Trapara, Vladimir i Šekarić, Nevena, „Preispitivanje energetske bezbednosne dileme”, u: Dušan Proroković (ur.), *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2019, str. 33–49.
- Tympas, Aristotle, Arapostathis, Stathis, Vlantonis, Katerina and Garyfallos, Yiannis, “Border-crossing electrons: Critical energy flows to and from Greece”, in: Högselius, Per, Hommels, Anique, Kaijser, Arne and Van der Vleuten, Erik (eds), *The making of Europe’s critical infrastructure: Common connections and shared vulnerabilities*, Palgrave Macmillan, London, 2013, pp. 157–183.
- Van der Vleuten, Erik and Lagendijk, Vincent, “Interpreting transnational infrastructure vulnerability: European blackout and the historical dynamics of transnational electricity governance”, *Energy Policy*, Vol. 38, No. 4, 2010, pp. 2053–2062.

Van der Vleuten, Erik and Lagendijk, Vincent, "Transnational infrastructure vulnerability: The historical shaping of the 2006 European 'Blackout'", *Energy Policy*, Vol. 38, No. 4, 2010, pp. 2042–2052.

Yergin, Daniel, "Ensuring energy security", *Foreign affairs*, March–April 2006, pp. 69–82.

Internet izvori

Cullen, Tim, *Yugoslavia and the World Bank*, World Bank, September 1979, <http://documents.worldbank.org/curated/en/717881468759857058/pdf/multi-page.pdf>, 10/03/2019.

Moteff, John and Parfomak, Paul, *Critical Infrastructure and Key Assets: Definition and Identification*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 1 October 2004, Internet, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a454016.pdf>, 24/02/2019.

Vladimir TRAPARA and Nevena ŠEKARIĆ

COOPERATION AS AN (UN)EXPECTED EFFECT OF ENERGY SECURITY DILEMMA: THE CASE STUDY OF BULGARIA, GREECE AND YUGOSLAVIA

Abstract: The paper analyzes the significance of energy infrastructure for the concept of energy security, the basis of energy security dilemma concept that relied on the need for the protection and strengthening energy infrastructure and the effects of such a dilemma as well. The central hypothesis refers to the positive outcomes of the energy security dilemma, i.e., the assumption that, unlike the classical security dilemma, the energy security dilemma encourages states to cooperate instead of refraining them from doing so. Hence, the focus of authors' attention contains the analysis of three Balkan countries' energy arrangements – Bulgaria, Greece and Yugoslavia – undertaken in order to strengthen their own energy security. The period of research covers the end of the 19th and the entire 20th century highlighting the Cold War period. Comparative-historical approach to this topic implies observing the envisaged subject of research in a given historical and political context, especially due to the fact that these countries have changed their borders and status several times throughout history. In that sense, it is necessary to highlight key historical, political and economic characteristics of the countries that marked the appropriate period and made (im)possible undertakings in the field of energy security. The conclusion reached by the authors suggests that the main initiator of the development of energy infrastructure was the increased need of these countries for energy in order to meet their own needs due to accelerated industrialization and urbanization. In addition, within the analyzed case study of Bulgaria, Greece and Yugoslavia, conclusion remarks refer to the fact that energy infrastructure, as well as the need for its protection and strengthening, can contribute to the connection of states, both physically and institutionally, despite their political classification during the Cold War.

Key words: energy security, energy infrastructure, energy security dilemma, energy integration, Bulgaria, Greece, Yugoslavia, Cold War.

UDK: 341.233
Biblid: 0025-8555, 71(2019)
Vol. LXXI, br. 2, str. 244–258

Originalni naučni rad
Primljen 28. marta 2019.
Odobren 6. maja 2019.
DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP1902244N>

Koreni ideje humanitarne intervencije u delu *De Iure Belli ac Pacis* Huga Grocijusa

Marko NOVAKOVIĆ¹

Apstrakt: Hugo Grocijus se sa dobrim razlogom smatra jednim od „očeva“ modernog međunarodnog prava iako je i među njegovim savremenikima ali i prethodnicima bilo naučnika koji su izuzetno doprineli postavljanju temelja međunarodnog prava kakvog danas poznajemo. Pojam humanitarne intervencije ima posebno mesto u njegovom čuvenom delu *De Iure Belli ac Pacis*. Jedini pravi način da se istraži pitanje nastanka ideje humanitarne intervencije u ovom kapitalnom delu međunarodnog prava je kroz analizu u odgovarajućem vremenskom kontekstu, uz poseban osvrt na okolnosti života i rada Huga Grocijusa, što će autor i učiniti. Poseban osvrt biće dat na progresivne ideje Huga Grocijusa u delu *De Iure Belli ac Pacis* u kontekstu kolonijalističke politike Holandije 17. veka. Konačno, ovaj rad će demonstrirati da nije moguće da se o delu Huga Grocijusa govori niti kao u potpunosti lišenoj utilitarističke dimenzije niti (još manje) kao instrument državnih ciljeva. Autor zaključuje da je istina između dva ekstremna viđenja (ne nužno na sredini) i kroz prizmu međusobnog uticaja mnogih faktora njegovo delo i treba posmatrati.

Ključne reči: Hugo Grocijus, *De Iure Belli ac Pacis*, humanitarna intervencija, međunarodno pravo, suverenitet, *Mare Liberum*.

¹ Autor je naučni saradnik u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

E-pošta: marko@diplomacy.bg.ac.rs

Rad predstavlja deo projekta „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: Strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolitički, međunarodno ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti“ (br. 179029), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu u periodu 2011–2019. godine.

Prilikom razmatranja i analize dela teoretičara iz oblasti društvenih i humanističkih nauka, neophodno je u obzir uzeti i okolnosti u kojima je određeno mišljenje nastalo, a samim tim i okolnosti koje se tiču rada i života samog mislioca. Pravi početak istraživanja konkretnog dela, pogotovo ako je ono koherentno, jeste razumevanje života i vremena u kome je živio i stvarao njegov tvorac. Ovaj aspekt je od izuzetnog značaja jer je samo tako moguće dobiti potpunu sliku o procesu stvaranja i o samom delu i on nipošto ne predstavlja biografski osvrt bez suštinskog značaja. Stavljanje u adekvatni kontekst posebno dobija na značaju kada se pristupa analizi mišljenja teoretičara koji su živeli i stvarali pre nekoliko vekova, kao što je slučaj sa klasicima međunarodnog prava. Shodno tome, mi ćemo analizu pojma humanitarne intervencije u delu *De Iure Belli ac Pacis* početi osvrtom na osnovne crte života Huga Grocijusa (Hugo Grotius, holan. Hugo de Groot).

Cilj ovog rada je da demonstrira nekoliko činjenica vezanih za misao Huga Grocijusa kada je u pitanju ideja pojma humanitarne intervencije, ali i njegova misao uopšte. Grocijus predstavlja osnovnu referentnu tačku kada je reč o klasicima međunarodnog prava. Upravo zato, u ovom radu ćemo se osvrnuti na neke njegove postulate i razjasniti u kojoj meri je njegova misao uslovljena drugim, vanpravnim faktorima. Bez pretenzija da se ova analiza pretvori u cepidlačenje „čistog prava“, jasno ćemo demonstrirati da, suprotno mnogim uverenjima, teorijski pravci nastaju pod subjektivnim i objektivnim uticajima, uslovljeni vremenom, mestom i načinom života autora, ali da u njima ima i ličnog, „nezavisnog“ pečata intelekta samog mislioca. Dakle, uprkos čestim viđenjima da je u ovom slučaju Grocijus stvorio teoriju kako bi „dao alat u ruke svom vladaru“, ili viđenjima prema kojima su alturistički razlozi jedini koji su oblikovali njegov pogled na humanitarnu intervenciju i druge pravne konstrukcije, pokazaćemo da je istina upravo između. Dakle, i jedan i drugi element imaju uticaja ali nijedan nije apsolutno dominantan, niti su međusobno isključivi. Naravno, nekada je teško utvrditi šta je bila inicijalna ideja: da li je želja da se legitimišu postupci države dovela do alturističkih i progresivnih humanih ideja ili se u toku stvaranja upravo takvih ideja stvorio obzir i prema potrebama svog vladara – ali to nije suštinski ni bitno. Ono što je važno dokazati i pokazati u ovom članku je da postoje oba elementa u stvaranju misli kod Grocijusa i korak dalje: bez tih elemenata Grocijusova misao ne bi bila ovako kompleksna, jasna i progresivna.

Hugo Grocijus

Hugo Grocijus je jedinstvena ličnost i njegov život i okolnosti u kojima je živio i stvarao su ne samo važni za razumevanje njegovog rada i njegovih teorija, već i posve zanimljivi sami po sebi. Rođen je u Delftu 10. aprila 1583. godine u vreme

Holandskog ustanka (tzv. Osamdesetogodišnjeg rata, čiji kraj nije doživeo (preminuo je 1645. dok je rat okončan Vestfalskim sporazumom 1648). Za vreme njegovog života počinje i krvavi Tridesetogodišnji rat (1618). Takođe, 17. vek je vreme kada Holandija osvaja nove trgovinske morske puteve i pokušava da uspostavi nesmetan prolaz svojim trgovačkim brodovima do Jugoistočne Azije. Ove faktografske činjenice pružaju nam uvid u razloge zašto je Grocijus odabrao baš teme prava mora i ratnog prava kao dominantne u njegovom naučnom opusu.

Razmatranja o pravu mora, posebno slobode plovidbe, dominira u njegovim mlađim danima, a razlog tome je razgranata trgovina koja je bila veoma značajna za Holandiju i njen razvoj. Povrh toga, težnje za dominacijom morima su imale sve pomorske sile toga doba kako bi osigurale i trgovačke puteve i bezbednost svojih plovila i obala. Upravo toj temi su posvećena njegova najranija dela *De Indis* i *Mare Liberum*. U drugonavedenom delu, kao i u *De iure Belli ac Pacis*, Grocijus ističe jasno opredeljenje da države ne mogu da zauzimaju i zasnivaju vlast nad „slobodnim morima” (lat. *mare liberum*) – tačnije, današnjom terminologijom, na otvorenom moru. Ideju o slobodnim otvorenim morima, koja ne pripadaju nikome, Grocijus potkrepljuje logičkim argumentima, idejama antičkih mislilaca i idejom prirodnog prava. Tako pravi distinkciju između posedovanja zemlje i mora na liniji toga da li se navedene stvari mogu fizički posedovati i koristiti. Da bi se nešto moglo prisvojiti, odnosno ostvariti *dominium* Grocijus ističe da je potrebno da se nad tim predmetom ostvari državina (*possessio*) koja će za posledicu imati upotrebu (*usus*). Iz ove premise, logički zaključuje da se teritorija može posedovati jer se može fizički obrađivati (i podeliti). Nasuprot tome, more nema te fizičke karakteristike, jer je voda tečna, stalno se menja, pa samim tim ne može biti ničija jer se nad njom ne može ostvariti posedovanje (državina). Ipak, njegov patriotizam ili pragmatizam se ogledaju u činjenici da je upravo ta vrsta razmišljanja izuzetno pogodovala Holandiji i njenim interesima. Kao mlada trgovačka sila, Holandija je želela da trgovinu proširi i na Aziju (pre svega njen jugoistočni deo), novo veliko tržište toga doba. To im je bilo onemogućeno jer je, prema sporazumu iz Tordesiljasa (1594) ekskluzivno pravo na ove pomorske rute podeljeno između Španije i Portugalije. Ovakva praksa razvijanja teorijskog pravca u skladu sa potrebama države u kojoj su teoretičari živeli ima dozu patriotizma, dakle vizura iz koje je posmatran svet, perspektiva jedne države i njenih potreba. Na toj liniji možemo posmatrati i delo jednog od najvećih engleskih teoretičara Džona Seldena (John Selden) i njegovo delo iz 1635. godine, koje predstavlja svojevrstan odgovor na delo Huga Grocijusa o slobodnom moru, a naslovljeno je upravo suprotno – *Mare Closum*. Selden zagovara engleski suverenitet nad Lamanšom, odnosno Britanskim kanalom, opet u skladu sa potrebama svoje domovine. Ipak, kasnije kroz razvoj kako trgovine, sopstvene misli

ali i promena na međunarodnoj sceni, Grocijus u *De Iure Belli ac Pacis* prihvata mogućnost da države mogu posedovati teritorijalne vode.

Kao što je slučaj i sa pravom mora, razlog interesovanja za ratno pravo Huga Grocijusa je takođe uslovljen upravo mestom i vremenom njegovog odrastanja i ostalim ličnim i generalnim odlikama njegovog života. On je odrastao u Holandiji, u vreme velikih, već navedenih sukoba. Ti sukobi su pre svega verskog karaktera, ali predstavljaju i pokušaje da se Holandija oslobodi španskog uticaja i oni su jasno odredili fokus interesovanja Huga Grocijusa. Sa druge strane, kako lepo to primećuje Vladimir Filipović, drugačije okolnosti su dovele i do potpuno drugačije filozofije kada je u pitanju Makijaveli.² U vreme italijanskih ratova, Italija je rascepkana država, koja vapi za organizacijom i mnogi pojedinci podjednako žele da se domognu i održe na poziciji moći. Upravo zato, Makijaveli ima zadatak da svom vladaru pruži teoriju kako će se održati na vlasti „boreći se u svojoj rascjepkanoj domovini s beskrupuloznim neprijateljem kakav je bio tadašnji osvajač Italije”.³ Primere za tu jasnu vezu života i odrastanja možemo da vidimo još direktnije kada su u pitanju filozofi, poput Artura Šopenhauera i njegove pesimističke filozofije, koja je usko povezana i uslovljena njegovim odrastanjem i famoznim putovanjem po Evropi, gde je svedočio mnogim strahotama koje će trajno njegovu misao obojiti u crno.

Prilikom analize Grocijusovih radova, a pogotovo *De Iure Belli ac Pacis*, mora se uzeti u obzir i činjenica da Grocijus nije bio samo pisac i naučnik, već i diplomata i advokat. On se nije bavio isključivo naučnim radom, niti sva njegova dela imaju čisto naučni karakter. Tako se među kritikama njegovih dela, nalazi i ona koju mu je uputio naš proslavljeni pravnik Đura Popović. On navodi da Grocijus često piše „slavopojke svome narodu, Holanđanima, koje ne priliče jednom ozbiljnom naučnom spisu”.⁴ I dok se slažemo da emocije treba držati po strani u pisanju naučnih dela, veoma je teško isključiti sve faktore da bi se dobila „objektivna istina”, makar približna onoj u prirodnim naukama. Činjenica da je Hugo Grocijus odrastao u vremenu krvavih sukoba i da je radio u službi svoje države jedno vreme kao advokat i zastupnik, mora se uzeti u obzir. Kao što ni njegova interesovanja nisu jednobrazna (nije bio samo pravnik, već i teolog, pesnik i astronom), tako ni njegovo delo nije isključivo naučno delo, već ima i značajan patriotski i rodoljubivi prizvuk, karakterističan za to vreme.

² Nije nužno bio jedini razlog za te razlike, ali svakako veoma važan.

³ Vladimir Filipović, *Filozofija renesanse*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983, str. 89.

⁴ Đura Popović, *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, Izdavačka knjižara Rajković, Beograd, 1933, str. 71.

Tridesetogodišnji rat, koji je buknuo 1618. godine sa jasnim odlikama verskog sukoba, pokazuje koliko je religija bila uticajna na sve pore tadašnjeg evropskog društva. I dok je Tridesetogodišnji rat imao jasne obrise sukoba između katolika i protestanata, velika netrpeljivost i netolerancija prema drugačijem mišljenju je vladala i unutar samih crkava sa ništa manjim žarom nego između crkava. Hugo Grocijus je bio protestant – remonstrant. Kada se povelja teološka rasprava između Arminiusa i Gomara, Hugo Grocijus je otvoreno stao na stranu osnivača Arminianizma. Arministi su grupa protestanata koji su imali nesuglasice sa kalvinistima, a najveća teološka neslaganja su se ticala posledica milosti i načina na koje osoba može da postane hrišćanin i samim tim spasena. Ova teološka rasprava je imala i jaku političku dimenziju, budući da su kalvinisti činili većinu u Holandiji dok su arministi bili u manjini, ali pripadnici elite. To njegovo jasno opredeljenje u ovom sukobu i zauzimanje oštre poziciji na strani Arminiusa, kako u pisanim delima tako i u njegovim govorima i javnim nastupima, doneli su mu osudu na doživotnu robiju. Ono što se može jasno videti, uprkos svim perifernim (i posve relevantnim) razlozima za zauzimanje ovog stava od strane Grocijusa u navedenoj teološkoj raspravi, jeste njegov izuzetno progresivan individualistički duh kome vredi posvetiti nekoliko sentenci.

Individualizam

Okrenutost individualizmu, taj renesansi i demokratski duh sa istančanim osećajem za potrebe pojedinca, prožima celokupni opus Huga Grocijusa, pa i ono delo u kome se to možda ne očekuje – *De Iure Belli ac Pacis*. Stavljajući pojedinca u centar međunarodnog prava je, po mišljenju autora ovog teksta, jedan od najvećih Grocijusovih doprinosa. Upravo zbog centralne uloge pojedinca, njegovo određenje rata je mnogo šire nego ono u delima Franciska de Vitorije na primer. Ono u čemu se njihove definicije razlikuju je to da Hugo Grocijus u definiciju rata inkorporira i sukobe između pojedinaca. Iz ove individualno-centrične postavke ratnog prava i definicije rata, nazire se njegov odnos prema humanitarnoj intervenciji kao konceptu.

Razmatranja o ulozi države u delima Huga Grocijusa jasno su obeležena demokratskim pristupom, jer on smisao države ne vidi u održanju sopstvene vlasti već u očuvanju ljudskih prava. Ovakvo rezonovanje je bilo ne samo napredno i izuzetno progresivno za 17. vek, već je to (nažalost) i danas. Jer, šta je država nego kreacija ljudi? Šta je pravo nego način da se regulišu njihovi odnosi? Nikada se ne sme zanemariti i prenebrežniti činjenica da su i država i pravo nastali zbog ljudi, a ne obrnuto – ma koliko su se ovi pojmovi u međuvremenu izdigli i osamostalili u odnosu na njihove tvorce.

Teško je u potpunosti razumeti kakav je prijem među tadašnjim vladarima imalo ovo stanovište, koje je izuzetno progresivno i za mnoge današnje političare u prvim decenijama 21. veka, a svakako je bilo i na početku 17. veka. Samo nekoliko decenija nakon što je Makijaveli insistirao na održanju moći kao jedinoj vrednosti, jedan mislilac je okrenuo pravo i državu ka onome ko je oba ova pojma i stvorio – čoveku. Ovako napredna razmišljanja su ispred njegovog vremena, ali upravo u vremenu u kome je živio i stvarao možemo pronaći događaje koji su uticali na njegove stavove. Već smo istakli da je Hugo Grocijus živio u vreme krvavih ratova, teške borbe Holandije za nezavisnost i verske netolerancije. Istorija nam je više puta pokazala da se najprogresivnije ideje rađaju upravo za vreme i neposredno nakon najkrvavijih sukoba, pa utoliko nisu izuzetak ni progresivna razmišljanja Huga Grocijusa.

Kao što smo već pomenuli, Hugo Grocijus je zbog iznošenja stavova u teološkoj konfrontaciji između protestantskih struja osuđen na kaznu doživotnog zatvora. Kaznu je služio u zamku Lovestajn (Loevestein), iz koga je pobegao na spektakularan način – u kovčegu za knjige. Čak i taj kovčeg danas izaziva kontroverze, jer i muzej u Amsterdamu i muzej u Delftu tvrde da u svojoj kolekciji poseduju originalan primerak. Za vreme boravka u zatočeništvu je izučavao dela Alberika Gentilisa i njegov uticaj na Huga Grocijusa je postao vrlo brzo očigledan. Nakon bekstva iz zatvora, zaštitu je našao u Parizu od strane Luja XIII i za to vreme je stvorio neka od najznačajnijih dela – među kojima i *De Iure Belli ac Pacis*.

De Iure Belli ac Pacis

Delo punog naziva *De Iure Belli ac Pacis Libri Tres, In Quibus Ius Naturae et Gentium, Item Juris Publici Praecipua Explicantur* objavljeno je 1625. godine i Hugo Grocijus ga je posvetio upravo svom zaštitniku, Luju XIII. Na primeru posledica koje je Grocijus imao nakon objavljivanja ovog dela, možemo videti i njegov značaj. Nakon njegovog objavljivanja, Hugo Grocijus je pao u nemilost kardinala Rišeljea, koji mu je oduzeo penziju, a imao je problema i sa Vatikanom (ne samo zato što je bio protestant).⁵ Ipak, ovo delo se izuzetno dopalo švedskom kralju Gustavu, koji je knjigu nosio uz sebe u svakoj prilici.⁶ Kao posledica ove privrženosti delu Huga Grocijusa, on je nakon smrti kralja Gustava 1634. godine, prema kraljevim instrukcijama, postavljen za ambasadora Švedske u Parizu, a na poziciji je ostao do svoje smrti 1645. godine.

Hugo Grocijus u *De Iure Belli ac Pacis* podržava dva naizgled suprotstavljena pojma – pojam suverenosti država i humanitarne intervencije. Ova suprotstavljenost

⁵ Ibid., str. 69.

⁶ Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*, Richard Tuck (ed.), Liberty Fund, Indianapolis, 2005.

je naizgled jasna i oštra, ali se ona ipak svodi na njihovu interpretaciju. Shodno tome, smatramo da je kontradiktornost između načela suvereniteta i humanitarne intervencije posve veštački stvorena u naučnoj literaturi, ali o tome nećemo dalje raspravljati već ćemo demonstrirati kako je pre četiri veka koristeći diplomatske veštine i pravničko znanje, Hugo Grocijus uspeo da balansira ova dva pojma. Njegova razmatranja su veoma moderna i aktuelna čak i danas, što definitivno demonstrira njegovu pravničku izuzetnost, kao i demokratski kapacitet koji ide daleko ispred vremena u kome je živio.

Grocijus svoje nesporne diplomatske kvalitete demonstrira i na primeru usko povezanom sa humanitarnom intervencijom i baš zbog toga možda zbunjuje neke autore, a drugima daje dovoljno argumenata da ga svrstaju u neku od jasno određenih kategorija. Pojedini autori u ovakvo postavljenoj teoriji vide jakog suverenistu,⁷ drugi očiglednog intervencionistu,⁸ a treći jednostavno kontradiktornog pisca.⁹ Iako je često lako složiti se sa razmišljanjima velikih teoretičara, pogotovo kada su blagolagoljivi kao Herš Lauterpaht (Hersch Lauterpacht), najbolji način da se izgradi sopstveno argumentovano mišljenje je da se prouči tekst o kome se govori. Na ovom mestu naravno nemamo prostora da istražimo celo delo, a kamoli opus Huga Grocijusa po ovom pitanju (čitavi fakulteti su bili posvećeni samo tom cilju), ali možemo se osvrnuti na suštinu njegovog viđenja humanitarne intervencije u *De Iure Belli ac Pacis*, i to kako u apsolutnom smislu tako i u relativnom odnosu prema suverenosti.

Humanitarna intervencija

Kada govorimo o modernom konceptu humanitarne intervencije, jasno je da je on nastao u 19. veku. Prema nekim istraživanjima, u periodu od 1830. do 1930. godine, identifikovano je 100 autora koji su razmatrali pojam humanitarne intervencije. Među njima, 62 su bili proponenti tog koncepta, a njih 38 su se protivili humanitarnoj intervenciji.¹⁰ Humanitarna intervencija je kao koncept postigla široku

⁷ R. J. Vincent, "Grotius, Human Rights and Intervention", in: Hedley Bull, Benedict Kingsbury, and Adam Roberts (eds), *Hugo Grotius and International Relations*, Oxford University Press, New York, 1992, pp. 241–257.

⁸ Hersch Lauterpacht, "The Grotian Tradition in International Law", *The British Year Book of International Law*, Vol. 23, No. 1, 1946, pp. 1–53.

⁹ Richard Tuck, *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, pp. 8–81.

¹⁰ Alexis Heraclides and Ada Dialla, *Humanitarian intervention in the long nineteenth century: Setting the precedent*, Manchester University Press, Manchester, 2015, p. 59.

prihvaćenost već krajem 19. i početkom 20. veka, a i u praksi se u tom periodu pojavljuju brojni slučajevi intervencija poput grčke invazije od 1829. i sirijske intervencije od 1860. godine.

Jedna od prvih opširnijih i sveobuhvatnijih razrada pojma humanitarne intervencije može se naći u delima Džona Stjuarta Mila i njegovog antologijskog eseja *A Few Words on Non-Intervention*.¹¹ Teorijski koncept humanitarne intervencije, ili bolje reći, vojne akcije u stranoj državi radi sprečavanja masovnih zločina, nalazi se i u delima klasika međunarodnog prava, poput Vatela,¹² ali je svakako najpoznatiji po razmatranjima na tu temu Hugo Grocijus. Moramo istaći odmah na početku razmatranja pojma humanitarne intervencije da, suprotno uvreženom mišljenju, humanitarna intervencija ni kao ideja ni kao koncept nije nastala u delima Huga Grocijusa. Jedan od razloga zašto je njegova uloga u razvoju ovog pojma među klasicima međunarodnog prava toliko značajna i hvaljena do današnjeg dana, verovatno je zbog njegove veoma razvijene i sistematizovane pravne misli. Pojam humanitarne intervencije se kod njegovih prethodnika nalazio u značajno manje koherentnom stanju.

Upravo delo *De Iure Belli ac Pacis* predstavlja odličan primer njegove sistematičnosti i sposobnosti da, pre svih pravna pitanja, razmotri na jedan koherentan i dosledan način. U tri knjige, koliko ih ima delo *De Iure Belli ac Pacis*, Grocijus raspravlja i o nekim drugim pitanjima (filozofskim), ali se pre svega fokusira na pravna pitanja, nedoumice i rasprave, što je za period u kome je živio i dalje relativno retka pojava. Upravo ta sistematičnost mu na neki način i čini „medvedu uslugu“ prilikom analize njegovog naučnog opusa, jer su lako uočljive ideje njegovih prethodnika. Jusnaturalistička razmatranja, sholastičke teze, uticaji mnogih autora, škola i pravaca se jasno mogu videti samo u jednom smislenom i skladnom delu. No, ta skladnost često dovodi do toga da mu se (mora se priznati donekle sa pravom) umanjuje ili osporava originalnost, iako mu oreol „oca međunarodnog prava“ ostaje do danas netaknut.

Što se tiče samog merituma pojma humanitarne intervencije, on je ovaj pojam u najboljem slučaju dodatno razradio, jasno se ugledajući na rad svojih prethodnika, dajući im za to nekada više a nekada nesrazmerno malo priznanja. Iako je nezahvalno presuđivati i meriti koliko je ko doprineo razvoju određenog pojma,

¹¹ John Stuart Mill, “A Few Words on Non-Intervention Foreign”, *Policy Perspectives*, www.libertarian.co.uk/lapubs/forep/forep008.pdf.

¹² Emer de Vattel, *The Law of Nations or Principles of the Law of Nature Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*, Bela Kapossy and Richard Whatmore (eds), Liberty Fund, Indianapolis, 2008, http://files.libertyfund.org/files/2246/Vattel_1519_LFeBk.pdf.

teorije ili naučnog pravca koji su ovako stari, svuda prisutni i toliko razvijeni u međuvremenu, jasno je da je Hugo Grocijus ideju preuzeo od prethodnika. Kada kažemo prethodnika, ne mislimo na antičke ili srednjevekovne preteče ideje humanitarne intervencije i pravednog rata poput Aristotela, Cicerona ili Tome Akvinskog. Mislimo pre svega na autore i mislioce, tako zgodno i često nazivane u domaćoj i starijoj stranoj literaturi *pre-Grocijanci*. Upravo takav, Grocijus-centrični pogled na klasike međunarodnog prava, uzrokovao je da se još uvek provlači ta „mantra” o svepodobnosti Grocijusa. Grocijus kao centar pravničke renesanse i referentna tačka klasičnog doba međunarodnog prava egzistira i u međunarodnoj literaturi – odatle je kao takav i prihvaćen kod nas. Bez obzira što je Hugo Grocijus bio pravnik i mislilac *sine exemplo*, ili upravo zato što je imao toliko veliki uticaj na međunarodno pravo i njegov nastanak, nema potrebe da mu se dodaju zasluge. Jedan od razloga zbog koga se Grocijus često uzima za začetnika ideje humanitarne intervencije je i činjenica da je u svojim razmatranjima na ovu temu on retko citirao bilo kog svog prethodnika. Ipak, smatramo da se postojanje *mala fides* prilikom (ne)citiranja ne može povezati sa generalnom praksom Huga Grocijusa po tom pitanju. Grocijus je bio poznat kao autor koji vrlo često i vrlo detaljno citira druge autoritete, pa možemo videti da citira Balda, Bartola, Vitoriju. Kada je u pitanju pojam ratnog prava i humanitarne intervencije, uticaj koji su na njega izvršili Fransisko Suarez i veliki italijanski pisac Alberiko Gentilis su veoma očigledni, čak i tamo gde se oni ne slažu. Od Gentilisa je mnogo preuzeo na polju ratnog prava, mnogo primera i slučajeva, ali ga nigde ne pominje.¹³ Uticaj koji je na njega imao Suarez je posebno zanimljiv. Uprkos tome, njega Grocijus veoma retko pominje, a i kada to čini, nigde otvoreno ne priznaje taj uticaj koji se u značajnoj meri ogleda i u *De Iure Belli ac Pacis*.¹⁴ Razlog zbog koga Grocijus izbegava da eksplicitno „prizna” očigledan uticaj u svom najpoznatijem delu je činjenica da je, kao što smo napomenuli ranije, ovo delo pisao dok je bio pod zaštitom Luja XIII, a ta zaštita svakako nije došla bez ograničenja. Moguće je da je ta „zavisnost” od francuskog kralja naterala da se distancira (ne suštinski, već u eksplicitnom priznanju) od radova Suareza, koji je veoma otvoreno zagovarao pravo na otpor i imao liberalnu doktrinu o političkom autoritetu, koju Luj XIII svakako ne bi sa blagonaklonošću gledao kako se razvija pod svojim okriljem.¹⁵ U navedenim uticajima, barem što se pitanja

¹³ Peter Haggenmacher, “Grotius and Gentili: A Reassessment of Thomas E. Holland’s Inaugural Lecture”, in: Hedley Bull, Benedict Kingsbury, and Adam Roberts (eds), *Hugo Grotius and International Relations*, Oxford University Press, New York, 1992, pp. 137–138, 145–156.

¹⁴ Đura Popović, *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, op. cit., str. 75.

¹⁵ Frederik Koplston, *Istorija filozofije*, Tom III, Beogradski grafičko-izdavački zavod, Beograd, 1994, str. 397.

originalnosti i jedinstvenosti tiče ne postoji ništa loše, jer ne postoji nijedan autor na koje prethodnici nisu izvršili uticaj – ili, kako je to Đura Popović mnogo lepše rekao, „nema pisca koji svojim prethodnicima ne duguje ništa”.¹⁶

Humanitarna intervencija i suverenost

Jedan od najzaslužnijih autora za postavljanje Huga Grocijusa kao prvog autoriteta u razmatranjima elemenata humanitarne intervencije je veliki pravnik Herš Lauterpaht. On ističe da je Hugo Grocijus zaslužan za „prvi autoritativni princip humanitarne intervencije – princip da ekskluzivnost domaće jurisdikcije prestaje kada sramotno postupanje prema čovečanstvu počinje”.¹⁷

Odrediti stav Huga Grocijusa prema humanitarnoj intervenciji i suverenosti u jednoj rečenici, nije nimalo lako. Mogli bismo da kažemo da je on jasno određen prema suverenitetu kao temeljnoj vrednosti međunarodnog prava, ali ne isključuje mogućnost intervencije u određenim situacijama.

Na primer, Grocijus odbija mogućnost da se podanici suverena pobune protiv njegove vladavine, bez obzira koliko je ona loša.¹⁸ Sa druge strane, on ostavlja čak sedam izuzetaka, među kojima se nalazi i pravo na otpor, kada se tako nešto može učiniti kada je vladar svojom vladavinom postao „neprijatelj celog naroda”.¹⁹ Štaviše, Hugo Grocijus pruža mogućnost drugom suverenu da potlačene zaštiti, a upravo u toj mogućnosti se nalazi i najjasnija okrenutost humanitarnoj intervenciji.²⁰

U načinu na koji Grocijus izlaže viđenje humanitarne intervencije može se videti zašto nekim istraživačima deluje kontradiktorno. Prema Grocijusu strana država nema pravo da se meša i interveniše u unutrašnja pitanja drugih država. Ipak, on ostavlja tu mogućnost ako postoji „prekomerno ugnjetavanje i tiranija prema podanicima od strane surovog suverena”.²¹ Mogućnost intervencije postoji i „kada (suveren) prema svojim podanicima postupa na način na koji ne sme da postupa (...)”.²² Grocijus na ovom mestu ističe mogućnost intervencije kao pravo – tj. mogu

¹⁶ Đura Popović, *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, op. cit., str. 75.

¹⁷ Hersch Lauterpacht, “The Grotian Tradition in International Law”, op. cit., p. 46.

¹⁸ Renée Jeffery, *Hugo Grotius in International Thought*, Palgrave, London, 2006, p. 41.

¹⁹ Hersch Lauterpacht, “The Grotian Tradition in International Law”, op. cit., p. 45.

²⁰ R. J. Vincent, *Nonintervention and International Order*, Princeton University Press, Princeton, 1974.

²¹ William Vasilio Sotirovich, *Grotius’ Universe: Divine Law and a Quest for Harmony*, Vantage Press, 2013, p. 90.

²² Hugo Grotius, *De Jure Belli Ac Pacis*, Oxford University Press, Oxford, 1925, pp. 472–473.

da intervenišu – a ne obavezu, ali time ni na koji način ne limitira mogućnost za intervenciju već svakom suverenu daje moć da odlučuje i procenjuje stepen ugroženosti prirodnog prava pojedinca. U ovom primeru on u relaciji suverenost-humanitarna intervencija obrće smer te volšebno prelazi iz mogućnosti „probijanja zida suvereniteta” do veličanja suverene moći vladara u istoj rečenici.

Autorima koji ga smatraju intervencionistom takođe nije teško da pronađu osnove za to, jer prethodno navedena misao nije jedino mesto u *De Iure Belli ac Pacis* u kome Grocijus kao naturalista, dakle proponent škole prirodnog prava, u ime njegove zaštite ostavlja mogućnost intervencije. U prilog mogućnosti humanitarnoj intervenciji može se posmatrati i izjava u kojoj on ističe pozivajući se na Seneku da je „jedan čovek rođen da pomaže i oslobodi drugog”.²³ Takođe, on ističe da

(...) mora biti priznato da kraljevi i oni koji poseduju prava jednaka kraljevskim, imaju pravo da zahtevaju kažnjavanje ne samo kada je povreda naneta njima ili njihovim podanicima, već i kada su u pitanju povrede koje ne utiču direktno na njih, već prekomerno krše prirodno pravo ili pravo naroda u pogledu bilo koje osobe.²⁴

Grocijus je često koristio primere iz antičke literature ili Biblije, kako bi potkrepio svoje tvrdnje u ma kojem pravcu one išle, kao što u ovom slučaju u korist mogućnosti intervencije.²⁵ Okrenutost antičkim filozofima prilikom razmatranja njegovih ideja nije nimalo začuđujuća; štavište, upitno bi bilo da je iste iz svog izučavanja izostavio. Jasno je dakle, i iz ovih nekoliko izvoda da Hugo Grocijus ostavlja mogućnost intervencije, iako prethodno (i/ili naknadno) veliča suverenitet kao vrhovnu vrednost međunarodnog prava.

Ovaj pristup nas primorava da se na kraju ovog izlaganja o pojmu humanitarne intervencije zapitamo, kao i mnogi autori pre, u kojoj meri je njegova iskrena želja za zaštitom ljudskih prava i drugih individualnih vrednosti uticala na iznete teorije a u kojoj meri su one posledice potrebe holandskih vladara. Izjave poput one da „kraljevi i oni koji poseduju prava jednaka kraljevskim, imaju pravo da zahtevaju kažnjavanje ne samo kada je u pitanju šteta naneta sebi ili svojim podanicima, već i kada su u pitanju povrede koje ne utiču direktno na njih već prekomerno krše prirodno pravo ili pravo naroda u pogledu bilo koje osobe”,²⁶ ili da je intervencija

²³ Ibid., p. 1157.

²⁴ Ibid., p. 503.

²⁵ Robert Meade Chistrom, “Humanitarian Intervention Under Contemporary International Law: A Policy-Oriented Approach”, *Yale Journal of International Law*, Vol. 1, Issue 1, 1974, p. 98. (93–147)

²⁶ Hugo Grotius, *De Jure Belli Ac Pacis*, op. cit., p. 503.

moguća „ako je očigledno pogrešno delovanje u pitanju (...) sprovođenje prirodnog prava ljudskog društva nije zabranjeno”,²⁷ jasno stavljaju suverena u prvi plan. Ovo pitanje je delimično odgovoreno na samom početku ovog rada kroz isticanje krucijalnog značaja svih okolnosti prilikom nastanka nekog mišljenja. Prisetićemo se da je Holandija imala jasne trgovinske aspiracije za osvajanje tržišta Jugoistočne Azije. Upravo zato, kada se jasno za Makijavelija moglo zaključiti da je svom vladaru dao u ruke politiku za očuvanje vlasti, istom logikom se dolazi do zaključka da je Grocijus svome vladaru dao teoriju koja omogućava kolonizaciju u ime nekih drugih, uzvišenih vrednosti. Ovakvo rezonovanje je posve logično, i mnogi autori upravo u tome vide i razlog davanja mogućnosti „probijanja suverenosti” u delima Huga Grocijusa.²⁸ Jasno je da je Grocijus svoj opus donekle usmeravao u skladu sa potrebama države, za koju je i radio (mada u vreme pisanja *De Iure Belli Ac Pacis* nije radio ni živeo u Holandiji već Francuskoj), ali smatramo da su ideje *De Iure Belli ac Pacis*, uključujući i one iz kojih je pojam humanitarne intervencije razvijen ipak posledica jasne svesti o neophodnosti zaštite ljudskih prava, tek sekundarno stavljene u funkciju države. Nit koja se može povući još od Aristotela, preko Suareza i ostalih pripadnika „druge sholastike” do Grocijusa i dalje previše je jasna i čvrsta da bi mogla biti ignorisana i zanemarena prisutnim utilitarističkim karakteristikama.

Zaključak

Ideja humanitarne intervencije predstavlja veoma važan pojam međunarodnog prava. Iako je sam termin nastao u 19. veku i to pre svega kao mogući izuzetak od principa neintervencije, sama ideja je nastala i razvijala se mnogo ranije.²⁹ Veliku ulogu u njenom formiranju odigrali su klasici međunarodnog prava, a među njima i Hugo Grocijus. Grocijusov odnos prema humanitarnoj intervenciji ne treba svrstavati bez potrebe na podelu po liniji suverenista/intervencionista. I suverenost i potreba da se pojedinac zaštiti u međunarodnom pravu su vrednosti od najvećeg značaja i ne samo da nisu nego ne smeju biti kontradiktorne. Problem se rađa onda kada se ovi instituti, koriste u druge svrhe i kao izgovor za sprovođenje prikrivenih ciljeva – ali tada već govorimo o zloupotrebi prava, a ne o pravu.

²⁷ Ibid., p. 584.

²⁸ Georg Cavallar, “Vitoria, Grotius, Pufendorf, Wolff and Vattel: Accomplices of European Colonialism and Exploitation or True Cosmopolitans?”, *Journal of the History of International Law*, Vol. 10, Issue 2, October 2018, pp. 181–209.

²⁹ Simon Chesterman, *Just War or Just Peace?: Humanitarian Intervention and International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 3.

Konačno, njegova misao ne sme biti umanjena ili dovedena u pitanje njegova okrenutost pravu pojedinca kroz stavljanje kompletne ideje i teorije u funkciju potrebe državne politike toga vremena ili kolonizatorskih pretenzija Holandije 17. veka. Grocijus bez dileme predstavlja jednog od najznačajnijih i najprogresivnijih pravnih mislilaca ne samo svoga vremena nego uopšte i okolnosti života i vremena u kome je stvarao treba da nam daju jasniju sliku o vanvremenskoj vrednosti njegovih ideja a ne da je umanjuju, dok istovremeno treba razumeti sve aspekte njegovog delovanja ali ne radi umanjivanja važnosti njegovih ideja već radi kreiranja potpune slike o njegovom opusu i razvoju njegovih ideja.

Bibliografija

- Cavallar, Georg, "Vitoria, Grotius, Pufendorf, Wolff and Vattel: Accomplices of European Colonialism and Exploitation or True Cosmopolitans?", *Journal of the History of International Law*, Vol. 10, Issue 2, October 2018, pp. 181–209.
- Chesterman, Simon, *Just War or Just Peace?: Humanitarian Intervention and International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Filipović, Vladimir, *Filozofija renesanse*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983.
- Grotius, Hugo, *De Jure Belli Ac Pacis*, Oxford University Press, Oxford, 1925.
- Grotius, Hugo, *The Rights of War and Peace*, Richard Tuck (ed.), Liberty Fund, Indianapolis, 2005.
- Haggenmacher, Peter, "Grotius and Gentili: A Reassessment of Thomas E. Holland's Inaugural Lecture", in: Hedley Bull, Benedict Kingsbury, and Adam Roberts (eds), *Hugo Grotius and International Relations*, Oxford University Press, New York, 1992, pp. 133–176.
- Heraclides, Alexis and Dialla, Ada, *Humanitarian intervention in the long nineteenth century: Setting the precedent*, Manchester University Press, Manchester, 2015.
- Jeffery, Renée, *Hugo Grotius in International Thought*, Palgrave, London, 2006.
- Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, Tom III, Beogradski grafičko-izdavački zavod, Beograd, 1994.
- Lauterpacht, Hersch, "The Grotian Tradition in International Law", *The British Year Book of International Law*, Vol. 23, No. 1, 1946, pp. 1–53.
- Meade Chistrom, Robert, "Humanitarian Intervention Under Contemporary International Law: A Policy-Oriented Approach", *Yale Journal of International Law*, Vol. 1, Issue 1, 1974, pp. 93–147.

- Popović, Đura, *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, Izdavačka knjižara Rajković, Beograd, 1933.
- Sotirovich, William Vasilio, *Grotius' Universe: Divine Law and a Quest for Harmony*, Vantage Press, 2013.
- Stuart Mill, John, "A Few Words on Non-Intervention Foreign", *Policy Perspectives*, www.libertarian.co.uk/lapubs/forep/forep008.pdf.
- Tuck, Richard, *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Vattel, Emer de, *The Law of Nations or Principles of the Law of Nature Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*, Bela Kapossy and Richard Whatmore (eds), Liberty Fund, Indianapolis, 2008, http://files.libertyfund.org/files/2246/Vattel_1519_LFeBk.pdf.
- Vincent, R. J., "Grotius, Human Rights and Intervention", in: Hedley Bull, Benedict Kingsbury, and Adam Roberts (eds), *Hugo Grotius and International Relations*, Oxford University Press, New York, 1992, pp. 241–257.
- Vincent, R. J., *Nonintervention and International Order*, Princeton University Press, Princeton, 1974.

Marko NOVAKOVIĆ

**THE ROOTS OF THE IDEA OF HUMANITARIAN INTERVENTION
IN *DE IURE BELLI AC PACIS* BY HUGO GROTIUS**

Abstract: Hugo Grotius is rightfully considered as one of the “fathers” of international law, although among his contemporaries and predecessors were many theorists that contributed significantly to the foundations of international law as we know today. The notion of humanitarian intervention has its place in his famous book *De Iure Belli ac Pacis*. The only correct way to investigate the emergence of the humanitarian intervention as an idea in this masterpiece of international law is through the analysis set in an appropriate time context, with particular attention devoted to the life and work of Hugo Grotius – the approach that will be taken by the author. Special reference will be given to the progressive ideas of Hugo Grotius in *De Iure Belli ac Pacis* in the context of the politics of colonization of the Dutch in XVII century. Finally, this paper will demonstrate that Hugo Grotius’ book cannot be considered without accepting its utilitarian dimension and especially not as a work devoted only to the goals of his state. As it often happens, the truth is somewhere between two radical views (and not necessarily in the middle) and consequently, through the glasses of the interconnection of many factors, his work should be perceived.

Key words: Hugo Grocijus, *De Iure Belli ac Pacis*, humanitarian intervention, international law, sovereignty, Mare Liberum.

PRIKAZI KNJIGA

O ježevima i lisicama – ili čime treba da se vodi velika strategija

John Lewis Gaddis, *On Grand Strategy*, Penguin Books, New York, 2019, pp. 368+xiv

Ime Džona Luisa Gadisa (John Lewis Gaddis) poznato je svima koji su se makar površno dotakli pitanja vojne istorije, spoljne politike ili velike strategije (*Grand Strategy*). Kao predavač prvobitno na Ohajo univerzitetu, a potom na Jejl Univerzitetu, uz povremeno predavanje kao gostujući profesor na Pomorskom ratnom koledžu (*Naval War College*), Gadisov opus istraživanja prvenstveno je fokusiran na period Hladnog rata i obuhvata dela poput *Sjedinjene Američke Države i poreklo Hladnog rata (The United States and the Origins of the Cold War)*, *Strategije zadržavanja (Strategies of Containment)*, *Hladni rat: nova istorija (Cold War: A New History)*. Ipak, svojim poslednjim delom, *O velikoj strategiji*, Gadis nastoji da prevaziđe uske okvire epohe Hladnog rata i pristupi opservaciji problematike velike strategije iz šire istorijske perspektive.

Nastojanje prevazilaženja posmatranja određenih pojava ili procesa u isključivim okvirima jedne epohe, koja služi kao podloga za opštu generalizaciju, ne predstavlja novinu. Robert Koks (Robert W. Cox) napravio je osamdesetih godina distinkciju između teorija rešavanja problema (*Problem-solving theory*) fokusiranim na konkretne situacije i probleme u okvirima jednog istorijskog konteksta, i kritičkih teorija (*Critical theory*) koje imaju širi istorijski pogled i nastoje da posmatraju šire procese istorijskih promena. Posmatrajući dosadašnji Gadisov opus, njegov fokus na pitanja vezana za Hladni rat bi ga svrstao bliže Koksovom taboru rešavanja problema. Ipak, kako sam Gadis navodi, njegovi misao, težnja i predavanja bili su usmereni pre na utvrđivanje pravilnosti kroz vreme, prostor i skale, i kroz brojne istorijske studije slučaja (Gaddis, 2019: xi–xii). Time, njegovo delo *O velikoj strategiji* predstavlja krunu takvog pristupa, pristupa bližeg kritičkoj teoriji, u kom se upoređuju misli i dela Svetog Avgustina i Makijavelija, Kserksa, Abrahama Linkolna, Tolstoja i Klauzevica.

Na prvi pogled je upitno da li *O velikoj strategiji* možemo uopšte stavljati „u isti koš“ sa bilo kakvim pomenima o teorijama, pa čak i sa naučnim pristupom. Napisano krajnje esejistički, sa obiljem ličnog iskustva autora i primera koji prevazilaze ne samo istorijske slučajeve, već zalaze i u dela pisaca poput Šekspira i Ficdžeralda, knjiga *O velikoj strategiji* se teško može navesti kao primer naučne literature. Pored toga, bez ikakvog pomena o teorijskom ili metodološkom okviru, ostaje na čitaocu da između redova pronađe suptilne naznake načina na koji

autor objašnjava veliku strategiju. Međutim, ono što je očigledno je da to uopšte nije ni bio Gadisov cilj. Naprotiv, kroz više puta u knjizi pomenutu frazu o utvrđivanju pravilnosti kroz vreme, prostor i skale, Gadis teži da prikaže čitaocu kako se sprovođenje strategije može razumeti i primenjivati rukovodeći se istim načelima nezavisno da li je reč o Antici ili moderni, Evropi ili Aziji, bojištima Antičke Grčke ili teatrima rata u Drugom svetskom ratu.

Sa naslovom *O velikoj strategiji* nemoguće je ne napraviti poređenje sa Klauzevicevim delom *O ratu*, što i sam autor priznaje u svom predgovoru. Ako se sličnost traži, nju je pre moguće pronaći na pola puta između Klauzevica i Sun Cua i njegovog *Umeća ratovanja*. Razlog se pronalazi upravo u suptilnim naznakama na kojima počiva diferencijacija poglavlja knjige. Dok Klauzevic gotovo odbacuje mogućnost uspostavljanja pravila ili principa strategije zbog kompleksnosti stvarnosti, *Umeće ratovanja* kao uputstvo, taksativno navodi kako bi trebalo postupati u ratu. *O velikoj strategiji* stoji u prostoru između dva navedena pristupa. Kroz svako od deset poglavlja Gadis daje određene nagoveštaje pristupanja razmatranju, formulaciji i sprovođenju velike strategije. Neodbacujući mogućnost utvrđivanja pravilnosti, ali ne nastojeći da postavi „nomokanon strategije“, Gadis kroz brojne istorijske primere razmatra i identifikuje ključne segmente velike strategije. Vraćajući se korak unazad, nedostatak eksplicitnih teorijskih i metodoloških postavki u knjizi, primetan je implicitno kroz navedene segmente. Zasnovani na studijama slučaja kroz različite istorijske epohe, navedeni segmenti su iskazani, iako implicitno, kao principi kojima se zasniva velika strategija.

U prvom poglavlju knjige, *Prelaženje Helesponta*, Gadis pozajmljuje od Isaije Berlina (Isaiah Berlin) metaforu o ježu i lisici, koji je inspiraciju našao u rečima starogrčkog pesnika Arhiloha da „lisica zna mnoge stvari, a jež samo jednu važnu stvar“. Nalik Berlinu koji je pisce i mislioce kroz istoriju podelio na ježeve i lisice, Gadis je, služeći se slučajem Kserksove invazije na Antičku Grčku, podelio pristupe velikoj strategiji na pristup ježeva, fokusiranih isključivo na jednu stvar i lisica sposobnih za brojne stvari. Gadisov zaključak da velika strategija mora imati odlike i ježa i lisice možda ne govori mnogo, ali ovaj pristup daje interesantan način posmatranju velike strategije formulišući princip neophodnosti kako fokusa na određeni cilj, tako i neophodnost razumevanja postojanja i potrebe za alternativnim načinima ostvarenja tog cilja. Naslanjajući se na prvo poglavlje, dalja poglavlja nadograđuju ideju o ježu i lisici posmatrajući druge aspekte koji ograničavaju ili omogućavaju formulisanje i sprovođenje velike strategije. Bilo da je reč o ograničenosti resursa koja onemogućava kontrolisanje događaja koji se odvijaju, kao u drugom poglavlju, ili o potrebi za iznalaženjem jednostavnosti

u kompleksnosti okruženja i strateških interakcija između političkih jedinica, kao u trećem, ideja ježeva i lisica zadržava centralno mesto.

Ne zadržavajući se na resursima i kompleksnosti, Gadis posmatra i socijalnu konstrukciju strateških interakcija kroz stavljanje u odnos pravde i rata. Razmatrajući veliku strategiju između rata i pravde Gadis priznaje određene benefite rata, navodeći da je rat nekada manje zlo od mira. Time ukazuje na neophodnost uzimanja u obzir granica prihvatljivosti prilikom iznalaženja optimalne velike strategije. Razmatranja o velikoj strategiji za Gadisa ne leže isključivo u međunarodnim okvirima, niti isključivo vezanim za istorijske primere. On ističe neophodnost političke zrelosti države i razumevanje unutrašnjih ograničenja za pitanja velike strategije. Pored toga, Gadis preispituje i odnose teorije i prakse u vidu međudejstva javne politike i rata i priznaje ograničenja teorije i upozorava na vođenje rata zarad rata.

Velika strategija nije ni rat, niti politika, već se nalazi negde između. I Gadis to jasno naglašava. Međutim, ono što ostavlja pomalo maglovitim je ostatak misli. Pomenuta esejijska forma, u kombinaciji sa nedostatkom eksplicitnih teorijskih i metodoloških postavki ostavlja čitaocu isuviše prostora za interpretaciju. Principi izdvojeni u ovom prikaznom radu, zahtevaju više od jednog čitanja da bi se jasnije utvrdili a pogotovo detaljnije razumeli. Svakim čitanjem, drukčiji aspekti knjige mogu da izađu u prvi plan, što sa sobom nosi s jedne strane pozitivnu notu davanja inspiracije čitaocu, dok sa druge strane sadrži negativnu notu nedovoljno precizno iskazane centralne misli. Ipak, jednom definisani, Gadisovi principi velike strategije daju mogućnosti za kako posmatranje, objašnjavanje i razumevanje velike strategije, od interesa za istraživače koji se bave vojnom i strateškom problematikom, tako i za osobe koje se profesionalno bave formulisanjem i implementiranjem velike strategije. Nedostatak eksplicitnosti predstavlja najveće ograničenje knjige, ali istovetna esejijska forma omogućava širem broju čitalaca da razumeju problematiku koja leži u srži knjige. Sa istraživačke tačke gledišta, pojedini principi odudaraju od tradicionalnijih pristupa proučavanju velike strategije, poput socijalno konstruisanih granica prihvatljivosti strateških interakcija, i takvim delovima se može pridati epitet eksploratornog istraživanja. Utoliko monografija *O velikoj strategiji* može svojom inspirativnošću poslužiti budućim autorima da pomere granice onoga što smatramo velikom strategijom i poslužiti kao osnova (makar po pitanju inspiracije) za buduće eksplanatorne okvire za potpunije razumevanje velike strategije i strateških interakcija država.

Mihajlo KOPANJA

Upravljanje međunarodnim vodotokovima: problemi u primeni načela neuzrokovanja štete

Mihajlo Vučić, *Mehanizmi ostvarivanja načela neuzrokovanja štete u praksi upravljanja međunarodnim vodotokovima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2019, 275 str.

Važnost vode u svakodnevnom životu je nesporna. Međutim, vodotokovi kao izvori vode, pre svega međunarodni, mogu biti problematični sa stanovišta međunarodnog prava, naročito kada je u pitanju šteta koja je učinjena prilikom upravljanja na njima. Reč je o tome da je ova oblast pravno nedovoljno uređena, te je dr Mihajlo Vučić u svojoj novoj monografiji, u izdanju Instituta za međunarodnu politiku i privredu, detaljno obrazložio problematiku načela neuzrokovanja štete u međunarodnim vodotokovima.

Monografija se sastoji iz sedam poglavlja. U prvom poglavlju, autor analizira upravljanje vodnim resursima sa stanovišta njegovog regulisanja međunarodnim pravom. Ovde na jasan i pregledan način daje sliku međunarodnih pravnih akata i sudske prakse. Kao najvažnije, autor ističe dve konvencije – Konvencija o pravu neplovidbenog korišćenja međunarodnih vodotokova od 1997. godine i Helsinška konvencija o prekograničnim vodotokovima i međunarodnim jezerima od 1992. godine. Kroz celu monografiju autor se prevashodno osvrće na ova dva izvora. Upravo ove dve konvencije su dokaz težnje da se pokušava prevazići fragmentisanost međunarodnog vodnog prava.

Druga glava je možda i ključna za razumevanja celog dela, a posvećena je tripartitnoj konstrukciji koja vlada u međunarodnom vodnom pravu između pravičnog i razumnog korišćenja, neuzrokovanja značajne štete i saradnje. Koherentnost između ova tri normativna stuba je sporna i postoje različita stanovišta. Vučić zastupa i brani tezu da je neuzrokovanje značajne štete ravnopravno sa načelom pravičnog i razumnog korišćenja. Sa druge strane, kad je u pitanju odnos između načela neuzrokovanja štete i načelnom obavezom saradnje, autor smatra da je obaveza saradnje svakako šira od određene oblasti jer je predviđena i samom Poveljom Ujedinjenih nacija. Samim tim, i cela Haška konvencija teži ka povezivanju država ugovornica, pa Vučić izvodi zaključak da je obaveza saradnje zapravo proceduralni okvir koji služi ispunjenju obaveze neuzorkovanja značajne štete.

U naredna četiri poglavlja autor se bavi pitanjem pravno relevantne štete, samim pojmom neuzrokovanja značajne štete, dužnom pažnjom i posebnim obavezama neuzrokovanja značajne štete. Pisac ove monografije čitaocu razlaže

pojam pravno relevantne štete. Reč je o šteti izazvnoj ljudskim uzrokom, koja je značajna i prelazi granice jedne države. Načelo neuzrokovanja značajne štete vodi poreklo od principa *sic utere* i vodi se kao običajno pravilo koje još nije steklo svojstvo peremptornosti. Autor na detaljan način, kroz razne slučajeve iz sudske prakse i izražavanje stavova raznih autora, daje pojašnjenje šta je pravno relevantna šteta, naglašavajući pravni standard značajne štete. Pitanje koje se ističe kao važno je na kome leži teret dokazivanja. Odgovor bi bio da leži na državi koja je tužena iz razloga što važi pretpostavka da ona ima suverenu nadležnost nad vodama koje su na njenoj teritoriji.

Standard dužne pažnje ima svojevrсно značenje u pravu, a u ovoj oblasti se pokazao kao izrazito značajan. Vučić zaključuje da se obaveza neuzrokovanja značajne štete može prekršiti samo ako država iz koje šteta potiče nije sa dužnom pažnjom sprovodila svoje aktivnosti ili nije sa dužnom pažnjom nadzirala aktivnosti privatnih preduzeća. Kako bi dokazala da je delovala sa dužnom pažnjom, država mora da spreči predvidivu značajnu štetu ili da rizik od takve štete svede na najveću moguću meru. Kroz dva primera iz sudske prakse koja su uključivala Kostariku i Nikaragvu, dolazi se do zaključka da standard dužne pažnje zapravo obuhvata procenu uticaja na životnu sredinu i da je neophodno obavestiti pogođenu državu i konsultovati se sa njom.

Kada se radi o posebnim obavezama neuzrokovanja značajne štete, autor zapravo govori o proceduralizaciji odgovornosti za neuzrokovanje značajne štete i analizira koncept integrisanog upravljanja koji se provlači kroz različita dokumenta, kao što su Helsinška i Dunavska konvencija. U skladu sa tim, obaveza notifikacije putem zvaničnih kanala komunikacije o planiranim merama povezana je i sa obavezom saradnje između država, a cilj je da se olakša dogovorena praktična primena načela pravičnog i razumnog korišćenja kao i poštovanje obaveze nečinjenja značajne štete. Jedna od posebnih obaveza je obaveza sprovođenja procene uticaja na životnu sredinu, međutim, autor naglašava da ova obaveza još uvek nije univerzalnog karaktera.

Na samom kraju monografije, autor obrađuje slučaj koji smatra ključnim za razumevanje sadržine obaveze dužne pažnje države prema aktivnostima korišćenja resursa međunarodnog vodotoka, a time i načela neuzrokovanja štete. Reč je o slučaju spora između Argentine i Urugvaja oko fabrike celuloze na reci Urugvaj. Dajući jasan i precizan pregled činjenica spornog slučaja, autor detaljno razlaže i analizira proceduralna i materijalna pitanja, kao i pitanja vezana za naknadu štete. Kao najznačajniji deo odluke Međunarodnog suda pravde izdvaja se stav Suda da je procena uticaja na životnu sredinu zapravo ključni, suštinski korak u proceduri delotvorne notifikacije države suseda i ostvarivanju standarda dužne pažnje.

U zaključnom delu monografije, autor pored sistematizacije i pojašnjavanja pojma, pravne prirode, sadržine i praktične primene načela neuzrokovanja značajne štete, zauzima stav da se načelo pravičnog i razumnog korišćenja međunarodnih vodotokova nalazi u odnosu komplementarnosti sa procesnim načelom saradnje među državama. Autor predlaže najbolji način za integraciju, a to je da se sačine posebna upravna tela koja bi bila zadužena za prekograničnu saradnju.

Monografija dr Mihajla Vučića daje detaljan pregled sadašnjeg stanja u oblasti međunarodnih vodotokova i neuzrokovanja štete, koji nije bilo lako dati, obzirom na to da je međunarodno pravo u ovoj oblasti izrazito fragmentisano, bez univerzalne konvencije i opšteprihvaćenih izraza. Ipak, autoru je pošlo za rukom da čitaocu približi ovu oblast i da da predloge za napredak, uz ostavljanje prostora za razne izmene. Ovakva monografija daje doprinos razvoju nauke međunarodnog prava i kvalitetnijem funkcionisanju međunarodnih odnosa, kako i sam autor kaže. Ona može biti korisno štivo pre svega pravnicima koji se bave međunarodnim pravom, jer manjka radova na ovu temu u domaćoj literaturi, ali i svima onima koje interesuje ova vrlo važna, a slabo obrađena tema.

Jovana BLEŠIĆ

UPUTSTVO ZA AUTORE

Međunarodni problemi su najstariji naučni časopis na Balkanu posvećen međunarodnim odnosima. Prvi broj je objavljen u aprilu 1949. godine, samo godinu dana nakon osnivanja njegovog izdavača – Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda.

Uređivačka politika prati osnovne istraživačke oblasti Instituta: političke, bezbednosne, ekonomske i pravne aspekte međunarodnih odnosa, sa posebnim težištem na razmatranju kontroverznih pitanja savremene teorije i prakse međunarodnih odnosa. *Međunarodni problemi* objavljuju originalne naučne radove, pregledne radove i prikaze knjiga i naučnih skupova.

Časopis izlazi četiri puta godišnje i kategorisan je kod resornog ministarstva kao vrhunski časopis nacionalnog značaja (M51). Čitalačka publika obuhvata brojne naučne institute, univerzitete, biblioteke, te domaća i strana diplomatska predstavništva u zemlji i inostranstvu.

Autori su dužni da se u pripremi rukopisa pridržavaju sledećih uputstava:

1. Rukopisi na srpskom ili engleskom jeziku treba da budu obima 6000–8000 reči (uzeto bez spiska referenci) u *Word*-u (.doc i .docx). Obim prikaza knjiga i skupova može da bude 1000–1500 reči.
2. Rukopise treba pisati latiničnim pismom, fontom *Times New Roman* veličine 12, prored *Single*, sa paginacijom u donjem desnom uglu.
3. Naslov treba što vernije da opiše sadržaj članka i poželjno je korišćenje reči prikladnih za indeksiranje i pretraživanje. Naslov pisati velikim slovima, zadebljano (*bold*), veličina slova 14. Ispod naslova teksta stoji ime i prezime autora članka *Italic*-u.
4. U fusnoti koja stoji uz ime i prezime, autor navodi naziv institucije u kojoj je zaposlen, njeno sedište i svoju elektronsku adresu. U ovoj fusnoti autor može

da navede naziv projekta u okviru kojeg je sačinjeno istraživanje ili da ukaže čitaocima da pojedini pogledi izneti u članku odražavaju njegov lični stav, a ne institucije u kojoj je zaposlen.

5. Ispod naslova stoji apstrakt na srpskom jeziku obima 150–200 reči, koji treba da jasno prikaže osnovne hipoteze, predmet, cilj, metod i rezultate istraživanja, te krajnji nalaz istraživanja. Ispod apstrakta autor prilaže do 10 ključnih reči na srpskom jeziku koje najbolje opisuju sadržaj članka. Podsećamo da je dobar izbor ključnih reči preduslov za ispravno indeksiranje članka u referentnim periodičnim publikacijama i bazama podataka.

NAPOMENA:

Originalan naučni rad predstavlja rezultate naučnog istraživanja sa jasnim doprinosom u vidu širenja i/ili produbljanja postojećeg naučnog saznanja o predmetu istraživanja, a mora da sadrži sledeće elemente:

- teorijski okvir;
- postavljene hipoteze ili istraživačko pitanje;
- obrazloženu svrhu sprovedenog istraživanja;
- primenjen naučni metod;
- dobijene rezultate i njihovo tumačenje;
- zaključak sa odgovorom na postavljene hipoteze ili istraživačko pitanje.

Pregledan rad pruža sveobuhvatan sažetak dosadašnjih naučnih istraživanja na određenu temu i/ili sistematičan uvid u trenutno stanje naučne discipline, tako što ukazuje na otvorena istraživačka pitanja i moguće pravce daljeg razvoja obrađene tematike ili naučne discipline.

6. Osnovni tekst i prateće fusnote treba da budu poravnati u skladu sa opcijom *justify*, dok podnaslovi treba da budu napisani izborom opcije *centre*.
7. Podnaslovi se pišu podebljanim slovima, dok se pod-podnaslovi pišu malim slovima u *italic*-u; u oba slučaja veličina slova je 12.
8. Nikako ne uvlačiti početni red u pasusima.
9. Latinske, starogrčke i druge ne-engleske reči i izrazi u tekstu navode se u *italic*-u (npr. *status quo*, *a priori*, *de facto*, *acquis communautaire* itd).
10. U tekstu moraju biti data puna imena, nikako inicijali. Strano ime i prezime treba pisati u srpskoj transkripciji, s tim što se prilikom prvog pominjanja u tekstu mora u zagradi navesti kako glase u originalu. Imena i prezimena koja potiču iz naroda koji ne koriste latinično pismo treba navesti u latinizovanoj transkripciji (npr. kineska, japanska ili arapska imena i prezimena).

11. U tekstu koristiti samo sledeći oblik navodnika — „ i ”. Kada se unutar ovih znakova navoda nalaze i dodatni, unutrašnji navodnici treba to učiniti na sledeći način: ‘ i ’.
12. Fusnote je neophodno pisati na dnu strane (opcija *Footnote*), a oznake za fusnote stavljati isključivo na kraju rečenice.
13. Podatke o citiranoj bibliografskoj jedinici treba u fusnotama navesti u skladu sa sledećim pravilima:

a) *Monografije*

Puno ime i prezime autora, naslov monografije (u *italic-u*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, str. ukoliko se navodi jedna ili više strana izvora na srpskom jeziku, odnosno p. ukoliko se citira jedna strana izvora na engleskom ili pp. ukoliko se citira više stranica.

Ukoliko se navodi više stranica koristi se srednja crta bez razmaka pre i posle (npr. str. 123–245; pp. 22–50).

Primeri:

Džon Rols, *Pravo naroda*, Alexandria Press i Nova srpska politička misao, Beograd, 2003, str. 107.

Vivienne Jabri, *War and the Transformation of Global Politics*, Palgrave MacMillan, Basingstoke and New York, 2007, pp. 59–62.

b) *Članci u zbornicima radova*

Puno ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv zbornika radova (u *italic-u*), izdavač, mesto izdanja, godina izdanja, str. (ili pp.) od–do. Kada se navodi zbornik radova na srpskom jeziku koji je priredila jedna osoba, iza imena priređivača se u zagradama stavlja (ur.) ili (prir.), a kada ima više urednika stavlja se (urs), bez tačke. Kada se navodi zbornik radova na engleskom jeziku koji je priredila jedna osoba, iza njenog imena se stavlja (ed.), a kada ima više urednika stavlja se (eds), bez tačke.

Primeri:

Zlatko Isaković, „Međunarodni položaj Makedonije”, u: Momir Stojković (ur.), *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, Institut za međunarodnu politiku i privredu i Centar za međunarodne studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1997, str. 123–124.

Michael Herman, "Ethics and Intelligence After September 2001", in: Len V. Scott and Peter D. Jackson (eds), *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, Routledge, London and New York, 2004, p. 180.

c) Članci u naučnim časopisima

Puno ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (u *Italic-u*), broj toma, broj izdanja, str. (ili pp.) od–do. Brojevi stranica se odvajaju srednjom crticom (–), bez razmaka.

Primeri:

Boris Krivokapić, „Etničke manjine u Finskoj”, *Međunarodni problemi*, vol. L, br. 3–4, 1998, str. 489.

Astrid H.M. Nordin and Dan Öberg, "Targeting the Ontology of War: From Clausewitz to Baudrillard", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 43, No. 2, 2015, pp. 402–403.

d) Članci u dnevnim novinama i časopisima

Naveći ime autora (ili inicijale ukoliko su samo oni navedeni), naslov članka pod znacima navoda, ime novine ili časopisa (u *italic-u*), datum arapskim brojevima, broj strane.

Primer:

John Gapper, "Investor votes should count", *The Financial Times*, 17 April 2006, p. 9.

e) Navođenje dokumenata

Naveći naziv dokumenta (pod znacima navoda), član, tačku ili stav na koji se autor poziva, časopis ili službeno glasilo u kome je dokument objavljen (u *italic-u*), broj toma, broj izdanja, mesto i godinu izdanja.

Primeri:

"Resolution 1244 (1999)", Security Council of the United Nations, 10 June 1999.

"Single European Act", Articles 118A and 118B, 130A-130E, in: *Community Social Policy*, Current Status 1 January 1996, European Commission, Brussels, Luxembourg, January 1996, pp. 2–4.

„Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine”, *Službeni list APV*, br. 17/91, 18. jun 1991, str. 12.

f) Navođenje izvora sa Interneta

Za izvor pronađen na Internetu treba navesti tačan datum kada mu je autor pristupio, pošto se adrese sadržaja povremeno menjaju.

Primeri:

“The role of the Ombudsman in future Europe and the mandates of Ombudsmen in future Europe”, speech by the European Ombudsman, Nikiforos Diamandouros, to the 9th Round Table meeting of European Ombudspersons and the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 31 March 2005, Copenhagen, www.ombudsman.europa.eu/speeches/en/2005-03-31.htm, 01/03/2019.

Guri Rosén, “Secrecy versus Accountability: Parliamentary Scrutiny of EU Security and Defence Policy”, *ARENA Working Paper*, No. 1/2014, February 2014, Centre for European Studies, University of Oslo, www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2014/wp1-14.pdf, 24/12/2018, p. 3.

Kristof Clerix, “Ilkka Salmi, the EU’s spymaster”, *Mondial Nieuws*, 4 March 2014, www.mo.be/en/interview/ilkka-salmi-eu-s-007, 20/05/2018.

g) Ponavljanje ranije navedenih izvora

Kada se pozivamo na izvor koji je već ranije navođen u tekstu posle drugih izvora, obavezno treba staviti ime i prezime autora, naslov izvora, zatim op. cit. i na kraju broj strane na koju se referira. Kada se ponovo navodi izvor naveden u prethodnoj fusnoti, koristi se *ibid.* – uz naznaku broja strane ukoliko je novi navod iz tog izvora.

Primeri:

Astrid H.M. Nordin and Dan Öberg, “Targeting the Ontology of War: From Clausewitz to Baudrillard”, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 43, No. 2, 2015, op. cit., p. 408.

Ibid., p. 409.

14. Članak može sadržati tabele i druge priloge (poput geografskih karata, grafikona, i sl.) s tim što je neophodno da se navede njihov broj i potpun naslov. Ukoliko je prilog preuzet od nekog drugog autora ili iz nekog dokumenta neophodno je ne samo navesti izvor, već i dobiti pisanu saglasnost za objavljivanje priloga.
15. Na kraju članka autor daje spisak korišćene literature, a bibliografske jedinice navodi prema prethodno predstavljenim pravilima za citiranje izvora, s tim što se prvo navodi prezime pa ime autora. U spisku korišćene reference treba razdvojiti u tri grupe: naučni radovi, dokumenti i internet izvori. Redosled

bibliografskih jedinica na spisku literature se utvrđuje prema prvom slovu prezimena autora ili naslova dokumenta.

16. Nakon spiska korišćene bibliografije autor daje rezime na engleskom jeziku obima oko 300 reči i ključne reči. Molimo autore da obrate pažnju na pravopis i stil engleskog jezika jer se tekstovi sa rezimeima pisanim na engleskom ispod akademskog jezičkog standarda neće prosljeđivati na recenziranje.

Posebne obaveze autora rukopisa

17. Autori garantuju da priloženi rukopis predstavlja njihov originalan doprinos, da nije objavljen ranije i da se ne razmatra za objavljivanje u drugoj publikaciji. Autori takođe garantuju da nakon objavljivanja u *Međunarodnim problemima*, rukopis neće bez saglasnosti Instituta kao vlasnika autorskih prava biti objavljen u drugoj publikaciji na bilo kom jeziku.
18. Autori garantuju da prava trećih lica neće biti povređena i da izdavač neće snositi nikakvu odgovornost ako se pojave bilo kakvi zahtevi za naknadu štete. Autori snose svu odgovornost za sadržaj priloženih rukopisa i moraju da pribave dozvolu za objavljivanje podataka od svih strana uključenih u istraživanje. Autori koji žele da u rad uključe slike ili delove teksta koji su već negde objavljeni dužni su da za to pribave saglasnost nosilaca autorskih prava i da prilikom podnošenja rada dostave dokaze da je takva saglasnost data. Materijal za koji takvi dokazi nisu dostavljeni smatraće se originalnim delom autora.
19. Autori garantuju da su sve osobe koje su značajno doprinele sadržaju rukopisa navedene kao autori. Autori se moraju pridržavati etičkih standarda o naučnoistraživačkom radu, a rukopis ne sme da sadrži neosnovane ili nezakonite tvrdnje i da krši prava drugih.
20. U slučaju da autori otkriju važnu grešku u svom radu nakon njegovog objavljivanja, dužni su da odmah o tome obaveste urednika ili izdavača i da sa njima sarađuju kako bi se rad povukao ili ispravio.
21. Upozoravamo autore da se za svaki rukopis proverava da li je plagijat, odnosno da li sadrži:
 - doslovno ili gotovo doslovno preuzimanje ili smišljeno parafraziranje (u cilju prikriivanja plagijata) delova tekstova drugih autora bez jasnog ukazivanja na izvor ili obeležavanje kopiranih fragmenata (na primer, korišćenjem navodnika);
 - kopiranje jednačina, slika ili tabela iz tuđih radova bez pravilnog navođenja izvora i/ili bez dozvole autora ili nosilaca autorskih prava za njihovo korišćenje.

Ako se ustanovi da je rad koji je objavljen u časopisu *Međunarodni problemi* plagijat od autora će se zahtevati da upute pisano izvinjenje autorima izvornog rada.

Rukopisi za koje se ustanovi da sadrže plagirane delove biće automatski odbijeni i autorima će biti trajno zabranjeno da objavljuju u časopisu.

Rukopisi koji nisu usaglašeni sa navedenim smernicama neće biti uzeti u postupak recenziranja.

Rukopise slati na elektronsku adresu: srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

Uređivački odbor

UREĐIVAČKA POLITIKA

Međunarodni problemi su najstariji naučni časopis na Balkanu isključivo posvećen objavljivanju rezultata naučnih istraživanja u oblasti međunarodnih odnosa. Prvi broj je objavljen u aprilu 1949. godine, samo godinu dana nakon osnivanja njegovog izdavača – Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda.

Premda časopis prati osnovne naučnoistraživačke oblasti Instituta – političke, bezbednosne, ekonomske i pravne aspekte međunarodnih odnosa, Uređivački odbor daje prednost naučnim člancima posvećenim analizi kontroverznih pitanja savremene teorije i prakse međunarodnih odnosa. U prioritetne tematske celine ubrajamo:

- Preobražaj prirode svetske politike u ranom 21. veku;
- Fenomenologija i praksa transnacionalnosti i kosmopolitizma;
- Problemi institucionalizacije međunarodnih odnosa;
- Različita teorijska tumačenja aktuelnih globalnih procesa;
- Kontroverzna pitanja upotrebe spoljnopolitičkih instrumenata vodećih globalnih aktera;
- Uticaj naprednih tehnologija Četvrtе industrijske revolucije na oblikovanje međunarodnih odnosa u 21. veku;
- Civilizacija, religija i identitet u kontekstu svetske politike i globalizacije;
- Konceptualni i metodološki iskoraci izvan tradicionalnog epistemološkog okvira naučne discipline međunarodnih odnosa.

Međunarodni problemi objavljuju neobjavljene originalne naučne radove, pregledne radove, naučne polemike, osvrte i prikaze knjiga i naučnih skupova na srpskom ili engleskom jeziku. Časopis izlazi četiri puta godišnje i kategorisan je kod resornog ministarstva kao vrhunski časopis nacionalnog značaja (M51). Zahvaljujući naučnoj objektivnosti i stečenom ugledu, čitalačka publika obuhvata brojne naučne institute, univerzitete, biblioteke, te domaća i strana diplomatska predstavništva u zemlji i inostranstvu.

OBAVEZE IZDAVAČKOG SAVETA, UREDNIKA I UREĐIVAČKOG ODBORA

Izdavački savet je savetodavno telo koje aktivno doprinosi razvoju časopisa. Zadaci i dužnosti članova Saveta su: podrška razvoju časopisa, promocija časopisa, podsticanje stručnjaka u naučnom istraživanju političkih, bezbednosnih, ekonomskih i pravnih aspekata međunarodnih odnosa da se uključe u rad časopisa kao autori i/ili recenzenti, pisanje uvodnika, recenzija i komentara o radovima.

Glavni i odgovorni urednik *Međunarodnih problema* donosi konačnu odluku o tome koji će se rukopisi objaviti. Prilikom donošenja odluke glavni i odgovorni urednik rukovodi se uređivačkom politikom vodeći računa o zakonskim propisima koji se odnose na klevetu, kršenja autorskih prava i plagiranje.

Glavni i odgovorni urednik i njegov zamenik zadržavaju diskreciono pravo da primljene rukopise procene i odbiju bez recenziranja, ukoliko utvrde da ne odgovaraju sadržinskim i formalnim standardima pisanja naučnoistraživačkog rada i tematskim zahtevima uređivačke politike. Radovi koji ne zadovoljavaju tehničke standarde propisane Uputstvom za autore, čak i u slučaju da je sadržaj korektan, biće vraćeni autorima na usklađivanje. U redovnim okolnostima, redakcija obaveštava autora o tome da li je prihvatila tekst i pokrenula postupak recenziranja u roku od sedam dana od datuma prijema rukopisa.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i članovi Uređivačkog odbora ne smeju da budu u bilo kakvom sukobu interesa u vezi sa rukopisima koje razmatraju. Iz postupka izbora recenzenata i odlučivanja o sudbini rukopisa isključuju se članovi Uređivačkog odbora kod kojih postoji sukob interesa. Ako takav sukob interesa postoji, o izboru recenzenata i sudbini rukopisa odlučuje glavni i odgovorni urednik. Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i članovi Uređivačkog odbora su dužni da blagovremeno prijave postojanje sukoba interesa.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i Uređivački odbor dužni su da sud o rukopisu donesu na osnovu njegovog sadržaja, bez rasnih, polnih/rodnih, verskih, etničkih ili političkih predrasuda.

Urednici i članovi Uređivačkog odbora ne smeju da koriste neobjavljen materijal iz predatih rukopisa za svoja istraživanja bez izričite pisane dozvole autora, a informacije i ideje iznete u predatim rukopisima moraju se čuvati kao poverljive i ne smeju da se koriste za sticanje lične koristi.

Urednici i članovi redakcije dužni su da preduzmu sve razumne mere kako bi identitet recenzenata ostao nepoznat autorima pre, tokom i nakon postupka recenzije i kako bi identitet autora ostao nepoznat recenzentima.

OBAVEZE AUTORA

Autori garantuju da rukopis predstavlja njihov originalan doprinos, da nije objavljen ranije i da se ne razmatra za objavljivanje na drugom mestu. Istovremeno predavanje istog rukopisa u više časopisa predstavlja kršenje etičkih standarda. Takav rukopis se momentalno isključuje iz daljeg razmatranja. Autori takođe garantuju da nakon objavljivanja u časopisu *Međunarodni problemi* rukopis neće biti objavljen u drugoj publikaciji na bilo kom jeziku bez saglasnosti nosioca autorskih prava.

U slučaju da je poslati rukopis rezultat naučnoistraživačkog projekta ili da je, u prethodnoj verziji, bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja (pod istim ili sličnim naslovom), detaljniji podaci o projektu, konferenciji i slično, navode se u fusnoti na samom početku teksta. Rad koji je već objavljen u nekom časopisu ne može biti preštampan u *Međunarodnim problemima*.

Autori su dužni da se pridržavaju etičkih standarda koji se odnose na naučnoistraživački rad. Autori garantuju da rukopis ne sadrži neosnovane ili nezakonite tvrdnje i ne krši prava drugih. Izdavač neće snositi nikakvu odgovornost u slučaju ispostavljanja bilo kakvih zahteva za naknadu štete.

Nakon prihvatanja rukopisa, a pre objavljivanja, autori uplaćuju na račun izdavača kotizaciju u iznosu od 3000 dinara (25 EUR za uplate iz inostranstva).

Sadržaj rada

Rad treba da sadrži dovoljno detalja i referenci kako bi se recenzentima, a potom i čitaocima omogućilo da provere tvrdnje koje su u njemu iznesene. Namerno iznošenje netačnih tvrdnji predstavlja kršenje etičkih standarda. Prikazi skupova i knjiga moraju da budu precizni i objektivni.

Autori snose svu odgovornost za sadržaj predatih rukopisa i dužni su da, ako je to potrebno, pre njihovog objavljivanja pribave saglasnost svih lica ili institucija koje su neposredno učestvovala u istraživanju koje je u rukopisu predstavljeno.

Autori koji žele da u rad uključe ilustracije, tabele ili druge materijale koji su već negde objavljeni obavezni su da za to pribave saglasnost nosilaca autorskih prava. Materijal za koji takvi dokazi nisu dostavljeni smatraće se originalnim delom autora.

Autorstvo

Autori su dužni da kao autore navedu samo ona lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa, odnosno dužni su da sva lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa navedu kao autore.

Ako su u bitnim aspektima istraživačkog projekta i pripreme rukopisa učestvovala i druga lica koja nisu autori, njihov doprinos treba pomenuti u napomeni ili zahvalnici.

Navođenje izvora

Autori su dužni da ispravno citiraju izvore koji su bitno uticali na sadržaj istraživanja i rukopisa. Informacije koje su dobili u privatnom razgovoru ili korespondenciji sa trećim licima, prilikom recenziranja prijave projekata ili rukopisa i slično, ne smeju se koristiti bez izričite pisane dozvole izvora.

Plagijarizam

Plagiranje, odnosno preuzimanje tuđih ideja, reči ili drugih oblika kreativnog izraza i predstavljanje kao svojih, predstavlja grubo kršenje naučne i izdavačke etike. Plagiranje može da uključuje i kršenje autorskih prava, što je zakonom kažnjivo. Plagijat obuhvata sledeće:

Doslovno ili gotovo doslovno preuzimanje ili smišljeno parafraziranje (u cilju prikriivanja plagijata) delova tekstova drugih autora bez jasnog ukazivanja na izvor ili obeležavanje kopiranih fragmenata (na primer, korišćenjem navodnika);

Kopiranje slika ili tabela iz tuđih radova bez pravilnog navođenja izvora i/ili bez dozvole autora ili nosilaca autorskih prava.

Rukopisi kod kojih postoje jasne indicije da se radi o plagijatu biće automatski odbijeni i autorima će biti trajno zabranjeno da objavljuju u časopisu.

Ako se ustanovi da je rad koji je objavljen u časopisu plagijat, isti će biti povučen u skladu sa procedurom opisanom pod *Povlačenje već objavljenih radova*, a autorima će biti trajno zabranjeno da objavljuju u časopisu.

Sukob interesa

Autori su dužni da u radu ukažu na finansijske ili bilo koje druge sukobe interesa koji bi mogli da utiču na iznesene rezultate i interpretacije.

Greške u objavljenim radovima

U slučaju da autori otkriju važnu grešku u svom radu nakon njegovog objavljivanja, dužni su da momentalno o tome obaveste urednika ili izdavača i da sa njima sarađuju kako bi se rad povukao ili ispravio.

Predavanjem rukopisa redakciji *Međunarodnih problema* autori se obavezuju na poštovanje navedenih obaveza.

OBAVEZE RECENZENATA

Recenzenti su dužni da stručno, argumentovano, nepristrasno i u zadatim rokovima dostave uredniku ocenu naučne vrednosti rukopisa.

Recenzenti evaluiraju radove u odnosu na usklađenost teme rada sa profilom časopisa, relevantnost istraživane oblasti i primenjenih metoda, originalnost i naučnu relevantnost podataka iznesenih u rukopisu, stil naučnog izlaganja i opremljenost teksta naučnim aparatom.

Recenzent koji ima osnovane sumnje ili saznanja o kršenju etičkih standarda od strane autora dužan je da o tome obavesti urednika. Recenzent treba da prepozna važne objavljene radove koje autori nisu citirali. On treba da upozori urednika i na bitne sličnosti i podudarnosti između rukopisa koji se razmatra i bilo kojeg drugog objavljenog rada ili rukopisa koji je u postupku recenzije u nekom drugom časopisu, ako o tome ima lična saznanja. Ako ima saznanja da je isti rukopis razmatra u više časopisa u isto vreme, recenzent je dužan da o tome obavesti urednika.

Recenzent ne sme da bude u sukobu interesa sa autorima ili finansijerom istraživanja. Ukoliko postoji sukob interesa, recenzent je dužan da o tome momentalno obavesti urednika.

Recenzent koji sebe smatra nekompetentnim za temu ili oblast kojom se rukopis bavi dužan je da o tome obavesti urednika.

Recenzija mora biti objektivna. Sud recenzenata mora biti jasan i potkrepljen argumentima.

Rukopisi koji su poslani recenzentu smatraju se poverljivim dokumentima. Recenzenti ne smeju da koriste neobjavljen materijal iz predatih rukopisa za svoja istraživanja bez izričite pisane dozvole autora, a informacije i ideje iznesene u predatim rukopisima moraju se čuvati kao poverljive i ne smeju se koristiti za sticanje lične koristi.

POSTUPAK RECENZIJE

Primljeni radovi podležu recenziji. Cilj recenzije je da glavnom i odgovornom uredniku pomogne u donošenju odluke o tome da li rad treba prihvatiti ili odbiti i da kroz proces komunikacije sa autorima poboljša kvalitet rukopisa.

Recenzije su dvostruko anonimne – identitet autora je nepoznat recenzentima i obrnuto. Identitet recenzenata ostaje nepoznat autorima i obrnuto pre, tokom i nakon postupka recenzije. Urednici garantuje da će pre slanja rukopisa na recenziju iz njega biti uklonjeni lični podaci autora (pre svega, ime i afilijacija) i da će se preduzeti sve razumne mere kako bi identitet autora ostao nepoznat recenzentima. Tokom čitavog procesa, recenzenti deluju nezavisno jedni od drugih. Recenzentima

nije poznat identitet drugih recenzenata. Ako odluke recenzenata nisu iste, urednici mogu da traže mišljenje drugih recenzenata.

Rok za okončanje postupka recenziranja je 30 dana od datuma kada recenzenti prime rukopis.

Izbor recenzenata spada u diskreciona prava glavnog i odgovornog urednika i njegovog zamenika. Recenzenti moraju da raspolažu relevantnim znanjima u vezi sa oblašću kojom se rukopis bavi i ne smeju biti iz iste institucije kao autor, niti to smeju biti autori koji su u skorije vreme objavljivali publikacije zajedno (kao koautori) sa sa bilo kojim od autora podnesenog rada.

Urednici šalju podneti rukopis sa obrascem recenzije dvojici recenzenata koji su stručnjaci za naučnu oblast kojom se rad bavi. Obrazac recenzije sadrži niz pitanja na koja treba odgovoriti, a koja recenzentima ukazuju koji su to aspekti koje treba obuhvatiti kako bi se donela odluka o sudbini jednog rukopisa. U završnom delu obrasca, recenzenti moraju da navedu svoja zapažanja i predloge kako da se podneti rukopis poboljša.

Tokom postupka recenzije urednici mogu da zahtevaju od autora da dostave dodatne informacije (uključujući i primarne podatke), ako su one potrebne za donošenje suda o naučnom doprinosu rukopisa. Urednici i recenzenti moraju da čuvaju takve informacije kao poverljive i ne smeju ih koristiti za sticanje lične koristi.

U slučaju da autori imaju ozbiljne i osnovane zamerke na račun recenzije, urednici će proveriti da li je recenzija objektivna i da li zadovoljava akademske standarde. Ako se pojavi sumnja u objektivnost ili kvalitet recenzije, urednici će tražiti mišljenje drugih recenzenata.

RAZREŠAVANJE SPORNIH SITUACIJA

Svaki pojedinac ili institucija mogu u bilo kom trenutku da urednicima i/ili Uređivačkom odboru prijave saznanja o kršenju etičkih standarda i drugim nepravilnostima i da o tome dostave neophodne informacije i dokaze.

- Glavni i odgovorni urednik će u dogovoru sa Uređivačkim odborom odlučiti o pokretanju postupka koji ima za cilj proveru iznesenih navoda i dokaza;
- Tokom tog postupka svi izneseni dokazi smatraće se poverljivim materijalom i biće predloženi samo onim licima koja su direktno uključena u postupak;
- Licima za koja se sumnja da su prekršila etičke standarde biće data mogućnost da odgovore na iznete optužbe;

Odluke u vezi sa utvrđenim kršenjem etičkih standarda donosi glavni i odgovorni urednik u saradnji sa Uređivačkim odborom i, ako je to potrebno, grupom stručnjaka. Predviđene su sledeće mere, a mogu se primenjivati pojedinačno ili istovremeno:

- Objavljivanje saopštenja ili uvodnika u kom se opisuje slučaj kršenja etičkih standarda;
- Slanje službenog obaveštenja rukovodiocima ili poslodavcima autora/recenzenta;
- Bezuslovno odbijanje rukopisa ili povlačenje već objavljenog rada u skladu sa procedurom opisanom pod *Povlačenje već objavljenih radova*;
- Autoru se trajno zabranjuje da objavljuje u časopisu *Međunarodni problemi*;
- Upoznavanje relevantnih stručnih organizacija ili nadležnih organa sa slučajem kako bi mogli da preuzmu odgovarajuće mere.

Prilikom rešavanja spornih situacija Uređivački odbor se rukovodi smernicama i preporukama Odbora za etiku u izdavaštvu (*Committee on Publication Ethics – COPE*, <http://publicationethics.org/resources/>).

POVLAČENJE VEĆ OBJAVLJENIH RADOVA

U slučaju kršenja prava izdavača, nosilaca autorskih prava ili autora, povrede profesionalnih etičkih kodeksa, tj. u slučaju slanja istog rukopisa u više časopisa u isto vreme, lažne tvrdnje o autorstvu, plagijata, manipulacije podacima u cilju prevare, kao i u svim drugim slučajevima grubog kršenja etičkih standarda, objavljeni rad se mora povući. U nekim slučajevima već objavljeni rad se može povući i kako bi se ispravile naknadno uočene greške.

Standardi za razrešavanje situacija kada mora doći do povlačenja rada definisani su od strane biblioteka i naučnih tela, a ista praksa je usvojena i od strane časopisa *Međunarodni problemi*.

AUTORSKA PRAVA

Autori prenose sva autorska prava na časopis *Međunarodni problemi*. Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, autori prenose autorska prava na izdavača. U slučaju da rukopis ne bude prihvaćen za štampu u časopisu, autori zadržavaju sva prava. Spisak prava koje autori prenose na izdavača detaljno je uređen Ugovorom o prenosu autorskih prava, koji autor potpisuje nakon što je članak prihvaćen za objavljivanje.

ODRICANJE ODGOVORNOSTI

Stavovi izneti u objavljenim radovima ne izražavaju stavove uredništva i Uređivačkog odbora. Autori preuzimaju pravnu i moralnu odgovornost za ideje iznete u svojim radovima. Izdavač neće snositi nikakvu odgovornost u slučaju ispostavljanja bilo kakvih zahteva za naknadu štete.

THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL POLITICS AND ECONOMICS (IIPE) was founded in 1947, and it is now the oldest research institution that deals with international relations in the Balkans. From a small group of researchers, who laid down foundations of the Yugoslav research of international relations, the IIPE has gradually turned into institution with a special place in the academic and diplomatic life of the country. The IIPE's mission is to delve into the dynamics of world politics, with focus on the international system at the beginning of the 21st century seen through the lens of diplomacy, security, integration, law, global economy, cultural and religious diversity. The IIPE provides analysis and knowledge to the Serbian Ministry of Foreign Affairs and other government bodies as a ground for foreign policy making and its effective implementation abroad. The IIPE issues journals, books, collection of papers and organises conferences, round tables, panel discussions, and lectures with participation of prominent scholars, diplomats, political figures, heads of states and governments, foreign ministers, etc. The IIPE has the largest library in Serbia dedicated entirely to study of international affairs, and represents the exclusive depository library of the UN's, EU's and NATO's publications and documents.

iipe@diplomacy.bg.ac.rs • <http://www.diplomacy.bg.ac.rs>

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

327

MEĐUNARODNI problemi = International problems :
časopis Instituta za međunarodnu politiku i privredu /
glavni i odgovorni urednik Srđan Korać. - Latinično izd. -
God. 1, br. 1 (apr. 1949)- . - Beograd : Institut za
međunarodnu politiku i privredu, 1949- (Beograd :
Donat graf). - 24 cm

Tromesečno. - Drugo izdanje na drugom medijumu
: Međunarodni problemi (Online) = ISSN 2406-0690
ISSN 0025-8555 = Međunarodni problemi
COBISS.SR-ID 6012674

**NOVIJA IZDANJA
INSTITUTA ZA MEĐUNARODNU POLITIKU I PRIVREDU**

- DAVID vs. GOLIATH: NATO WAR AGAINST YUGOSLAVIA AND ITS IMPLICATIONS,
Nebojša Vuković (ur.), tvrd povez, 2019, 482 str.
- ENERGETSKA DIPLOMATIJA REPUBLIKE SRBIJE U SAVREMENIM MEĐUNARODNIM
ODNOSIMA, Dušan Proroković (ur.), broširano, 2019, 274 str.
- Mihajlo Vučić, MEHANIZMI OSTVARIVANJA NAČELA NEUZROKOVANJA ŠTETE
U PRAKSI UPRAVLJANJA MEĐUNARODNIM VODOTOKOVIMA, broširano, 2019, 276 str.
- Srđan T. Korać, DISCIPLINSKO RATOVANJE U DOBA DRONOVA I ROBOTA,
broširano, 2019, 212 str.
- Sanja Jelisavac Trošić, Dragoljub Todić, Milorad Stamenović, SVETSKA TRGOVINSKA
ORGANIZACIJA, ŽIVOTNA SREDINA I SISTEM ZDRAVSTVENE ZAŠTITE,
tvrd povez, 2018, 309 str.
- UPOTREBA SILE U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA, Žaklina Novičić (ur.),
broširano, 2018, 286 str.
- Dragoljub Todić, UJEDINJENE NACIJE, MEĐUNARODNI UGOVORI I ŽIVOTNA SREDINA,
broširano, 2018, 372 str.
- Dobrica D. Vesić, KONSTRUKTIVNA I KREATIVNA DESTRUKCIJA – U EKONOMIJI
I MENADŽMENTU, broširano, 2018, 222 str.
- BUDUĆNOST SARADNJE KINE I SRBIJE, Ivona Lađevac (ur.), broširano, 2018, 150 str.
- Dragan Petrović, KRALJEVINA SHS I SOVJETSKA RUSIJA (SSSR) 1918–1929,
tvrd povez, 2018, 402 str.
- SRBIJA I SVET U 2017. GODINI, Dušan Proroković, Vladimir Trapara (ur.),
broširano, 2018, 244 str.
- Ivana Božić Miljković, EKONOMIJE BALKANSKIH ZEMALJA NA POČETKU XXI VEKA,
broširano, 2018, 204 str.
- KOSOVO: *SUI GENERIS* OR A PRECEDENT IN INTERNATIONAL RELATIONS,
Dušan Proroković (ur.), tvrd povez, 2018, 344 str.
- INITIATIVES OF THE 'NEW SILK ROAD' – ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES,
Duško Dimitrijević, Huang Ping (ur.), broširano, 2017, 530 str.
- SPAJAJUĆI ISTOK I ZAPAD – SPOMENICA PROFESORA PREDRAGA SIMIĆA,
Jasminka Simić (prir.), tvrd povez, 2017, 624 str.
- MEĐUNARODNO JAVNO PRAVO I MEĐUNARODNI ODNOSI – BIBLIOGRAFIJA 1834–2016.,
Đorđe Lopičić, Jelena Lopičić Jančić (prir.), tvrd povez, 2017, 912 str.
- Dragan Petrović, KRALJEVINA JUGOSLAVIJA I SSSR 1935–1941,
broširano, 2017, 496 str.
- BALKANSKA MIGRANTSKA RUTA: IZMEĐU POLITIKE PRAVA I BEZBEDNOSTI,
Slobodan Janković, Zoran Pavlović, Dragana Dabić (ur.), broširano, 2017, 406 str.
- Ana Pantelić, SUZBIJANJE SIROMAŠTVA U ZEMLJAMA U RAZVOJU,
tvrd povez, 2017, 369 str.
- Aleksandar Jazić, VANREDNE SITUACIJE I SAVREMENI TRENDOVI RAZVOJA SISTEMA ZA-
ŠTITA, broširano, 2017, 128 str.

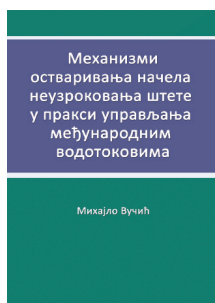
Dragan Petrović, **Kraljevina Jugoslavija i SSSR 1929–1935**, 2019.

David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications, Nebojša Vuković (ed.), 2019.

Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima, Dušan Proroković (ur.), 2019.

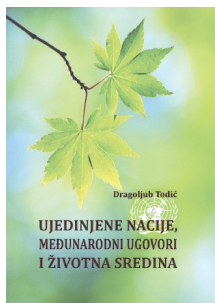
Mihajlo Vučić, **Mehanizmi ostvarivanja načela neuzrokovanja štete u praksi upravljanja međunarodnim vodotokovima**, 2019.

Srđan T. Korać, **Disciplinsko ratovanje u doba dronova i robota**, 2019.

Upotreba sile u međunarodnim odnosima, Žaklina Novičić (ur.), 2018.

Dragoljub Todić, **Ujedinjene nacije, međunarodni ugovori i životna sredina**, 2018.

Dobrica D. Vesić, **Konstruktivna i kreativna destrukcija – u ekonomiji i menadžmentu**, 2018.

Budućnost saradnje Kine i Srbije, Ivona Lađevac (ur.), 2018.

Nova izdanja Instituta